

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

ELLEVE RÆKKE

UDGIVET AF

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

VED DENS BESTYRELSE •

REDIGERET AF

POVL BAGGE OG ASTRID FRIIS

---

11. RÆKKE 6. BINDS 2. OG 3. HEFTE

K Ø B E N H A V N

KOMMISSIONÆR: DANSK VIDENSKABS FORLAG A/S

BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI A/S

1960

Den danske historiske Forenings bestyrelse

består af

professor, dr. phil. POVL BAGGE, professor, dr. phil. C. O. BØGGILD-ANDERSEN, Århus, professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN, professor, dr. phil. ASTRID FRIIS og overarkivar, dr. phil. H. HJELHOLT.

Foreningen har udgivet:

- HISTORISK TIDSSKRIFT. 1—6. Bd. 1840—45. Nyt historisk Tidsskrift. 1—6. Bd. 1846—56. 3. Række. 1—6. Bd., samt Register. 1858—69. 4. Række. 1—6. Bd. 1869—78. 5. Række. 1—6. Bd. 1879—87. 6. Række. 1—6. Bd. 1887—97. 7. Række. 1—6. Bd. 1897—1906. 8. Række. 1—6. Bd. 1907—17. 9. Række. 1—7. Bd. 1917—29. 10. Række. 1—6. Bd. 1930—44. Indholdsfortegnelse til 1—5. Række. 1889.
- C. MOLBECH: Historiske Aarbøger. 1—3. Del. 1845—51. (Udsolgt.)
— Historisk-biographiske Samlinger. 1—3. Hefte. 1847—51. (Udsolgt.)
- J. P. F. KØNIGSFELDT: Genealogisk-historiske Tabeller over de nordiske Rigers Kongeslægter. 2. omarb. Udg. 1856. (Udsolgt.)
- N. M. PETERSEN: Bidrag til den danske Litteraturs Historie. I—VI. 1853—64. (Udsolgt undtagen VI, Registret.)
- H. G. GARDE: Den dansk-norske Sømagts Historie 1535—1700. 1861.
- FR. HAMMERICH: Den hellige Birgitta og Kirken i Norden. 1863. (Udsolgt.)
- O. VAUPELL: Kampen for Sønderjylland 1848—50. I—III. 1863—67. (Udsolgt.)
- H. F. RØRDAM: Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621. 1—3. Del, samt Aktstykker. 1868—77.
- JOH. C. H. R. STEENSTRUP: Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarhundrede (1801—1863). 1889. (Udsolgt.)
- VILH. LORENZEN: Studier i dansk Herregaardsarkitektur i 16. og 17. Aarhundrede. 1921.
- Festskrift til Kristian Erslev. 1927.
- ELLEN JØRGENSEN: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800. 1931.
- JOH. STEENSTRUP: Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer. Med en Fortegnelse over Joh. Steenstrups litterære Arbejder og Oversigt over hans Universitetsvirksomhed. Udgivet i Anledning af Joh. Steenstrups 90aarige Fødselsdag. 1934.
- KR. ERSLEV: Historiske Afhandlinger. I—II. 1937.
- A. D. JØRGENSENS Breve. 1939.
- HENRY BRUUN: Indholdsfortegnelse til Historisk Tidsskrifts 1.—10. Række, IV. Bind. 1939.
- ELLEN JØRGENSEN: Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede. 1943.
- HENRY BRUUN: Dansk Historisk Bibliografi 1943—1947. 1956.

Krisen på Slesvig Domkapitels jordegods 1352—1437

AF

C. A. CHRISTENSEN

Omkring 1437 opstillede procuratoren for domkapitlet i Slesvig et specificeret regnskab over de tab, som domkirken, prælaturerne, præbenderne og alterstiftelserne havde lidt i tiden mellem 1352 og 1437¹. Som kapitlets procurator, d. v. s. den kannik, der varetog kapitlets interne økonomi og administrerede dets fællesindtægter, kan der næppe tænkes en mere kompetent person til at opstille det indviklede og komplicerede regnskab over Slesvigkirkens tab og gevinst 1352—1437. Det er en fagmand fra datiden, der ud fra en for senere historikere uopnåelig

¹ Regnskabet er udgivet af Reimer Hansen og Willers Jessen i *Quellen-sammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte VI* (1904, i det følgende citeret Qu. VI) 54—103, efter en afskrift af Ulrik Petersen (†1735). Udgiverne daterer regnskabet til 1445—50, Einleitung, 12, hvilket utvivlsomt er en for sen datering. I regnskabet nævnes Godskalk Rixtorp som ærkedegn i Slesvig, Qu. VI, 99. Han blev ærkedegn i 1435, *Acta Pontificum Danica III* nr. 1752, og udnævntes i 1440 til domprovst, anf. værk nr. 1846. Som indehaver af præbende II anføres kanniken hr. Sachow, Qu. VI, 71. 1439 blev han biskop i Lübeck, *Lübeckisches Urkundenbuch VII* nr. 802 og 819. Regnskabet må derfor være udarbejdet mellem 1435 og 1439, eller for at undgå at operere med to årstal: omkring 1437. — Procuratoren navngiver sig ikke, og det fremgår ikke af andre kilder, hvem der var kapitlets procurator i disse år. Visse dokumenter kunne indirekte tale for, at identificere ham med kanniken Erik Bondesen; da det imidlertid ville forudsætte, at han i regnskabet skulle omtale sig i tredje person, Qu. VI, 64, 72, 73, 79, hvilket strider mod Qu. VI, 87: *postquam factus fui procurator*, må identificering opgives.

indsigt i stoffet har samlet et statistisk materiale til belysning af et problem, der i dag, over 500 år senere, er et af de mest centrale i det 14.—15. århundredes historie. Hvorfor nedlægges — over hele Europa — tusind og atter tusinder af landsbyer og bøndergårde i dette tidsrum? Samtiden skyder først og fremmest skylden på krigene — således også procuratoren i Slesvig i 1437 — eftertiden har navnlig søgt forklaringen i den sorte død i årene 1348—50. Ingen af disse forklaringer, hverken taget særskilt eller kombineret, har ved nærmere studium vist sig fyldestgørende til forklaring af alle de fænomener, der kendetegner krisen². Et af dens mange frapperende karakteristika er, at krisen flere generationer efter den sorte død øjensynligt har en langt voldsommere karakter end i årene umiddelbart efter pesten 1348—50. Dette moment træder klart frem i regnskabet, klarere end i andre danske kilder, vel også klarere end i nogen anden enkel europæisk kilde, fordi procuratoren netop koncentrerer sig om at sammenligne forholdene 1352 med forholdene tre generationer senere. Hovedformålet med denne afhandling er, at gøre denne også efter europæisk målestok fremragende, men svært forståelige kilde tilgængelig for forskningen. Som M. Postan har fremhævet, er det øjeblikkets mest påtrængende opgave at fremdrage nyt stof til belysning af det, der trods alt stadigvæk kun aftegner sig i uklare omrids³. I et slutkapitel vil der blive fremhævet, hvilke konturer der på dansk område aftegner sig skarpere efter denne kildes vidnesbyrd.

1. Principielt er procuratorens regnskabsmæssige fremgangsmåde klar. Hans sammenligningsgrundlag er en jordebog fra

² En oversigt over den internationale litteratur om dette emne er givet af K. Helleiner: Europas Bevölkerung u. Wirtschaft im späteren Mittelalter (Mitteilungen des Institutes für Österreichische Geschichtsforschung Bd. 62 (1954)); en rapport, der beskæftiger sig med de principielle sider af problemet, blev fremlagt på den 10. internationale historikerkongres i Rom 1955: L'Economie Européenne aux deux derniers Siècles du Moyen-Age (X Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Vol. VI).

³ IX Congrès International Des Sciences Historiques. Paris 1950. I. Rapports. Moyen Age, 241.

1352, hvis notitser han hyppigt afskriver ordret; derefter anføres ydelserne i 1437. Under hver side sammentælles i en summa reddituum diminutorum differencen mellem de specificerede poster. Den efterfølgende opstilling omfatter disse summæ⁴.

Slesvig domkapitels tab i tiden 1352—1437

Institutionerne	Sidetal		Korn		Rug		Penge, lybske	
	ms.	Qu, VI	læster	ørtug	læster	hedeby skæp- per	mark	sk.
Altrene.....	A og B	63	12		2	13	80	
De 8 præbender	Cr	66					8	2
	Cv	68		12		13	12	2
	Dr	70					4	8
	Dv	72	4				24	
De 16 præbender	Er	74	2				44	$\langle 9\frac{1}{2} \rangle$
	Ev	75	3			6	$\langle 15 \rangle$	$\langle 2 \rangle$
	Fr	77		12		45	19	
Domkirken ...	Fv	78	3				80	
	Gr	81						$26\frac{1}{2}$
Fællesbordet ..	Gv	82						24
	Hr	84			$1\frac{1}{2}$	3	18	11
	Hv	86			$\langle 1\frac{1}{2} \rangle$		12	
	Ir	87	$\langle 8 \rangle$					
	Iv	88	2				17	12
	Kr	90	3					28
	Kv	91	4				13	
	Lr	93	2	14			29	$\div 18$
	Lv	94	$5\frac{1}{2}$				31	3
	Mr	95		4			29	
Digniteterne samt godset på Als og Ærø ...	Mv	97	4				3	8
	Nr	98	1			6	8	4
	Nv	100	$\langle 1 \rangle$	16		5		
	Or	102	$\langle 12 \rangle$				10	64
	Ov	103	$3\frac{1}{2}$					$\langle 43 \rangle$
	Ialt...		70	58	16	192	454	131
			$72\frac{5}{12}$ læster		$20\frac{4}{5}$ læster		$462\frac{3}{16}$ mark	

⁴ Den første summa er procuratorens egen summa summarum af altrenes tab, omfattende regnskabet's første fire sider.

Tallene i parentes angiver, at det i afskriften overleverede tal er rettet, begrundelsen herfor findes nedenfor under analysen af de enkelte sider. Da procuratoren regner med taksten 1 læst = 9 mark lybsk, kan totaltabet opgøres til $144\frac{7}{12}$ læster korn.

Regnskabets takster og metrologi er behandlet i ekskuset nedenfor. Procuratoren regner med en åbolæst à 8 øre = 24 ørtug = 288 skæpper = 36 tønder byg (à 139 liter). Rugen regnes efter det lokale slesvigske mål: 1 læst rug = 40 hedeby-skæpper (modii) = 240 skæpper (modioli). Pengetaksterne er de velkendte senmiddelalderlige: 1 sk. grot = 3 sk. sterling = 9 sk. lybsk. Da procuratoren som sagt regner med taksten: 1 læst = 9 mark lybsk, kan det samlede tab på $144\frac{7}{12}$ læster korn omregnes til 5205 tønder landgilde hartkorn (à 1 tønne byg à 139 liter). Det må dog understreges, at dette tal er et decideret minimumstal, idet, som vi skal se i det følgende, procuratoren dels udelader beregning af tabet i en del tilfælde, hvor oplysninger om ældre tiders ydelser har været usikre, dels som udviklet nedenfor i Ekskurs formindsker det reelle tab ved at sætte 1 mark lybsk i 1352 = 1 mark lybsk i 1437.

Poul Nørlund har beregnet, at det godsrige Sorø kloster på reformationstiden havde ca. 6000 tønder hartkorn i visse indtægter af dets ca. 625 gårde⁵. Omtrent samme kvantum korn kan vi skønne har domkapitlet og domkirken i Slesvig — bispestolens tab indgår ikke i regnskabet — mistet i visse indtægter i tiden 1352 til 1437. Denne jævnførelse illustrerer bedst krisens omfang.

Ekskurs. I slesvigkirkens regnskaber regnes med en byglæst på 288 skæpper à 36 tønder og en havrelæst på 480 skæpper à 60 tønder⁶. Det vil sige, der regnes med åbotønden, hvis rumfang ifølge Ole Rømer var 139,104 liter⁷. Rugen regnes efter det lokale slesvigske mål hedeby-skæppen (modius), af hvilke der gik 40 à 6 skæpper (modioli) på læsten. Hedeby-skæppens rum-

⁵ Sorø. Klostret. Skolen. Akademiet I, 95.

⁶ Qu. VI, Einleitung 17, jf. ssts. teksten s. 337.

⁷ Aakjær, Maal, Vægt og Taxter i Danmark (Nordisk Kultur XXX), 211, 213—14, 265.

indhold er mindre klart bestemmeligt end åbotøndens, opgivelserne varierer mellem 107—115 liter pr. hedebyस्कæppe⁸.

Da procuratoren regner med taksten 9 mark lybsk⁹ = 1 læst af hver kornsort (rug, byg og havre); følger: 1 læst rug = 40 hedebyस्कæpper (å 107—115 liter) = 240 skæpper = 9 mark lybsk = 36 tønder (å 139 liter) byg (landgildehartkorn).

1 læst byg = 8 øre = 24 ørtug = 288 skæpper = 36 tønder (å 139 liter) byg (landgildehartkorn) = 9 mark lybsk.

1 læst havre = 8 øre = 24 ørtug = 480 skæpper = 60 tønder (å 139 liter) = 9 mark lybsk = 36 tønder (å 139 liter) byg (landgildehartkorn).

Det må understreges, at 9 mark lybsk pr. læst er en takst, en approximativ tilnærmelse, men ikke en egentlig kornpris. Når regnskabet's udgivere udtaler, at »18 ß ist ein hoher Preis (for 5 hedebyस्कæpper rug eller $\frac{1}{8}$ læst), da der Schreiber die Verluste eher zu hoch als zu niedrig einschätzt«, så er denne konstatering af to grunde vildledende. For det første er det, som gennemgangen af regnskabet gang på gang vil vise, ganske uberettiget at beskylde procuratoren for tendentiøst at vurdere tabene for højt. Dernæst er 9 mark lybsk pr. læst i forhold til datidens kornpriser aldeles ikke en høj takst, tværtimod er den så lav — kun ca. 50% af den faktiske værdi — at man umiddelbart må undres over samt overveje, hvorfor procuratoren har valgt at at regne med en takst, der ikke kan have haft gyldighed i hans samtid, men må høre det 14. århundrede til. Nogle beviser herfor. Under kejserprocessen 1424 anklagedes danskerne for at have beslaglagt eller røvet betydelige kvanta korn i Sønderjylland. Ved beregningen af den herved forvoldte skade sættes værdien af en hedebyस्कæppe rug til 8 sk. og af en hedebyस्कæppe havre til 6 sk., hvilket svarer til 20 mark pr. læst rug¹⁰ og 30 mark

⁸ Aakjær, anf. værk 204, 208, 213, 264; Kjell Runquist, Rymdmätt, Vikter och Kronovärderingsvärden i Kung Valdemars Jordbok, 21 note 19; Waschinski, Währung, Preisentwicklung u. Kaufkraft des Geldes in Schleswig Holstein 1226—1864 (Quellen u. Forschungen z. Geschichte Schleswig Holsteins XXVI,) 77.

⁹ Qu. VI Einleitung, 19, jf. ndf. s. 178 og note 56.

¹⁰ $40 \times 8 = 320 : 16 = 20$.

pr. læst havre¹¹. En læst byg regnes til 25 mark¹². Priserne må ifølge sagens natur opfattes som maksimumpriser, men en sammenligning med samtidige lybske og rigsdanske priser viser dog, at de som ventelig ikke i afgørende grad afviger fra disse. I Lübeck kostede en *lybsk* læst rug i 1398 og 99 12 mark lybsk¹³. Da en lybsk læst var 24 tønder (à 4 schepel) og en lybsk tønde i størrelse svarede til en åbotønde¹⁴ (139 liter), har en lybsk læst rug et rumfang på 3336 liter, medens 40 hedebystkæpper rug i Sønderjylland har svaret til 4280—4600 liter og følgelig efter lybske priser har haft en værdi af ca. $15\frac{1}{2}$ —17 mark. En Scheffel byg ($\frac{1}{96}$ lybsk læst) kostede samtidig omkr. 2 sk., altså omkr. 12 mark (192 sk.) pr. læst. Da en åbolæst som sagt var 36 tønder, mens en lybsk læst var 24 tønder, har værdien af den åbolæst byg, som procuratoren arbejder med, været omkr. 18 mark.

Det fremgår af det anførte, at udgiverne har uret, når de karakteriserer en takst på 9 mark for læsten som en høj »pris« i 1437. Der kan heller ikke være tvivl om, at taksten stammer fra den benyttede jordebog 1352 og ikke fra procuratorens egen tid. Ifølge Jesse udmøntedes i 1433 i Lübeck af en mark sølv (233,8 gr.) 9 mark 13 sk. 4 den. penge¹⁵, d. v. s. at en læst korn på procuratorens tid har kostet omkr. 2 mark sølv, hvilket er dens normale

¹¹ $80 \times 6 = 480 : 16 = 30$.

¹² SRD VII, 283: last (frumenti) pro XXV marcis; strengt taget udsiger dette kun noget om en læst »frumentum«; af konteksten fremgår imidlertid, at frumentum skal forstås som identisk med tripartita annona, rug byg og havre, og som følge heraf bliver prisen på en læst byg og læst frumentum den samme.

¹³ Joh. Hansen, Beiträge z. Geschichte des Getreidehandels u. der Getreidepolitik Lübecks (Veröffentlichungen z. Geschichte der Freien u. Hansestadt Lübecks I, 1), 129, jf. Johan Schreiner, Pest og Prisfald i Senmiddelalderen, 81.

¹⁴ Aakjær anf. værk, 208.

¹⁵ W. Jesse, Der Wendische Münzverein (Quellen u. Darstellungen z. Hansischen Geschichte. Neue Folge VI), 209. Hermed stemmer på det nærmeste et par opgivelser fra Danmark fra 1442 og 1445, hvor 1 lod sølv ($\frac{1}{16}$ mark sølv) sættes lig 1 sk. grot (lig 9 sk. dansk-lybsk), hvilket giver 9 mark penge pr. mark sølv, jf. Repertorium 1. rk. nr. 7219 og 7500.

takst i 14. og 15. årh.¹⁶ I 1352 svarer 9 mark penge efter datidens udmøntning — af en mark sølv udmøntedes på det tidspunkt 3 mark 9 sk. 11 den.¹⁷ — til omkr. $2\frac{1}{2}$ mark sølv.

Man undres umiddelbart over, hvorfor procuratoren benytter sig af en så forældet takst. Overvejer man imidlertid de konsekvenser, der regnskabsmæssigt følger heraf, bliver man klar over, at han hermed tager stilling til de problemer, pengeinflationen ellers ville indebære for hans opgørelse. Et konkret eksempel illustrerer dette bedst. 1352 ydedes 12 mark penge af Svavsted kirke. 1437 var ydelsen 6 mark. Nominelt er tabet 6 mark, reelt ligger tabet på grund af pengenes forringede værdi omkr. det dobbelte; udtrykt i korn svarer ydelsen i 1352 nemlig til $1\frac{1}{3}$ læst korn, men i 1437 kun til $\frac{1}{3}$ læst. Når procuratoren imidlertid benytter taksten 9 mark pr. læst for 1437, forringer han tabet til $\frac{2}{3}$ læst. Det ræsonnement, der ligger bag denne beregningsmåde, der forringer tabet med 50% og givetvis må have været velovervejet, må være dette: Kun hvis nedsættelsen af pengeydelse — i ovennævnte tilfælde fra 12 til 6 mark — kunne fikseres til et tidspunkt, da en læst har kostet omkr. 18 mark, ville det være berettiget at regne med denne takst. Er nedsættelsen derimod sket i årene umiddelbart efter 1352, er det for hans undersøgelse uvedkommende, at pengenes værdi er stærkt dalende i perioden. Hans erklærede formål er et vise, hvilke indtægtstab stormfloden 1362 og »krigene« har forvoldt, ikke hvad inflationen samtidigt har betydet. Skulle denne have været beregnet, måtte han have vidst, på hvilket

¹⁶ Jf. for eks. Roskildebispens jordebog (Danske middelalderlige Regnskaber, 3. rk., I), 73, hvor et pund korn sættes lig 1 sk. grot, hvilket giver $2\frac{2}{5}$ mark sølv pr. læst ($12 \times 1:5$). Nøjagtig samme takst benyttes ved beregning af et skånsk gods kompleks i et brev af 1349 $\frac{5}{8}$, idet 24 ortug korn sættes lig 12 mark skånsk, Dipl. Dan., 3. rk., III, nr. 159; da 1 mark skånsk på samme tid svarer til 1 sk. grot, jf. brev af 1349 $\frac{12}{8}$, anf. værk nr. 183, er læsten også i 1349 regnet til $2\frac{2}{5}$ mark sølv kölnsk vægt. Jf. også Aakjær, Maal etc., 268; den ene af de der anførte takster, 8 lodigmark pr. læst, skal uden tvivl fortolkes: 8×45 sk. = 360 sk. = $22\frac{1}{2}$ mark penge, hvis sølvværdi har svaret til $2\frac{1}{2}$ mark sølv, jf. foregående note.

¹⁷ Jesse, anf. værk.

tidspunkt hver enkel ydelse var nedsat, og hvad korntaksten var på dette tidspunkt, sikkert uopfyldelige betingelser. Ved derfor at regne med taksten 9 mark korn for hele tidsrummet udelukker han inflationsmomentet i sin opgørelse, en fremgangsmåde, der vidner om hans beregningers soberhed, men som også gør hans tal til deciderede minimumstal; det kan ikke være anderledes end at mange nedsættelser må være sket på tidspunkter, da taksten 9 mark pr. læst længst var forældet.

Til slut må nævnes, at den gamle danske møntenhed, øre penge, enkelte gange optræder i den af procuratoren benyttede jordebog af 1352. Da 12 øre penge omregnes til 9 sk. lybsk, og da 45 sk. lybsk som bekendt var lig 1 mark sølv, følger at $7\frac{1}{2}$ mark dansk har været lig 1 mark sølv¹⁸.

2. Regnskabet er, som overskriften angiver, en opgørelse over »De formindskede indtægter på grund af krige og oversvømmelsen i Frisland«¹⁹. Det er klart, at for at få de tal frem, som belyser den fælleseuropæiske agrarkrise, må de tab undersøges, der skyldes den store naturkatastrofe, der 1362 ramte Slesvigs vestkyst. En anden opgave, der naturligt trænger sig på, er at få en samlet opgørelse over ydelserne i 1352 sammenholdt med de tilsvarende i 1437, altså ikke blot over differencen mellem disse, som procuratoren alene interesserer sig for, men en sammentælling af hans »bilag«, de specificerede ydelser 1352 og 1437.

Hvad der apriorisk skulle synes at være en overkommelig opgave, viser sig i praksis at være forbundet med store vanskeligheder. Principielt står disse i forbindelse med, at der normalt

¹⁸ Nøjagtig samme takst for marken findes i et privilegium af 1330 til Flensborg helligåndshus, Dipl. Dan., 2. r., X, nr. 249, idet 100 mark dansk her sættes lig 10 pund sterling, hvoraf følger, at 1 mark er lig 2 sk. engelsk, og af den bekendte ligning, 5 sk. grot = 15 sk. engelsk = 45 sk. lybsk = 1 mark sølv, følger igen, at $7\frac{1}{2}$ mark dansk er lig 1 mark sølv. — Når udgiverne, Qu. VI, 17, forklarer *ora denariorum* som 3 den. sterling, brugt i denne betydning, fordi 1 øre var 3 ørtug, må denne forklaring uden tvivl forkastes.

¹⁹ Qu. VI, 54: *Reditus diminuti per guerras et inundationem in Frisia.*

ikke består et simpelt forhold mellem procuratorens summa lateris og de på siden specificerede tab. Oftest er uoverensstemmelserne så store og de resultater, man i første omgang når til, så afvigende fra procuratorens sammentællinger, at man fristes til at lægge regnskabet til side som uforståeligt. Kun overbevisningen om dets store betydning inden for sit felt får en til atter at beskæftige sig med dets mange problemer.

Sammenfattende kan siges, at problemerne, som man praktisk talt møder på hver side i regnskabet²⁰, i hovedsagen bunder i to forhold. For det første findes der en del fejl i de overleverede tal, et forhold, der i betragtning af mængden af de latinske tal ikke er overraskende, eftersom regnskabet kun kendes i afskrift på anden hånd²¹. Trods alt er det imidlertid ikke det forhold, der volder de største vanskeligheder, langt større bryderier volder det forhold, at procuratoren stiltiende undlader at tage hensyn til en række posteringer. Sagen er den, at han ikke mekanisk sammentæller differencen mellem de specificerede poster, han vurderer dem samtidig sagligt, om de hører hjemme i den opgave, han har sat sig. Således opføres straks på første side en ydelse på 2 læster rug, som Margretealteret 1352 oppebar af bispetienden i Risby. I 1437 var alteret nedlagt og bispetienden vendt tilbage til bispestolen. Formelt havde kapitlet — i videste forstand — mistet en indtægt på 2 læster; når procuratoren vitterligt ikke medregner tabet, må hans ræsonnement antages at have været, at tabet skyldes en dispositiv ændring fra kirkeledelsens side og ikke udsiger noget om krigenes og stormflodens virkninger. En noget anden karakter har en række andre udeladelser, idet de skyldes de forhold, at oplysningerne i jordebogen 1352²² ikke altid er adækvate med hans mål-

²⁰ Af de 28 summæ er det således kun lykkedes udgiverne at påvise fuld overensstemmelse i et tilfælde, Qu. VI, 66, note 1.

²¹ Qu. VI, Einleitung, 13.

²² Foruden de til tider meget fyldige udtog, procuratoren har foretaget, kendes jordebogen gennem trykkene hos Pontoppidan, *Annales Ecclesiae Danicæ* II, 181 flg., og SRD VI, 574 flg.; disse tryk — der ikke helt udnytter håndskriftsmaterialet — bygger på en tekstmæssig dårlig ekstrakt,

sætning. Således havde kapitlet i 1352 betydelige kvotaindtægter efter brydesystemet af landsbyen Hornse (Slogs h.), men i 1437 blot $\frac{1}{2}$ tønne smør. Differencen lader sig ikke beregne og udelades derfor i sammentællingen.

I de følgende tabellariske opstillinger over ydelserne 1352 og 1437 er udeladelser angivet med stjerne ud for den lokalitet, hvor de træffes. I de til hver side knyttede kommentarer, er der gjort opmærksom på, hvorledes posteringerne må forstås for at nå til procuratorens summa diminutorum.

Fol. A recto: tabene på denne side opgøres af procuratoren til $3\frac{1}{2}$ læst korn, 15 hedebyस्कæpper rug, 15 sterlinger, 1 får og 12 høns. Kun ved tabet i korn er der en tilsyneladende uoverensstemmelse mellem procuratorens opgørelse og den tabellariske

A recto	Ydelse 1352						Ydelse 1437					
	ørtug korn	hedebyस्कpr. rug	mark lybsk	sterlinger	får	høns	ørtug korn	hedebyस्कpr. rug	mark lybsk	sterlinger	får	høns
S. Brarup	12					12	6					0
Veseby	10			15	1		5		0	0		
Volstrup	1						1					
Solt—Solt, 1 toft* ...	12	1					6	0				
Volstrup	12						6					
Bojbøl		4						2				
Kældorp			17						8			
Kasmark	24						14					
Hornse*												
Slesvig			$\frac{1}{2}$						0			
Kældorp			17						8			
Højfjælde		12						0				
Risby*												
Ialt ...	71	17	$34\frac{1}{2}$	15	1	12	38	2	16	0	0	0

vistnok fra 1661. Trods denne overleverings mangler, er den dog af stor betydning i en række tilfælde, hvor regnskabets formulering lader een i tvivl om, hvorvidt en postering hører til 1352 eller 1437.

opstilling. Forklaringen er den, at procuratoren her som visse andre steder i regnskabet stiltiende omregner et tab i penge til korn. På siden optræder et tab på $18\frac{1}{2}$ mark lybsk, som han efter taksten 9 mark lybsk pr. læst har omregnet til $49\frac{1}{3}$ ørtug korn, hvilket sammen med et tab på 33 ørtug korn giver $82\frac{1}{3}$ ørtug korn, afrundet til $3\frac{1}{2}$ læst (84 ørtug) korn.

På siden findes tre tabsposter, som ikke er medregnet i summa. Om Hornse hedder det:

Vicaria b. Katherine. . . . . habet in Sloxherd in parochia Rapsted villam Hornstede totam cum agris, pratis et omnibus aliis rebus; de equis dabantur poledri, de pecoribus butirum et de grege pecuaria, modo solvit nisi $\frac{1}{2}$ lagenam butiri.

Villa Hornstede deficit in una lasta siliginis, in poledris et pecoribus, quod forsan coloni antiquitus ibidem fuerunt villici videlicet bruthii.

Det er indlysende, at i dette tilfælde lader tabet sig ikke beregne.

Den anden ikke medregnede tabspost er 2 læster korn i bispetiende af Risby sogn, som tidligere havde været henlagt til Margaretealteret i Slesvig domkirke. Margaretealteret var imidlertid nedlagt på procuratorens tid; dets jordegods i Højfjolde lagt til domskolen²³. Ved nedlæggelsen er bispetienden rimeligvis vendt tilbage til bispestolen²⁴. Når procuratoren derfor ikke lader de to læster korn i Risby indgå i summa diminutorum, er det rimeligvis ud fra det logisk rigtige ræsonnement, at en alternedlæggelse og en dispositiv omlægning af dets indtægter intet udsiger om det problem, han havde foresat sig at belyse: nedgangen som følge af krig og stormflod²⁵. Eksemplets principielle karakter er fremhævet ovenfor.

Den tredje post er af en mindre størrelsesorden. Ifølge jorde-

²³ Qu. VI, 56, note 2, 86 og 62.

²⁴ Qu. VI, 232, note 2 og 365.

²⁵ Strengt taget er det ulogisk, at han medregner Margaretealterets tidligere indtægt på 12 hedebyskæpper. Som vi skal se, retter han også på fol. B verso denne lapsus.

²⁶ SRD, 581.

bogen 1352²⁶ havde Helligkorsalteret en toft i Solt, hvis ydelse ikke angives. Procuratoren har 1437 ikke genfundet denne toft, men har på grund af den ældre jordebog ikke kunnet bestemme tabet, hvorfor han blot noterer: *Redditus de uno tofft diminutus est in Solte*.

Fol. A verso²⁷. Sammentællingen lyder: *Summa: XXII modii siliginis, II¹/₂ last ordei cum avena, †XX marcacum post diluvionem vicarie b. Marie Magdalene, quae fortassis ignoratur†*. Kun rug og byg-havre posten stemmer, den øvrige tekst, som der her er sat *crux* omkring, må være korrumperet i afskriften. Uanset at der ved umiddelbar læsning kan være tvivl om forståelsen af visse markposterings, er det dog evident, at beløbet må ligge væsentligt højere end 20 mark. Ifølge opstillingen var tabet i penge 75 mark 12¹/₆ sk., ÷ 24 mark 9 sk. = 51 mark 3¹/₆ sk., og at dette resultat i det væsentlige falder sammen med procuratorens, fremgår af den nedenfor omtalte summa summarum, af hvilken der ses, at procuratoren har regnet med et tab på omkring 50 mark for denne sides vedkommende. Tabet af 70 demat jord i Sywertmanripe, et forsvundet sogn i Lundenberg herred, er holdt uden for regnskabet²⁸.

En særlig bemærkning må knyttes til tabet i korn. Procuratoren opgør dette til 2¹/₂ læst (60 ørtug) byg »cum avena«, ifølge opstillingen er tabet 68 ørtug. Forklaringen ligger i udtrykket *lasta tripartite annone, videlicet siliginis, ordei et avene*, som tidligere var ydet af Holstoft. Procuratoren har regnet de 8 ørtug rug til samme værdi som 8 ørtug byg, men holder de 8 ørtug havre for sig.²⁹

Fol. B recto³⁰. Tabet i korn er ifølge procuratorens sammen-

²⁷ Qu. VI, 56—58.

²⁸ Det holdes også uden for opgørelsen i summa summarum; årsagen hertil er efter al sandsynlighed, at procuratorens kilde kun gav oplysninger om jordens værdi, ikke om dens ydelse; Qu. VI, 57: 70 demat . . . in valore LXX marcarum; den korrumpereede summa lateris har rimeligvis indeholdt en bemærkning herom.

²⁹ Jf. ovf. Ekskurs, s. 165, hvoraf der af eksemplet fra 1424 fremgår, at en læst havre (24 ørtug) var dyrere end både rug og byg på grund af havrelæstens langt større skæppetal.

³⁰ Qu. VI, 58—60.

A verso	Ydelse 1352					Ydelse 1437					
	ørtug korn	hedeby-skpr. rug	mark lybsk	sk. lybsk	den. lybsk	td. smør	ørtug korn	hedeby-skpr. rug	mark lybsk	sk. lybsk	td. smør
Kokkendorp		45 ^{1/8}					29 ^{1/8}				
Borne	9	6					0		30		
Rinkenis	60					25					
Nørremølle Flensborg			9					0			
Sywertman- ripe*											
Langhorn			48			1/2		12			1/2
Karlsberg			6		2				56		
Skovby				24				1			
Nyby			1						8		
Svartstrom- mølle				4					3		
Holstoft	24							2 ^{1/2}			
Holtsee			10					3			
Ialt	93	51 ^{1/6}	74	28	2	1/2	25	29 ^{1/8}	18 ^{1/2}	97	1/2

tælling 9 hedeby-skæpper rug og 2 læster og 3 øre = 57 ørtug korn, hvilket korresponderer med opstillingen, idet $57\frac{1}{7}$ ørtug er afrundet til 57. Vanskeligere er forståelsen af tabet i penge. Procuratoren opgør dette til $13\frac{1}{2}$ mark, mens det ifølge opstillingen er 32 mark 14 sk. (22 mark + 39 sk. lybsk. + 45 sk. engelsk) ÷ 23 mark 5 sk., hvilket giver en difference på 9 mark 9 sk. I første omgang tvivler man på, hvorvidt pengeposterne er opfattet rigtigt, en fornyet efterprøven viser imidlertid, at det er procuratoren, der har begået en lapsus. For tabet i Bosby og Gugelsby ser hans opgørelse sådan ud:

Vicaria St. Andree habet unum colonum in Boosby solventem singulis annis XX septem solidos lubicensis. Item in Guggesbu unum colonum totidem. Item ibidem unum solventem XII β lub.

Colonus in Boosbu debet solvere VII β annone. Item unus colonus in Guggesbu totidem. Item ibidem alter colonus IIII solidos annone.

Kolonnen til venstre angiver, hvad landboerne yder 1437, til højre ydelsen 1352, nemlig 18 ørtug korn, som indgår i tabsberegningen; men procuratoren overser, at de 66 sk., der ydes 1437 i stedet for kornydelsen, skal fradrages i slutopgørelsen. Til beløbet skulle der derfor i overensstemmelse med, hvad han gør i andre tilsvarende tilfælde³¹ være knyttet bemærkningen: sed IV marce II sol. debent defalcari de vicaria St. Andree³².

B recto	Ydelse 1352							Ydelse 1437						
	ørtug korn	hedebykspr. rug	mark lybsk	sk. lybsk	sk. engelsk	hedebykspr. havre	høns	ørtug korn	hedebykspr. rug	mark lybsk	sk. lybsk	sk. engelsk	hedebykspr. havre	høns
Tumby	1 ³³							1						
Stadum ³⁴	18 ^{1/2}							3						
Langhorn					6 ³⁶							0		
Offenbul					29							0		
En toft uden for Slesvig				4						0				
Af 10 jernkøer .					10							0		
Bosby	7										27			
Gugelsby	11										39			
Rinkenis	13 ³⁶				6			6			6			
Borsbøl			6							6				
Warleberg			16							11				
Thorsted	21						11	11						11
Aneby	12					14	6	6					14	6
Brodersby	5			4		2	4	4			4		0	4
Gammelby		18							9					
Toft og gård i Slesvig				25							25			
Ialt...	88 ^{1/2}	18	22	39	45	16	21	31	9	17	101	0	14	21

³¹ Fx. Qu. VI, 72, 75, 76.

³² Strengt taget specificeres 13 mark 11 sk. og ikke 13^{1/2} mark, således også beregnet i udgaven jf. Qu. VI, 60, note 3. Det er muligt, at procuratoren har afrundet beløbet; måske foreligger der dog en fejl i overleveringen, idet jordebogen 1352 har 5 sk. engelsk som ydelse af Langhorn,

B verso³⁷ hører til en af de vanskeligst tilgængelige sider i regnskabet. Summa reddituum diminutorum lyder på una lasta siliginis, item una(m) lasta(m) ordei et avene cum ii β et xvii; marce lub.

Ingen af disse tabssummer fremgår umiddelbart af de specificerede poster, uoverensstemmelserne er meget betydelige. På siden specificeres således et deficit i hedebyeskæpper rug på $20 + 20 + 6 + 13 + 2 = 61$ hedebyeskæpper = $1^{21}/_{40}$ læst og i örtug korn på $5 + 9 + 18 + 36 + 3 = 71$ örtug korn.

Umiddelbart efter denne summa lateris følger en summa summarum for siderne A—B, recto og verso, som ved første øjekast er lige så uforståelig, idet summa summarum aldeles ikke stemmer med sidernes sum.

A recto:	$3^{1}/_{2}$ læst korn	15 hedebyeskæpper rug	15 sterlinger
A verso:	$2^{1}/_{2}$ - - 8 örtug havre	22 - -	korrump.
B recto:	2 - - 9 - korn	9 - -	$13^{1}/_{2}$ mark
B verso:	1 - - 2 - -	1 læst - -	$17^{1}/_{2}$ -
SS.	12 læster korn	2 læster 13 hedebyeskæpper	80 mark

Summen af korntabet er $9^{19}/_{24}$ læster, altså væsentligt mindre end anført i SS. Tabet i rug sammentælles til et beløb, der evident

SRD. VI, 581, medens den overleverede tekst af regnskabet har 6 sk. engelsk, hvilket betyder en difference på 3 sk. lybsk og et samlet tab på netop $13^{1}/_{2}$ mark.

Procuratoren ser ved sammentællingen bort fra et lille tab på 2 hedebyeskæpper havre ($^{1}/_{40}$ læst). Desuden noterer han ved Gammelby »et fortassis etiam pulli cum denariis serviciorum non solvuntur«; når procuratoren derfor ikke sidenhen ses at medregne tab i småredsel, er det rimeligvis ud fra det ræsonnement, at en beregning af disse småbeløb ofte var usikker og ikke nøjen værd.

³³ Det beror vistnok på en lapsus, at procuratoren ikke regner med et tab på en örtug korn i Tumby, da jordebogen 1352 anfører en ydelse på 2 örtug korn, SRD VI, 581.

³⁴ I Stadum var det desuden en »valentem silvam«, hvis ydelse hverken i 1352 eller 1437 specificeres.

³⁵ Jordebogen 1352, SRD VI, 581, har 5 sk. engelsk.

³⁶ Jordebogen 1352, SRD VI, 581, har 12 örtug.

³⁷ Qu. VI, 60—63.

må bero på en eksakt opgørelse, men ikke fremgår af de fire summæ diminutorum. Hvad er forklaringen? En gennemlæsning af B verso viser umiddelbart, at de to rugposter, der findes på sidens 1. halvdel, angiver et tab på $20 + 20$ hedebykskæpper = 1 læst rug; da procuratoren som nævnt opgør tabet på B verso til 1 læst rug, må man drage slutningen, at sammentællingen af siden B verso kun omfatter en del af posterne. Hermed stemmer en anden iagttagelse. Som der i udgaven gøres opmærksom på³⁸, skifter notitsernes karakter midt på fol. B verso. Mens opstillingen på første halvdel er den samme som i den foregående del, nemlig først en spalte med ydelserne 1437, *redditus proul nunc*, dernæst en spalte med tabssummerne, *redditus diminuti*³⁹, har notitserne på sidens sidste halvdel den formulering, som ellers kun findes i den senere del af regnskabet, nemlig en opgivelse af spalteinddelingen og en sammenfatning af ydelse og tab i en enkelt notits⁴⁰, i evident modstrid med spalteoverskrifterne. Forholdet må derfor have været det, at B verso oprindeligt kun har været delvis beskrevet; procuratoren har betragtet opgørelsen over altrene som afsluttet og på foden af siden som sædvanligt sammentalt tabsbeløbet i den sædvanlige summa lateris. Under det fortsatte arbejde med de andre institutioners tab, er han imidlertid blevet klar over, at en række poster, som han senere stødte på, hørte hjemme under og burde placeres under vikardømme-afsnittet. De indføjes derfor på den halvt beskrevne og allerede sammentalte B versoside. Hermed stemmer, at flere af disse notitser korresponderer med formuleringen i det senere afsnit om kapitlets fællesgods⁴¹. Klarest fremgår forholdet ved beskrivelsen i afsnittet *Bona communitas prebendarum* af Højfjælde i Søndergøshered. Her noterer procuratoren, at af

³⁸ Qu. VI, 62, note 3.

³⁹ Disse overskrifter er udeladte i udgaven, men findes i Ulrik Petersens ms. i rigsarkivet.

⁴⁰ Fx. unum colonum in Ystedh, solventem iiii modios siliginis, quondam VI modios, Qu. VI, 62.

⁴¹ Smlgn. Højfjælde: Qu VI, 62 og 83; Bjerent, 62 og 92; Sørup, 62 og 89; Idsted, 62 og 92.

de fire bol, som kapitlet ejede, tilhørte de tre fællesbordet, det fjerde havde tidligere tilhørt Margrethealteret, men var nu lagt til domskolen. Under beskrivelsen af Margrethealteret⁴² havde procuratoren tidligere regnet hele den gamle ydelse af dette bol i Højfjolde på tabskontoen. Under behandlingen af præbendegodset bliver han klar over, at det rettelig bør opføres under domskolen. Han tilføjer derfor på den ledige plads på fol. B verso et afsnit om domskolen; tabet i Højfjolde opgøres i overensstemmelse med den senere notits til 6 hedebyeskæpper rug. På denne måde kommer godset i Højfjolde til at optræde to gange, en gang med et tab på 12, anden gang med 6 hedebyeskæpper. Dette har procuratoren imidlertid været klar over, som vi senere skal se, fradrager han de 12 hedebyeskæpper rug i summa summarum.

Udfra denne opfattelse af sidens genesis kan de to summæ på siden forklares og de forskellige posteringer fortolkes i tabel-

B verso ^I	Ydelse 1352					Ydelse 1437				
	ørtug korn	hedebyeskpr. rug	sk. lybsk	sk. engelsk	høns	ørtug korn	hedebyeskpr. rug	sk. lybsk	sk. engelsk	høns
Ulsnæs	8		(4)*		(8)*	3				0
Stensfelt	18					9				
Karlum		25					0	18		
Hezel*										
Mølle uden for Sles- vig*				(30)						
Øster Bjerrum				48				96		
Efkebøl				60					0	
Breklum	27					9				
Kilsgårde		}37	56				13			
Gammelby								4		
Ialt	53	62	56	108	(8)*	21	17	114	0	0

⁴² F. A recto, Qu. VI, 56, smlgn. ovf. s. 171, Margrethealteret var nedlagt 1437.

larisk opstilling. Forklaringen må være den, at den første summa lateris er den oprindelige sammentælling af de på siden opførte tab, mens summa summarum ikke alene omfatter de fire summæ lateris, men også de senere gjorte tilføjelser på fol. B verso.

Omstående findes de posteringer, som indgår i summa lateris. Den tilsyneladende uoverensstemmelse mellem procuratorens opgørelse af tabet i rug til 1 læst og opstillingens difference på 45 hedebyस्कæpper bunder i, at procuratoren lader de 18 sk. lybsk, der 1437 ydes af Karlum gå lige op mod 5 af de 25 hedebyस्कæpper rug, der 1352 var ydet sammesteds: deficit una media lasta (20 hedebyस्कæpper) computando istos XVIII β pro V modios; efter hans beregningsmåde er tabet altså differencen mellem 57 hedebyस्कæpper i 1352 og 17 i 1437.

Herefter følger en opstilling af de senere tilføjede posteringer, der indgår i summa summarum.

B verso ^{II}	Ydelse 1352			Ydelse 1437			
	ørtug korn	hedebyस्कæpr. rug	tdr. smør	ørtug korn	hedebyस्कæpr. rug	td. smør	sk. lybsk
Ærø	72			36			
Tåsinge*		12			6		
Højfjolde		24			13		
Skovby			1			0	1 ^{1/2}
Langhorn		6			4		
Idsted	6			3			
Svendsby							
Diverse*							
Ialt ...	78	42	1	39	23	0	1 ^{1/2}

Tilbage står at vise, at summen af disse tilføjelser + de fire siders sum udgør procuratorens summa summarum: Summa redditum diminutorum vicariarum in toto II lastæ siliginis et XIII modii, XII laste annone, et octoginta marce cum LXX deymeth in Syvertmanrip.

A recto: 3 $\frac{1}{2}$ læster korn	15 hedebyisk. rug	15 sterlinger ⁴³
A verso: 2 $\frac{1}{2}$ — — 8 ørtug havre	22 — —	51 mark 3 $\frac{1}{2}$ sk. ⁴⁴
B recto: 2 — 9 ørtug korn	9 — —	13 $\frac{1}{2}$ mark
B verso: 1 læst (2 øre) 2 ørtug korn	40 — —	17 $\frac{1}{2}$ mark
Tilføjelser: 39 ørtug korn	19 — —	
SS: 12 læster korn	2 læster 13 hedebyisk.	80 mark

Som man ser, er de 80 mark en rimelig afrunding af de specificerede pengebeløb. På samme måde er de 12 læster korn en afrunding, nemlig af 9 læster + 2 øre — om disse to øre nærmere i det følgende — + 8 ørtug havre⁴⁵ + 50 ørtug korn = 9 læster + 64 ørtug = 11 læster 16 ørtug. Hertil kommer blandt tilføjelserne et tab på 1 tønde smør i Langhorn; taksten for smør fremgår ikke andetsteds af regnskabet, men ifølge samtidige takster var 1 tønde smør = 4 pund korn = 8 ørtug korn⁴⁶ og kan ikke have været vurderet synderligt anderledes af procuratoren. Tabet bliver derfor 12 læster korn, idet den med smøret i 1352 korresponderende ydelse på 1 $\frac{1}{2}$ sk. lybsk i 1437 kun svarer til $\frac{1}{4}$ ørtug korn.

Tabet i rug er som man ser eksakt sammentalt. Den tilsyneladende uoverensstemmelse mellem de posterede 105 hedeby-skæpper (2 læster 25 hedeby-skæpper) og totalsummen 2 læster 13 hedeby-skæpper skyldes, som ovenfor fremhævet, at tabet i Højfjorde på 12 hedeby-skæpper på A recto er urigtigt placeret og skal fradrages⁴⁷, da det rigtige tab på 6 hedeby-skæpper findes anført blandt tilføjelserne.

⁴³ Desuden 1 får og 12 høns, som procuratoren ser bort fra i SS, jf. note 32.

⁴⁴ Se ovf., s. 172.

⁴⁵ Se ovf., s. 172.

⁴⁶ Aakjær, Maal etc., 269.

⁴⁷ Se ovf. s. 171 og 177. Procuratoren siger ikke udtrykkeligt, at han fradrager de 12 hedeby-skæpper, det følger alene af sammenhængen. På samme måde er det kun af sammenhængen, at man kan læse, at posteringen: Item in Schugby XI modios siliginis, antiquitus xxiii, betyder, at tabet i Skovby er 11 hedeby-skæpper, idet ydelsen i gamle dage var 24 hedeby-skæpper. Læser man nemlig notitsen på den måde, at der 1437 ydedes 11 mod 24 i 1352, bliver deficiten 13 hedeby-skæpper; i så fald må man, for

Tilbage står nogle supplerende bemærkninger. I ovenstående slutopstilling er indsat et tabsbeløb på 2 øre. Ser man på opstillingen af fol. B versos oprindelige posteringer, fremgår der, at ydelsen 1352 var 53 ørtug korn og i 1437 21 ørtug korn; differencen altså 32 ørtug eller 2 læster 2 øre og 2 ørtug. Det vil sige, at der i summa lateris: unam lastam ordei et avene cum II β må være oversprunget II oris et (II β), en letforklarlig overspringelse hos en afskriver.

M. h. t. de med stjerne mærkede posteringer, er det umiddelbart klart af notitsen om godset på Tåsinge, at dette ikke indgår i tabsberegningen⁴⁸. Det samme gælder notitsen om Hezel, i hvilken landsby Fruealteret »mangler« en landbo, som skulle have 3 mark guld i jord. Her er heller ingen afgifter at sammenligne. Noget mere kompliceret er forholdet med møllen uden for Slesvig. Den ydede 1352 30 sk. engelsk⁴⁹, procuratoren har ingen bemærkning om ydelse i 1437, men kan ikke have regnet med noget tab her, rimeligvis fordi han har haft en viden om, at møllen var solgt, mageskiftet eller afhændet på anden måde. At han ikke har regnet med de 30 sk. engelsk (= $5\frac{5}{8}$ mark lybsk) som tab, fremgår nemlig af hans summa lateris på $17\frac{1}{2}$ mark. Bortset fra møllens ydelse opfører han for 1352 108 sk. engelsk + 56 sk. lybsk, mens ydelsen i 1437 var dalet til 96 sk. lybsk⁵⁰, differencen altså 284 sk. lybsk eller 17 mark 12 sk., afrundet til $17\frac{1}{2}$ mark.

Endelig må noteres, at der i slutningen af dette afsnit er

at få sammentællingen til at stemme, antage, at procuratoren ved en lapsus har overset tabet på 2 hedebykapper i Idsted, men senere i regnskabet, Qu. VI, 92, bemærker han udtrykkeligt, at tabet i Idsted »prius notatum est et computatum.«

⁴⁸ Qu. VI, 62: debet habere bona in Doslandia; nescitur, quam multa et ubi iacent et forsan vicaria non fuit in possessione in memoria hominum.

⁴⁹ Qu. VI, 61, jf. jordebogen 1352 i SRD VI, 581.

⁵⁰ De 18 sk. lybsk i Karlum afregnes som ovennævnt med 15 hedebykapper rug. — Småredslen i Ulsnæs på 4 tk. lybsk og 8 høns udelader procuratoren af regnskabet, smlgn. note 32.

gjort notitser om diverse uvisse eller ubestemmelige indtægter i 1352, som ifølge deres natur ikke kunne gøres til genstand for beregning⁵¹.

3. Ifølge procuratorens opgørelse har de 15 altre, (og domskolens forstander og domsognets præst) haft et minimumstab på 12 læster korn, $2^{13}/_{40}$ læster rug og 80 mark lybsk, eller omregnet i tønder landgildehartkorn efter den ovenfor angivne omregning ialt 836 tønder. Efter den gennemførte analysering af regnskabets første fire sider kan procuratorens opgørelse suppleres med en opgørelse over ydelserne i 1352 og 1437. Taksten for smør, får, høns fremgår ikke af regnskabet, men må søges i andre kilder⁵². Det utilfredsstillende heri ophæves i praksis af det forhold, at værdien af disse poster i forhold til totalsummen er af forsvindende betydning.

Ydelse 1352	omregnet til td. htk.	Ydelse 1437	omregnet til td. htk.
383 $\frac{1}{2}$ ørtug korn	575.3	154 ørtug korn	231.0
190 $\frac{1}{6}$ hedebyisk. rug..	171.2	80 $\frac{1}{6}$ hedebyisk. rug . . .	72.2
164 mark 1 $\frac{11}{12}$ sk. lybsk	656.5	71 mark 1 $\frac{1}{2}$ sk. lybsk	284.2
1 $\frac{1}{2}$ tønde smør	18.0	$\frac{1}{2}$ tønde smør	6.0
16 hedebyisk. havre . . .	7.2	14 hedebyisk. havre . . .	6.1
1 får	0.5		
33 høns	1.4	21 høns	0.9
ialt . . .	1430.1		600.4

Som man ser, er der kun en ringe forskel på den her beregnede difference på 830 td.htk. og det af procuratoren beregnede tab på 836.7 td.htk. At procuratoren tal er lidt højere, skønt han i

⁵¹ Qu. VI, 62—63, fx. at rige ungarle — ikke de fattige — hver betalte 18 den. til ungarles årtid.

⁵² 1 tønde smør er regnet til 12 td.htk., 1 får til $\frac{1}{2}$ td.htk. og 24 høns til 1 td. htk., jf. Aakjær, Maal etc., 269—70, 275 flg. — Taksten for rug, korn og mark lybsk er der redegjort for i *Ekskurs* ovf.; her erindres om, at 1 ørtug korn = $1\frac{1}{2}$ td. htk., 1 hedebyiskæppe rug = 0,9 td.htk. og 1 mark lybsk = 4 td. htk.

flere tilfælde runder tallene af nedefter, skyldes det ovenfor påviste forhold, at han under beregningen af B rectos summa ved en lapsus overser et fradrag i tabsbeløbet på 4 mark 2 sk. lybsk = $16\frac{1}{2}$ td.htk., samt ser bort fra småredslen i summa summarum.

Vigtigere end denne lille uoverensstemmelse er det at understrege, at denne difference på 830 td.htk. afgjort er et minimumstal. Ydelserne i 1352 har været væsentligt større end 1430 td.htk., medens de i 1437 reelt har ligget betydeligt under 600 td.htk. Som ovenfor fremhævet er ydelserne af landsbyen Hornse og af 70 demat land i Syvertmanripe holdt uden for opgørelsen⁵³. Af Hornse ydedes der 1437 kun $\frac{1}{2}$ tønde smør (ca. 6 td.htk.) mod 1 læst rug (36 td. htk.) plus andele af avlsudbyttet af heste, køer og fæ i ældre tid. I Syvertmanripe, som gik tabt under stormflod, havde Mortensalteret haft 70 demat land til en værdi af 70 mark. Ydelsen har procuratoren ikke kendt, men andetsteds i regnskabet specificeres $422\frac{1}{2}$ demat land med samlet ydelse i 1352 på 419 sk. engelsk⁵⁴. Efter gennemsnitstallet kan man derfor skønsvist beregne ydelsen til 70×3 sk. lybsk (1 sk. engelsk) = 13 mark 2 sk. = $52\frac{1}{2}$ td. htk.

Det vil sige med Hornse og Syvertmanripe må ydelsen 1352 (eller umiddelbart forud⁵⁵) have ligget omkr. 1520 td. htk., kvotaydelserne af Hornse eksklusive.

De 600 td. htk. i 1437 er på sin side for højt beregnet, fordi procuratoren regner med, eller rettere sagt giver anvisning på⁵⁶ at regne med samme pengetakst i 1352 som i 1437, nemlig 9 mark lybsk pr. læst korn. Hans mål må som ovenfor fremhævet have været at koncentrere undersøgelsen om de to årsager, nemlig krig og stormflod. Fremgangsmåden indebærer dog auto-

⁵³ S. 171—72.

⁵⁴ Qu. VI, 58, 61, 72, 73, 75, 85, 102.

⁵⁵ Det er muligt, at Syvertmanripe er gået under i en stormflod for 1352, ligesom Hornse muligvis har været øde i selve året 1352.

⁵⁶ Direkte bruger procuratoren taksten kun i det ovenfor citerede eksempel fra Karlum, s. 178, indirekte kan den udledes af flere af hans sammentællinger, for eks. fol. A recto og 0 recto.

matisk, at tabene formindskes betydeligt. For eks. ydedes der 1352 18 ørtug korn (= 27 td. htk.) af gods i Bosby og Gugelsby, men 1437 66 sk. lybsk. Efter taksten 9 mark pr. læst svarer de 66 sk. til $16\frac{1}{2}$ td. htk., tabet er altså beregnet til $10\frac{1}{2}$ td. htk. Ifølge kornprisen 1437 er de 66 sk. imidlertid kun ca. det halve, $8\frac{1}{4}$ td. htk., værd, tabet i virkeligheden derfor $18\frac{1}{2}$ td. htk. Værdien af de 71 mark $1\frac{1}{2}$ sk., som oppebæres i 1437, er derfor ikke 284.2 td. htk., for det beløb kan der på det tidspunkt kun købes omkring det halve kvantum korn. D. v. s. ydelserne i 1437 svarer ikke til 600 td. htk., men til ca. 460 td. htk.; det er det tal, der korresponderer med de 1520 td. htk. i 1352.

Af tabet skyldes ca. 120 td. htk. stormfloden, nemlig 89 sk. engelsk = 267 sk. lybsk = 15 mark 11 sk. = $66\frac{3}{4}$ td. htk. i indtægt, som er tabt i Efkebøl, Langhorn sogn, og Offenbøl i Ejdersted som følge af stormflodskatastrofen⁵⁷. Hertil kommer de ovenfor nævnte omtrentlige 52 td. htk. i Syvertmanripe.

4. Efter analysen af regnskabet's eneste summa summarum følger herefter gennemgangen af regnskabssiderne C—O.

Fol. C recto⁵⁸ indeholder opgørelsen for 6 af de 8 præbenders⁵⁹ corpusgods, hvilket i hovedsagen bestod af grundejendom i Slesvig. Opgørelsen er af principiel interesse til belysning af krisens karakter; sammen med en modsvarende opgørelse på fol. G fremgår det nemlig klart af disse, at stiftsstaden Slesvig ligesåvel har været ramt af krisen som landdistrikterne.

Præbenderne har et deficit på 102 sk. lybsk, hvilket nøjagtigt svarer til summa lateris: VI marce et VI sk. Herudover havde præbende V haft et indtægtstab af kirkerne i Trelldorp og Hyrup.

⁵⁷ QU. VI, 58 og 61; det siges ikke udtrykkeligt, at indtægten i Offenbøl er gået tabt som følge af stormfloden; men senere i regnskabet siges hele sognet at være gået under, Qu. VI, 67, jf. 391 (registret) og P. Lauridsen Hist. Tidsskr. 6. rk. V, 202 og 220.

⁵⁸ Qu. VI, 63—66.

⁵⁹ Om domkirkens institutioner se Klaus Harms, Das Domkapitel zu Schleswig (1914).

⁶⁰ 15 sk. engelsk + 12 ore dansk = 45 + 9 sk. lybsk.

C recto	Ydelse 1352	Ydelse 1437
Præbende I.....	54 sk. lybsk ⁶⁰	39 sk. lybsk
– II.....	50 ¹ / ₂ – –	22 ¹ / ₂ – –
– III.....	27 – –	0 – –
– IV.....	43 – –	25 – –
– V.....	8 – –	0 – –
– VI.....	24 – –	18 – –
Ialt...	206 ¹ / ₂ sk. lybsk	104 ¹ / ₂ sk. lybsk

Ydelsen af Hyrup var dalet fra 1 pund sterling (60 sk. lybsk) til 32 sk. lybsk i 1437, tabet på siden altså ialt 8 mark 2 sk.⁶¹

Fol. C verso⁶² fortsætter med præbenderne VII og VIII's corpusgods og går derefter over til opgørelse af tabet for de 8 præbenders fællesgods (bona communia). En væsentlig plads indtages her af nedgangen i *census regis* i Frisland. Oprindeligt en statsskat var denne på et tidspunkt mellem 1231 og 1352 blevet overladt kirken i Slesvig⁶³. Stormfloden 1362 betød i mange tilfælde en nullificering af denne ydelse.

Korntabet, 4 øre korn, stemmer med procuratorens beregning; ved de andre poster er der visse mindre uoverensstemmelser. Tabet i rugen opgøres til 13 hedebyस्कæpper, men i den os overleverede tekst specificeres kun 12 hedebyस्कæpper. Ydelsen i penge 1352 er 49 sk. engelsk + 137¹/₂ den. engelsk + 13 sk. lybsk = 194 sk. lybsk 6 den., der vistnok i sammentællingen opgøres til 12 mark 2 sk. (=194 sk.). Det synes, som om procuratoren har overset, at der i 1437 dog ydedes et par småbeløb i penge⁶⁴.

⁶¹ Kirken i Trelstorp, der 1340 var blevet annekteret til en af de 8 præbender, Dipl. Dan., 3. rk., I, nr. 69, må efter 1352 være blevet magelagt til de 16 præbender, til hvis besiddelse den henregnes og beregnes på fol. H, Qu. VI, 84.

⁶² Qu. VI, 66—68.

⁶³ Jordebogens, SRD VI, 584—85, og procuratorens oplysninger om *census regis* indeholder adskillige hidtil uudnyttede oplysninger af interesse for den middelalderlige fiskalhistorie.

⁶⁴ Helt sikkert er det dog ikke, idet der er muligt, at der findes nogle

C verso	Ydelse 1352					Ydelse 1437				
	øre korn	hedebyskpr. rug	sk. engelsk	den. engelsk	sk. lybsk	øre korn	hedebyskpr. rug	sk. engelsk	den. engelsk	sk. lybsk
Præbende VII ..				6	13				0	0
- VIII ..			10					0		
Broager*										
Ulsnæs	8					4				
Ostenfeld		8					4			
Gammellund		5					3			
Arnholt		5					2			
Toft i Slesvig ...				6					0	
Census i Lunden- berg herred ..			9					0		
Idsted		8					5			
Offenbøl			7	8				0	0	
Nienbøl			2	11				0	0	
Ulvesbøl			8	8 ^{1/2}				0	0	
Barnekemoor ...				18						
Ny Tetenbøl ...			7	6				0	0	
Poppenbøl				18						(7 ^{1/2}) ⁶⁵
Jordfleth			3	22				0	0	
Westermark				22				0		
Gl. Tetenbøl				10					0	
Osterhever			3	2 ^{1/2}						2 ^{2/3}
Ialt ...	8	26	49	138	13	4	14	0	0	2 ^{2/3}

småfejl i overleveringen; en eding i Jordfleth siges at yde 7 den. engelsk, Qu. VI, 68, men i jordebogen 1352, SRD. VI, 584, 17 den. engelsk; i Oldenhever opgiver jordebogen $\frac{1}{2}$ sk. engelsk mere i ydelse end regnskabet; tilsammen 16 den. engelsk = 4 sk. lybsk i merydelse 1352, Som der i udgaven gøres opmærksom på, er der endvidere rimeligvis i regnskabet 1437 en fejl i angivelsen af ydelsen for Poppenbøl, idet $7\frac{1}{2}$ sk. lybsk vistnok skal læses $7\frac{1}{2}$ den. lybsk. I praksis har disse småafvigelser dog ingen betydning.

⁶⁵ Teksten har $7\frac{1}{2}$ sk., der efter al sandsynlighed beror på en fejl i overleveringen, jf. Qu. VI, 68, note 2 og noten ovf.

Ikke medregnet i summa er 16 mark penge, som præbende VII havde af kirken i Broager. Årsagen hertil er rimeligvis den, at denne kirke først omkr. 1385⁶⁶ var blevet annekteret til præbenden, en sammenligning mellem 1352 og 1437 var følgelig udelukket.

På folio D recto⁶⁷ fortsættes og afsluttes opgørelsen over census regis i Frisland.

D recto	Ydelse 1352				Ydelse 1437			
	sk. engelsk	den. engelsk	sk. lybsk	den. lybsk	sk. engelsk	den. engelsk	sk. lybsk	den. lybsk
Garding	8	6 ¹ / ₂					18—19 ¹ / ₂	
Kathrineherd .	3	4 ¹ / ₂					10	
Koldenbüttel og Milde . . .	6	9					5	
Witswort	6	9					10 ¹ / ₂	
Oldenswort . . .			30	4 ¹ / ₂			30	20 ¹ / ₂
Tønning			20	3			17	
Kotzenbøl			10	1 ¹ / ₂			10	1 ¹ / ₂
St. Alversum . .			10	1 ¹ / ₂			8	
Vollerwik			10	1 ¹ / ₂			8	
Welt			10	1 ¹ / ₂			8	
Kating			30				15 ¹ / ₂	
Ulstorp			48				39 ¹ / ₂	3
Tating	18				16			
Vesterhever . . .			10	1 ¹ / ₂			4 ¹ / ₂	
Ialt	41	29	178	15	16	0	184—185 ¹ / ₂	25

Omregnet i lybske skillinger var ydelsen i 1352 309¹/₂ sk., i 1437 234¹/₂—235⁷/₁₂; differencen altså ca. 74 sk. lybsk, i summa diminutorum afrundet til 4¹/₂ mark lybsk (=72 sk.).

Folio D verso⁶⁸ indeholder tabsopgørelsen for præbenderne

⁶⁶ Repertorium 1. rk. nr. 3502s.

⁶⁷ Qu. VI, 69—70.

⁶⁸ Qu. VI, 70—72.

Avbæk, Rike, Tolk og Morsum. I summa lateris er tabet opgjort til 28 mark lybsk og 4 læster korn; herfra skal dog fradrages 4 mark lybsk, som »nu« ydes af præsten i Løjt i stedet for ældre indtægter; desuden bemærkes, at »redditus vicariæ« (d. v. s. præstekaldets indtægter) non sunt computati«. Præbenden Avbæk havde 1352 i jordebogsindtægter af landsbyen Avbæk 47 ørtug korn, 6 sk. engelsk og 24 høns. Af den annekterede kirke i Løjt ydedes samtidig 3 mark lybsk og 18 ørtug korn til præbendeindehaveren. Præbenden Rike havde i Haksted forskelligt jordegods, der 1352 ydede 4 pund sterling (=15 mark lybsk), men 1437 kun 2 mark lybsk. Præbenden Tolk havde i Tolkmark 6 mark guld i jord, hvoraf der 1352 ydedes 9 ørtug korn, men i 1437 kun 18 sk. lybsk. Præbenden Morsum havde 1352 af kapellerne Morsum, Hamm og Lith en indtægt på 18 mark lybsk, men i 1437 kun 7 mark 6 sk.

I ørtug korn er tabet: $30 + 24 + 17 + 18 + 9 = 98$ ørtug; herfra skal drages 18 sk. lybsk, som »nu« ydes i Tolk i stedet for den tidligere ydelse på 9 ørtug korn. Efter taksten 144 sk. = 1 læst er 18 sk. = 3 ørtug korn, tabet altså 95 ørtug korn samt 24 høns, hvilket af procuratoren afrundes til 4 læst korn (96 ørtug). Tabet i mark lybsk er: $1\frac{2}{16} + 3 + 13 + 10\frac{10}{16} = 27$ mark 12 sk., af procuratoren afrundet til 28 mark. Herfra skal dog drages 4 mark lybsk, som præsten i Løjt »nu« yder i stedet for de tidligere store ydelser af præbenden Avbæks jordegods.

På siden nævnes udover disse poster to annekskirker Sørup og Vilstrup uden tabsangivelse. Årsagen hertil fremgår klart af en sammenligning med jordebogen 1352. Her hedder det om præbenden Tolk: »huic præbendæ annexa est ecclesia Wilstorp cum pertinentiis suis«⁶⁹. 1437 udskriver procuratoren ordret denne notits⁷⁰, men kunne selvfølgelig på dette grundlag ikke beregne tabet. Tilsvarende forholder det sig med kirken i Sørup; denne var annektere til præbenden Rike, men i hvert fald i den foreliggende udskrift af jordebogen 1352 nævnes kirken i

⁶⁹ SRD VI, 575.

⁷⁰ Qu. VI, 71.

Sørup ikke. Kirken var 1338 9. september af hertug Valdemar 3. overdraget til præbenden Rike, en overdragelse som biskop Hellembert af Slesvig stadfæstede 1339 2. februar⁷¹. Af disse dokumenter kunne procuratoren dog kun læse, at præbendeindehaveren til gengæld for denne henlæggelse var forpligtet til at holde tre årtider om året for hertugen og hans forfædre, og at han ved hver årtid skulle fordele 8 sk. sterling til kannikerne og 8 sk. lybsk til vikarerne ved domkirken, altså årligt 24 sk. sterling + 24 sk. lybsk = 96 sk. eller 6 mark lybsk. Når procuratoren i 1437 gør en notits i sit regnskab i overensstemmelse med denne bestemmelse⁷², er det sikkert for at erindre om, at der hvilede en hypotek på præbenden Rike til fordel for domkirkens kanniker og vikarer. En sammenligning mellem

D verso	Ydelse 1352					Ydelse 1437			
	ørtug korn	pd. sterling	den. engelsk	mark lybsk	høns	mark lybsk	sk. lybsk		
Avbækgård	30					}	4		
Møllen i Avbæk	24								
2 gårde ibid.	17								
12 landboer ibid.			72		24				
Løjt kirke	18			3		}	2		
Præstekaldet*	(24)								
Haksted		4					2		
Sørup kirke*									
Tolk	9						18		
Vilstrup kirke*									
Morsum kapel	}					}	7		
Hamm kapel				18				}	6
Lith kapel									
Ialt ...	98	4	72	21	24	13	24		

⁷¹ Dipl. Dan., 2. rk., XII, nr. 108 og nr. 139.

⁷² Qu. VI, 71: *Huic prebende est annexa ecclesia Syodorp cum omnibus emolumentis, nisi quod prebendatus solvat annuatim de ecclesia prefata VI marcas pro memoria ducum Sleswicensium.*

ydelse til præbenden Rike i det 14. årh. og på procuratorens tid lod sig derimod ikke foretage. Ligesom ved kirken i Vilstrup undlader han derfor som formålsløst at notere, hvad Sørup kirkes ydelse beløb sig til i 1437.

Skildringen af præbenden Avbæk hører til regnskabets mest detaillerede; den tillader bag om de nøgterne tal et indblik i, hvilke indgribende ændringer i afgifts-, drifts- og ejendomsforhold, der fulgte eller kunne følge i krisens spor.

I 1352 bestod præbenden Avbæk af følgende gods og indtægter⁷³:

1. Avbækgård (Løjt sogn, Rise h.) med sit enemærke samt $2\frac{1}{2}$ otting i Svend Asgitsens bol. Bryden på Avbækgård ydede årligt 30 ørtug korn (= 45 td. htk.).
2. Møllen i Avbæk ydede 24 ørtug korn (= 36 td. htk.).
3. Fæsteren Thomas Krag havde 2 otting jord i Præstebol, hvoraf han ydede 12 ørtug korn (= 18 td. htk.).
4. Fæsteren Niels Estesens havde 2 otting jord i Holdensvensbol, hvoraf han ydede 5 ørtug korn (= 7,5 td. htk.) foruden en ikke specificeret afgift for *communitas*⁷⁴, d. v. s. for den på gården af grundejeren investerede kapital i form af besætning og løsøre.
5. 12 landboere (*coloni*) ydede hver 6 sterlinger og 2 høns (= ialt 72 sterlinger = 6 sk. lybsk. = $4\frac{1}{2}$ td. htk. + 24 høns)⁷⁵. — De ringe afgifter viser, at disse landboer har haft arbejdspligt til brydegården.
6. Kirken i Løjt ydede 3 mark lybsk (= 12 td. htk.) og 18 ørtug korn (= 27 td. htk.).
7. I Åbenråskoven havde præbenden $\frac{1}{2}$ otting; nogen afgift

⁷³ SRD VI, 575, sammenholdt med Q. VI, 70.

⁷⁴ Når der i SRD VI, 575, efter *præter communitatem* fortsættes med *quæ quidem 2 atting nunc habet*, må det opfattes som en ufuldstændigt overleveret notits om et senere fæsteskitte. I regnskabet 1437 er denne notits udeladt.

⁷⁵ I det 16. årh. regnedes 24 høns = 1 td. htk., jf. Aakjær, Maal etc., 276.

anføres ikke, sandsynlig har skovparten været beregnet til ovennævnte bønders forbrug af tømmer og brændsel.

8. Præstekaldet i Løjt havde 2 otting i Præstebol, tienden af landsbyen Skovby, beregnet til 24 ørtug korn, samt en toft, i hvilken der kunne sås 5 ørtug korn. Denne post angiver utvivlsomt, hvad der var henlagt til underhold af den vikarpræst, som præbendeindehaveren måtte holde i Løjt, og var altså ikke en umiddelbar indtægtskilde for præbenden (»redditus vicariæ non sunt computati«).

I 1352 var præbendens nettoindtægt 150 td. htk. + 24 høns + en ukendt ydelse af »communitas« i Niels Estesens fæstegård. I 1437 var nettoindtægten reduceret til 4 mark lybsk (= 16 td. htk.), rundt regnet $\frac{1}{10}$ af ydelsen 1352 (endnu mindre, hvis den højere kornpris tages i betragtning).

Afgiften af selve kirken i Løjt var reduceret fra 39 td. htk. i 1352 til 16 td. i 1437. Men hvor er det betydelige jordegods, som præbenden ejede i 1352 blevet af? Procuratoren ved det ikke med sikkerhed, men fremsætter den formodning, at indtægterne af dette gods er tillagt sognepræsten. »Ista prebenda pro nunc temporis, ut putatur non plus habet quam IIII marcas de rectore in Loytenes et in brevi memoria idem rector solvebat VIII marcas et forsan redditus supradicti sunt applicati rectori supradicto«.

To påfaldende omstændigheder må fremhæves. For det første, at man i 1437 inden for kapitlet i Slesvig øjensynligt ikke har haft nogen sikker viden om, hvornår og hvorledes det store jordegods, som præbenden ejede i 1352, er gledet kapitlet af hænde; for det andet, at hvis den i kapitlet herskende antagelse er rigtig, nemlig at jordegodset er tillagt præstekaldet i Løjt, er det i første øjeblik nærmest uforståeligt, at de økonomiske følger heraf har været en nedsættelse af præstekaldets ydelser til præbenden.⁷⁶

⁷⁶ Selv ydelsen på 8 mark penge, som præsten »in brevi memoria« ydede til præbenden er jo mindre end ydelsen af kaldet 1352. Med vendingen »in brevi memoria« sigter procuratoren sædvanligvis til tiden omkr.

At den af procuratoren fremsatte formodning, at jordegodset er overgået fra præbenden til præstekaldet, er rigtig, bevises af et sognevidne fra 1456, eller rettere sagt er en konsekvens af dette. Ifølge sognevidnet havde præsten i Løjt, Jens Hansen, efter gudstjenesten 1. søndag efter påsken 1456 udbedt sig et vidnesbyrd af de ældste og viseste sognebørn om, hvorvidt det jordegods, han opregnede, ikke så længe man kunne mindes, havde været i Løjt sognepræsts værge, »und bekann den des alle, dat herr Johann Ponach und herr Nighels Reff und eere vorfahren wente nu de vorberoerte ottinghe, wysche und akkere roweliken hebben gehad«. Det jordegods, sognevidnet tager sigte på specificeres således: 1 gud i deme kerckdorpe tho Luchte, gheheten Kolmhole, un tofft, de heet Hogherod, 1 øre landes, item 2 buwestede in dem dorpe Bodem, dat he wente nu roweliken beseten hefft, mit 2 tofften, 2 ortich landes und wysche norden darby und süden wente midden to deme strome; item osten darby, dar 1 tofft twischen lycht, de dem prestere nicht to hørt, dar neghest by 1 tofft, $\frac{1}{2}$ ortigh landes und wysche dar süden by, beholden to weswende alle de ottinghe und toffte, de heer Jens in siner were hefft, de in der kerken rekenskapboke bescreven synt; item in dem dorpe to Schuby und in dem velde darsülvest 2 akkere up Bydderholt, 2 uppe Langgeholt, 2 akkere upp Eerbergh, 2 akkere uppe Swensbergh, 1 akker norden up Suttensberch, 1 akker süden up deme sülven berghe, 1 by Sturshøghe, 5 up Bastkerholt 1 up Berkmosebergh, 2 uppe Wester Berkmosebergh, 2 süden Trendbergh, 2 akker by der norder rüge, 2 up Stolding marck by Smørdal ok wysche dar mede by und myt der meer«⁷⁷.

Ifølge tingsvidnets ordlyd havde ikke alene den daværende præst Jens Hansen, men også hans to forgængere haft dette gods i deres værge; vi kan derfor gå ud fra, at sådan har forholdene været i år 1437, da procuratoren i Slesvig noterede, at godset Løjt sogn »vistnok« var tillagt præsten der. Men hvordan

1400—1410, fra hvilken tid der findes en indtægtsliste for kapitlet, jf. Qu. VI, 6—8 og ndf. s. 227.

⁷⁷ Repertorium 2. rk., I, nr. 588.

er det kommet bort fra præbenden? Til belysning af dette spørgsmål skal her fremdrages et par andre eksempler, der viser hvilke indgreb i ejendomsretten krisen i det 14. årh. kunne medføre, hvor den forekommer i mest outreret form. Ifølge jordebogen 1352 havde ridderen Godskalk Limbæk skænket 4 gårde i en landsby »Norhug« i Ny herred⁷⁸. Hertil knytter procuratoren den meget sigende bemærkning: »Denne landsby kan jeg ikke opspore, hvor den ligger, og kapitlet har i mands minde ikke haft besiddelser der«. Ifølge sin beliggenhed i Ny herred kan landsbyen ikke have ligget mere end højst 30 km fra Slesvig, alligevel er den i løbet af 2—3 generationer forsvundet så totalt, at procuratoren ikke formår at stedfæste den og gøre lovhævd på jorden. Eksemplet er et talende vidnesbyrd, hvilket omfang ødegodset må have haft. Et andet eksempel af samme art findes i den omtrent samtidige Slesvig bispestols jordebog. »In villa Hesel dominus episcopus habet II bona; illa sunt confusa per illos de castro, qui uillas desertas et terras circumiacentes indifferenter vi colunt ad allodium suum«. Denne bemærkning i jordebogen 1462 uddybes af en anden skriver, der indhæfter en seddel af følgende ordlyd: »Informacio de agris in Hesel et occupatoribus eorundem. Infrascripti, vt veraciter inquisitio fieri poterit, occupant agros domini in Hesel et nec dant decimas nec hura soluunt ex eisdem: Iwer Stubbe« (o.s.v., ialt navne på 10 bønder).⁷⁹

Af en følgende bemærkning fremgår, at landsbyen Hesel er blevet øde under krigen mellem Danmark og Holsten i første trediedel af det 15. årh., og at bønderne da flyttede fra bispens gods og fæstede gårde andetsteds⁸⁰.

Der er iøjnefaldende lighedspunkter mellem disse to eksempler

⁷⁸ SRD. VI, 583, jf. Qu. VI, 88. — Godskalk Limbæk døde omkr. 1335, Dipl. Dan., 2. rk., XI, nr. 225.

⁷⁹ Qu. VI, 212—213.

⁸⁰ Item Jeppe Boddissen in Rise asseruit, quod quando villa fuit constructa et inhabitata, tunc pater suus ibi habitabat, et tempore guerrarum villa destructa et desolata pater suus se transtulit ad Kolstorpp, prout communicavit pater suus et Jurgen Agges, coloni in Zost. — Notitsen må forstås som led i indsamlingen af vidnesbyrd om, at bispens rette ejer til godset i Hesel.

på ødelæggelse. Forskellen er, at medens kapitlets gods i »Norhug« er og forbliver tabt for kapitlet, fordi det ikke engang formår at lokalisere landsbyen, er bispestolen i tiden omkr. 1462, da dens jordebog affattedes, i stand til at fremskaffe vidnesbyrd om forholdene en generation forud. Kapitlets gods i »Norhug« må derimod være blevet øde væsentligt tidligere, eftersom ingen i 1437 i kapitlet mindes noget om denne landsby. I denne periode, 1352 til ca. 1400, må også Avbæk præbendens gods være blevet øde, eftersom ingen inden for kapitlet i 1437 har præcist kendskab til dets skæbne. På et eller andet tidspunkt må en præbendeindehaver reelt, men ikke formelt — eftersom transaktionen i så tilfælde ikke ville have været ubekendt for kapitlet i 1437 — have overladt dispositionsretten over jordegodset til præbendens vikarpræst i Løjt. Da præstens ydelse til præbenden i samme tidsrum nedsættes, kan det ikke alene have været præbendens gods, der har ligget øde, den samme skæbne må have ramt andet gods i sognet, hvorved den økonomiske basis for præstens eksistens er blevet forringet. På det tidspunkt, da godset overlades til præsten, kan dets værdi ikke have været vurderet ret højt; fra præbendens synspunkt var overladelsen til dens vikar dog trods alt en fordelagtigere ordning end den fuldstændige opgivelse af kontrollen med ødegodset, som på samme tid skete i »Norhug«. Tingsvidnet 1456 sammenholdt med jordebogen 1352 viser, at præsterne i Løjt har genopbygget godset på en ganske anden måde end i 1352. Forklaringen er sandsynligvis den, at ødegods i stort omfang har muliggjort fordelagtige mageskifter under omlægningen af landsbymarkerne i sognet.

Fol. E recto⁸¹ omfatter regnskabet for præbenderne V—VIII og en del af præbende XI. Tabet opgøres til 44 mark⁸², 5 sk. penge samt 2 læster korn. Kornregnskabet er let forståeligt og fremgår umiddelbart af følgende oversigt.

Pengeregnskabet er mindre klart og byder på adskillige vanskeligheder. Præbende VI havde 1352 som indtægtskilde

⁸¹ Qu. VI, 72—74.

⁸² Således Ulrik Petersens manuskript i rigsarkivet; udgaven har fejlagtigt 43 mark.

»ecclesiam Borner cum decimis et prouentibus suis« samt 12 edinger i Frisland; om forholdene 1437 siges: »nunc nil aliud habet quam quator vel quinque marcas lubicensis, que quondam forsan solvebat XII vel XV marcas«. Udtalelsen er jo ret upræcis, af sammentællingen fremgår imidlertid, at procuratoren for en gangs skyld må have regnet med maksimum⁸³. Opgivelsen om tabet i sognet Yvelek, der 1362 gik under i stormfloden volder ligeledes vanskeligheder. I jordebogen 1352 siges ydelsen af sognet at være iiij pund sterling (= 13 mark 2 sk.), mens den overleverede tekst af procuratorens regnskab har iii libre sterling (= 11 mark 4 sk.) et plus. Sammentællingen viser imidlertid, at procuratoren må regne med $3\frac{1}{2}$ pund sterling som den ældre ydelse⁸⁴, kun på den måde kan tabet bringes op på de 44 mark 5 sk., som Ulrik Petersens tekst har. Udfra samme ræsonnement må regnskabets bemærkning om, at præbende V havde en toft i Slesvig med ydelse på 2 sk. engelsk, af hvilke der blev afholdt en messe for biskop Bertold (†1307), forstås på den måde, at ydelsen er gået tabt 1437⁸⁵. Procuratoren siger det ikke udtrykkeligt, for ham har forholdet været klart. Vi kan kun nå til denne indsigt ved at efterprøve sammentællingen. Sammentalt bliver tabssummen 44 mark $9\frac{1}{2}$ skilling. Det må derfor antages, at et gennemstreget x (= $9\frac{1}{2}$) i den afskriftsmæssige overlevering er blevet fejllæst for v. Andre muligheder har været overvejet, men fører til mindre tilfredsstillende resultater.

Fol. E verso⁸⁶. Tabet opgøres til 3 læster korn, 6 hedeby-

⁸³ Årsagen hertil er muligvis den, at jordebogen 1352 ikke indeholdt nogen angivelse af præbendens indtægt, jf. SRD. VI, 575: Præbenda Borner habet annexam ecclesiam Borner cum decimis et prouentibus suis, og at oplysningen om den gamle ydelse på 12—15 mark stammer fra mundtlig meddelelse af ældre kanniker efter hukommelse, jf. at indehaveren af præbende XVI i 1437, dominus Smiter, (Qu. VI, 76) allerede nævnes som kannik i 1383, se Harms, Das Schleswiger Domkapitel, 131. Procuratoren kan have ræsonneret, at disse opgivelser under alle omstændigheder måtte betragtes som angivende minimum i forhold til tiden 1352.

⁸⁴ D. v. s. Ulrik Petersens afskrift må fejlagtigt have iii for iiij.

⁸⁵ notitsen må korrespondere med jordebogen 1352's knappe formulering: Item fundum ad Slyam, qui solvit 2 solid. sterling. SRD. VI, 575, Præbenda V sidste linie.

⁸⁶ Qu. VI, 74—75.

E recto	Ydelse 1352			Ydelse 1437		
	ørtug korn	mark lybsk	sk. lybsk	ørtug korn	mark lybsk	sk. lybsk
Skovby	18			3		
Ravnholt	9			3		
Almtorp		13	2		7	
Slesvig, toft			6			0
Borne		15			4	
Hamm						
Lundenberg		6	1 ¹ / ₂		0	0
Wybon						
Yvelek		13	2		6 ⁸⁷	0
Risum		15			1	2
Skodsbøl	27		—	— ⁸⁸		
Ialt...	54	62	11 ¹ / ₂	6	18	2

skæpper rug og 26 mark 3¹/₂ sk. lybsk; fra sidstnævnte beløb skal dog fradrages 14¹/₂ mark lybsk, som 1437 ydes i stedet for ældre koryndelser.

Kun tabet i rug svarer nøjagtigt til de på siden specificerede poster. I den siden forsvundne landsby Bethelund i Bov sogn (Vis h.) havde præbende IX gods, der i 1352 ydede 6 hedeby-skæpper rug. Godset havde i 1437 ikke været beboet »i mands minde«.

Ydelserne i korn er, som det fremgår af den følgende oversigt, dalet fra 96 örtug til 23 örtug, tabet er altså 73 örtug, af procuratoren afrundet til 3 læster (72 örtug). Procuratoren undlader — uden at gøre bemærkning herom — at tage hensyn til, at præbende X 1352 havde 3 mark guldsjord i Bjerent (Strukstrup h.), der da ydede 9 örtug korn. Forklaringen er, at posten indgår i beregningen af tabet for alt godset i Bjerent på fol. L recto.

⁸⁷ 6 mark i Torp (nu Dörphof) er lagt til præbende VII som erstatning for totaltabet i Yvelek.

⁸⁸ Ydelsen 1437 af Skodsbøl medregnes under Dybbøl på næste side.

Større vanskeligheder volder forståelsen af tabsbeløbet i penge. Det opgives som nævnt til 26 mark $3\frac{1}{2}$ sk., men der må givetvis foreligge en fejl i overleveringen, dels fordi der ikke specificeres noget beløb, der ville resultere i et brudt skillingbeløb, dels fordi de specificerede tab væsentligt overstiger dette beløb. De er bogført således: Præbende X havde i 1437 en indtægt på 90 sk. lybsk af 6 byejendomme, hvad disse havde ydet i 1352 siges ikke direkte, men i slutopgørelsen hedder det: »Debent defalcari VII marce de prebenda prepositi Grummonis«, d. v. s. præbende X. De to af disse syv mark stammer fra Espenæsgård (Svansø) som i 1352 havde ydet en læst korn, men i 1437 ydede 2 mark lybsk. De fem mark (80 sk.) må derfor skulle fradrages i det ovenanførte beløb på 90 sk. Baggrunden for denne ejendommelige bogføring findes i jordebogen 1352⁸⁹. I denne opføres 5 byejendomme i Slesvig med en samlet ydelse på 30 sk. engelsk (90 sk. lybsk); d. v. s. 5 ejendomme i 1352 yder det samme som 6 ejendomme i 1437. Uden at formulere det i teksten må procuratoren derfor have foretaget en mellemregning i hovedet og beregnet eller rettere sagt skønnet, at ydelsen af de fem ejendomme, som præbenden allerede ejede 1352, er dalet med 10 sk.

Af møllen »Swakkesmole« uden for Slesvig havde præbende XI i 1352 haft en indtægt på 6 mark lybsk. I 1437 havde den ingen indtægt af møllen. Præbende XII havde 1352 engstrækninger ved kirken i Risum (Bøking herred), som ydede 4 pund sterling (= 240 sk. lybsk = 15 mark); i 1437 var denne indtægt fuldstændigt gået tabt som følge af stormfloden. Præbende XIII havde enge i St. Johannes sogn på Før, der 1352 ydede 20 sk. sterling, men i 1437 kun 18 sk. engelsk, og i Østerhusum (Søndergøs h.) agre og enge, af hvilke der i 1352 var ydet 8 sk. engelsk, men i 1437 kun 4 sk. Endelig havde præbende XIV en indtægt på 10 sk. engelsk af en mølle uden for Slesvig, som i 1437 intet ydede.

Summen af disse tabsposter er 29 mark 10 skilling, mens tabet i den foreliggende tekstoverlevering opgives til 26 mark $3\frac{1}{2}$ sk. Men desuden findes der på siden en tabspost, som ikke

⁸⁹ SRD. VI, 576.

lader sig bestemme, idet der må være en lakune i teksten vedrørende Bomsted, således at ydelsen 1437 er gået tabt⁹⁰.

Resultatet af denne analyse er altså, at det overleverede tal på 26 mark 3 $\frac{1}{2}$ sk. givetvis må bero på en fejl i overleveringen, at tabet uden medregning af Bomsted er 29 mark 10 sk., hvorfra skal drages 14 $\frac{1}{2}$ mark som ydes i 1437 i stedet for ældre ydelser; minimumstabet er altså 15 mark 2 sk⁹¹.

E verso	Ydelse 1352					Ydelse 1437			
	hedebykspr. rug	ørtug korn	sk. engelsk	mark lybsk	sk. lybsk	hedebykspr. rug	ørtug korn	sk. engelsk	mark lybsk
Dybbøl		6							4 $\frac{1}{2}$ ⁹²
Bethelund	6					0			
Espenæs		24							2
Bjerent*									
Slesvig, tofte					90				5
Swakkesmølle				6					0
Guderød		24					6		
Sterup		24					15		
Risum			80					0	
St. Johannes, Før			20					18	
Bomsted			?					?	
Østerhusum			8					4	
Hyrup		4 $\frac{1}{2}$							
Bondsøl		12					2		} 3
Strukstrup		1 $\frac{1}{2}$							
Mølle ved Slesvig			10					0	
Ialt ...	6	96	118	6	90	0	23	22	14 $\frac{1}{2}$

⁹⁰ Jf. f. eks. teksten for Bomsted med den umiddelbart efterfølgende for Østerhusum: Item in villa Bomsted in parochia Trelstorp habet agros et prata de quibus dantur XX sol. sterl. Item in Osterhusum agros et prata de quibus dantur VIII solid. sterling, modo nisi quatuor solidi.

⁹¹ Ydelsen i penge er 1352 118 sk. engelsk + 6 mark lybsk + 90 sk. lybsk (= 354 + 96 + 90 sk. lybsk = 540 sk.) = 33 mark 12 sk.; i 1437 er ydelsen 22 sk. engelsk (= 66 sk. lybsk) + 14 $\frac{1}{2}$ mark = 18 mark 10 sk. lybsk.

⁹² Indbefattet ydelse af Skodsbøl.

Fol. F recto⁹³. Tabet opgøres til 23 mark, 45 hedebyस्कæpper rug og 4 øre korn; i stedet for de 4 øre korn oppebæres 1437 dog 4 mark, som altså skal drages fra de 23 mark.

I Egvad (Sd. Rangstrup h.) havde præbende XVI i 1352 haft 10 hedebyस्कæpper rug; i 1437 havde jorden ligget øde i længere tid, end nogen kunne mindes. Af en mølle uden for Slesvig havde mølleren Andreas i 1352 lovet årligt at give 35 hedebyस्कæpper rug. I 1437 var møllen øde. Disse to poster giver tilsammen det bogførte tab på 45 hedebyस्कæpper rug. Desuden havde samme præbende i Vejbæk (Lundtoft-Vis h.) 6 hedebyस्कæppe rug, som var gået tabt (neglecti) i 1437; men efter procuratorens formening (ut credo) var den ydelse på $\frac{1}{2}$ tønde smør, som Benedikt Ahlefeld (på Søgård) ydede for en landbo i Vilsbæk (naboby til Vejbæk) trådt i stedet for denne ydelse⁹⁴; procuratoren lader derfor denne ydelse 1437 gå lige op med ydelsen i 1352.

I »Ware« (forsvunden bebyggelse i Bov s., Vis h.) havde præbenden 1352 haft en indtægt på 4 øre korn, men da grev Klaus af Holsten (†1386) havde bygget borgen Nyhus på denne landsbys jord, havde præbenden i stedet for fået 4 mark i indtægter af Grumtofte kirke (nu Grundhof i Angel). Det er disse 4 mark, procuratoren fradrager i den ovenanførte slutsum.

I Efkebøl (Norgøs h.) havde præbende XV i 1352 haft 30 sterling (= 5 mark 10 sk. lybsk) i indtægt, men jorden var i følge kapitlets jordebog gået tabt under stormfloden⁹⁵. Procuratoren bemærker dog, at præbendeindehaveren i 1437 har 4 mark lybsk af Efkebøl. »Utrum de eisdem bonis dicat ille,

⁹³ Qu. VI, 75—77.

⁹⁴ »sed in Wyvelsbek, ut credo, habet unam mediam lagenam butiri de Benedicto Alefeld, qui utitur colono isto tanquam suo proprio«. Meningen må være den, at jorden i Vejbæk i 1437 dyrkes af Benedikt Ahlefelds landbo i Vilsbæk, men at Benedikt anerkender kapitlets ejendomsret til jorden i Vejbæk ved at yde kapitlet $\frac{1}{2}$ tønde smør.

⁹⁵ Ita canit registrum capitulum, Qu. VI, 75, jf. SRD. VI, 576, hvor parentesens omkring: (hæc sunt submersa per diluvium) temmelig sikkert angiver, at bemærkningen har været en tilføjelse efter 1362 i jordebogen 1352.

cui constat; michi autem incognitum«. Uanset denne tvivl regner han dog i slutsummen hele beløbet som tabt. I Langhorn (Norgøs h.) havde præbende XVI haft $1\frac{1}{2}$ pund sterling (5 mark 10 sk. lybsk), men i 1437 kun 3 mark. To huse i Flensborg havde 1352 ydet 16 mark lybsk, i 1437 var det ene øde, det andet ydede kun 4 mark, tabet altså 12 mark. I Høgel (Norgøs h.) ydedes 1437 9 sk. sterling (27 sk. lybsk), men tidligere omkring det dobbelte.

Sammenlagt giver det et tab på 21 mark 15 sk. lybsk. Hertil kommer nogle mindre tab af visse grundstykker i Slesvig, som det øjensynligt har voldt procuratoren vanskeligheder at bestemme. I 1352 havde præbende XVI haft 8 grundstykker, som da sammenlagt ydede 14 sk. engelsk (= 42 sk. lybsk)⁹⁶. I 1437 var to af disse på Holm »neglecti« med et tab på 2 sk. sterling. Et tredje grundstykke med ydelse af 4 sk. sterling i 1352 var i 1437 »deiectus mediante fossata«. Om to grundstykker ved procuratoren ikke med sikkerhed, hvor de er blevet af, men formoder, at de måske er inddraget under andre grundstykker, tilhørende gejstlige. Ved sammentællingen beregner procuratoren disse uklare tab i Slesvig til 17 sk., idet han afrunder de ovenfor nævnte 21 mark 15 sk. til 23 mark, hvorfra som tidligere nævnt fradrages 4 mark for ydelse i 1437 af kirken i Gruntoft.

På den her behandlede side findes to posteringer, som procuratoren ikke har formået at postere. Fru Tale Limbæk havde ifølge jordebogen 1352 skænket tre »jernkøer« til anskaffelse af kirkelys i Tolk. Gaven var i 1437 gået tabt (neglectum est). Endvidere havde præbende XVI 1437 fire mark af annekskirken i Tolk (Strukstrup h.), men da jordebogen 1352 kun indeholdt notitsen: »Item (prebenda) habet etiam (= ecclesiam) Tholge annexam«⁹⁷, lod en beregning sig ikke foretage.

Fol. F verso indeholder regnskabet for domkirkens bygningsfond. Tabet for dette opgøres til det betydelige beløb af 80 mark lybsk og 3 læster korn (ialt 428 td. htk.). Der består en væsent-

⁹⁶ Qu. VI, 76 sammenlignet med SRD. VI, 576.

⁹⁷ SRD. VI, 576.

F recto	Ydelse 1352				Ydelse 1437					
	hedebyskpr. rug	ørtug korn	sk. engelsk	mark lybsk	hedebyskpr. rug	ørtug korn	sk. engelsk	mark lybsk	sk. lybsk	td. smør
Efkebøl.....			30				0			
Slesvig, toft.....			14						25	
Langhorn.....			30					3		
Ware.....		12						4		
Egvad.....	10				0					
Vejbæk.....	6									1/2
Mølle ved Slesvig..	35				0					
To huse i Flensborg				16				4		
Høgel.....			18				9			
3 jernkøer*.....										
Tolk kirke*.....										
Ialt...	51	12	92	16	0	0	9	11	25	1/2

lig diskrepans mellem summen af de specificerede poster og sidens ovennævnte redditus diminuti, idet der kun specificeres et tab på 44 ørtug korn, 14 hedebyskæpper rug og 62 mark 9 sk. lybsk (329 td. htk.). Forklaringen må søges i det forhold, at jordebogen 1352 ikke indeholder et tilsvarende afsnit om fabricas indtægter. Procuratoren må derfor have benyttet et andet ældre, nu tabt regnskab, hvor der udover de poster, hvortil der fandtes tilsvarende indtægter i 1437, har været en række poster, som han ikke har kunnet finde modstykke til, jf. for eks.: »Item de quator fundis in ciuitate (Slewicensi) XIX sol.; ignoro quantum nunc habeat ecclesia de fundis«. På den anden side har fabrica i 1437 en indtægt, til hvilke procuratoren øjensynligt ikke har haft noget sammenligningsgrundlag: »Reditus prout nunc«, ialt 13 poster. I disse tilfælde har han kun kunnet skønne over tabets omfang, og det må være begrundelsen for den ikke uvæsentlige forhøjelse af det specificerede tab.

⁷⁸ Qu. VI, 77—78.

F verso	Ydelse 1352				Ydelse 1437				
	hedebyskpr. rug	ørtug korn	sk. engelsk	mark lybsk	hedebyskpr. rug	ørtug korn	sk. engelsk	mark lybsk	sk. lybsk
Holstoff		15				8			
Siseby		9						2	
Goltoft		12				5			
Kvastrup		24				6			
Eggebæk	4				2				
Kragelund	10				0				
Løvested			1 ¹ / ₃				0		
Pobøl	2				0(?) ⁹⁹				
Garding			288				0		
Witswort				6					12
Langhorn			15						9
Padelak			15				0		
Kjestrup		6				3			
Ialt	16	66	319 ¹ / ₃	6	2	22	0	2	21

Fol. G recto og verso¹⁰⁰ indeholder regnskabet for de 16 præbenders fællesgods. Talmæssigt drejer det sig kun om små beløb, henholdsvis 26¹/₂ sk. lybsk for nedgangen af ydelser af ejendomme i Slesvig og 24 sk. lybsk for tabet af »andelghift« fra Frisland. Alligevel knytter der sig en betydelig interesse til disse sider, hvis hovedindhold er en sammenligning mellem ydelser i Slesvig 1352 og 1437. I ældre tid forklaredes affolkningen af landdistrikterne i det 14. årh. med en henvisning til en indvandring til byerne, idet den friere tilværelse der (Stadtluft macht frei) skulle have øvet en dragende virkning. Nyere undersøgelser har imidlertid fastslået, at befolkningstallet i en række tyske byer, hvor materialet tillader et indblik i forholdene, ikke stiger, men tværtimod skrumper ind ligesom på landet. Det samme fænomen kan iagttages for Slesvig, hvis befolkningstal 1437

⁹⁹ Forsan subtractum est.

¹⁰⁰ Qu. VI, 79—82.

må have været væsentlig mindre end 1352. Vi har tidligere i regnskabet mødt adskillige eksempler på helt øde grunde eller grunde med nedsatte ydelser siden 1352, hvilket sidste fænomen selvfølgelig også viser en aftagende befolkning, især i betragtning af, at pengenes værdi i samme tidsrum er dalende. Det samme billede viser disse sider i regnskabet. Ifølge jordebogen 1352¹⁰¹ ejede de 16 præbender da tilsammen 33 grundstykker eller gårde i Slesvig. Ydelsen her af var i 1352 godt¹⁰² 18 mark lybsk. Procuratoren søger først med udgangspunktet i jordebogen 1352 at bestemme tabet for de enkelte grundstykker i en rubrik *Redditus diminuti*, principielt altså den samme fremgangsmåde, som han iøvrigt benytter. Forsøget gennemføres dog ikke, men ender noget umotiveret med en fortegnelse over ydelser, der blev erlagt i 1437¹⁰³. Procuratoren må selv have følt denne opgørelse som utilfredsstillende, thi han opstiller en ny liste: *Tertium registrum capituli super premissis extractum*.¹⁰⁴ Der er denne opgørelse, der ender med ovennævnte tab på 26½ sk. lybsk, idet ydelsen siden 1352 er dalet fra 122½¹⁰⁵ til 96 sk. i

¹⁰¹ SRD VI, 576, afsnittet *In civitate Schleswig*, desuden 582, afsnittet *Fundi capituli hæc sunt*; på grund af en splittelse af læggene i forlægget er udgavens tekst ganske usammenhængende. Afsnittet slutter s. 582 l. 9 f. n. med *Item — 2½ solid sterl.*, fortsætter s. 583 l. 3 f. o. *Item duo fundi de quorum* og til og med l. 4, der fortsættes i noten e; derefter l. 5—6 indtil *Item alium fundum*, hvis fortsættelse findes midt i næste afsnit *Nyherrit*, l. 15 f. o. *de quo dantur 10 solidi sterlingorum*, der skal læses *10 denarii sterlingorum*, jf. Pontoppidans tekst i note f (notitsen svarer til: *Item fundum, in quo residebat Goscalcus Pelser, X sterling* i procuratorens regnskab 1437, Qu. VI, 80—81); dernæst 583 note g og derefter igen l. 15 f. o. *Item fundum, de quo dabitur unus solidus* og indtil l. 21 *Item fundus acialis, de quo dabuntur 8 sterlingi*, hvormed afsnittet slutter.

¹⁰² Ved en af grundene er ydelsen oversprunget i den overleverede tekst: *item de quo dabuntur . . .*, SRD VI, 583, note e.

¹⁰³ Qu. VI, 81, spalte 1.

¹⁰⁴ Qu. VI, 79, spalte 2; i forhold til den ufuldendte *Redditus diminuti* og til den tilføjede fortegnelse over ydelserne 1437 bliver den nye opgørelse *Tertium Registrum*. — Når der i Qu. VI, 79, note 1, om spalteinddelingen siges »links ein Verzeichns der Verluste, rechts eins der Einkünfte, er denne karakteristik misvisende.

¹⁰⁵ I den overleverede tekst findes et par fejl: *Item in Thorgale fundum*,

1437. Som man ser, regner procuratoren i denne »tredie« opstilling med et væsentligt mindre beløb for ydelsen 1352 end selve jordebogen, nemlig 7 mark $10\frac{1}{2}$ sk. mod godt 18 mark. Sammenligner man hans forskellige opstillinger med jordebogen 1352, forstår man imidlertid de vanskeligheder han har stået overfor, og hvorfor han reducerer jordebogens tal. I 1352 ejede de 16 præbender som sagt i fællesskab 33 grundstykker eller ejendomme. Af disse var i 1437 en badstue med den betydelige ydelse på 6 eller 9 mark,¹⁰⁶ på en for procuratoren ukendt måde (quo titulo ignoratur) overgået til fabrica. Endvidere var halvdelen af en gård i 1437 indlemmet i kanniken Erik Bondesens kannikerresidens. Af de resterende 31 besiddelser er procuratoren i stand til at identificere de 21 med præbendernes ejendomme i 1437, og de viser en nedgang i ydelse fra 7 mark $10\frac{1}{2}$ sk. til 6 mark. 10 grundstykker med en ydelse på ca. 5 mark i 1352 formår han ikke at identificere og udelader dem derfor i den endelige tabsberegning¹⁰⁷. Ræsonnementet må være det, at teoretisk set var det muligt, at disse grunde ligesom badstuen på en for procuratoren ukendt måde, men fuldt lovformeligt kunne være afhændet siden 1352, og derfor ikke var »ægte« tab. Hans opgørelse angiver derfor det absolutte minimum¹⁰⁸. I og for sig

in quo residet dominus Johannes Ketelsen, modo Hinr. Gropenger 6 sol. lub. (Qu. VI, 80, l. 4 f. n.), her skal der efter Ketelsen indsættes *4 sol. sterl.*, hvilket fremgår af en sammenligning med jordebogen 1352: *Item in Thorrihade Jundum, de quo solvantur 4 solid. sterling.* (SRD VI, 583, l. 5 f. o.). På samme måde skal *VI sol. cum dimidio* i regnskabet 1437 (Qu. VI, 80, l. 11 f. n. rettes til *VII sol. cum dimidio*, idet det skal svare til jordebogens $2\frac{1}{2}$ *solid sterling.* (SRD VI, 582, l. 9 f. n.). Med disse to rettelser fås totalsummen $122\frac{1}{2}$ sk. lybsk, som regnskabet har. — I Ulrik Petersens afskrift (og derfor også i Qu. VI, 81) er summa placeret i den forkerte spalte til venstre, sammen-tællingen viser, at den hører til højre spalte.

¹⁰⁶ Jordebogen 1352 har 6 mark, SRD VI, 576, procuratoren 9 mark, Qu. VI, 79; hvis 9 mark er rigtig er den samlede ydelse i 1352 godt 21 mark.

¹⁰⁷ I hans første forsøg har han øjensynligt tænkt at medregne disse: *Item XXV sol. lub., qui neglecti sunt in platea piscatorum, sicuti apparebit in alio latere*, Qu. VI, 80, spalte 1, sigter nemlig til nogle af disse uidentificerede grunde, jf. SRD VI, 583, note g.

¹⁰⁸ Efter Tertium registrum følger en ny opgørelse: *Redditus prout*

er disse vidnesbyrd om stiftsstadens skrumpning ikke overraskende. Når domkapitlets indtægter fra 1352 til 1437 daler fra ca. 8000 til 2000 td. htk., som slutopgørelsen viser, og når tages i betragtning at bispestolens tab sikkert har været endnu større — da dets jordegods og kirkelige indtægter overgik domkapitlets — er det umiddelbart indlysende, at det har medført formindskede erhvervsmuligheder for stadens borgere. Samme virkning må det meget betydelige ødegods på landet have haft.

Fol. G verso viser et tab på 24 sk. lybsk, fremkommet ved at 4 frisiske sogne havde ydet »andelghift« til hertugens kansler, hver indbygger i sognet 9 den., »forsan in memoria hominum sunt solute«. Tallet beror vel kun på et skøn, og ydelsen må antages at stamme fra samme tid, da census regis (fol. C) er blevet overladt kapitlet.

Fol. H recto¹⁰⁹ har et samlet tab i penge på 18 mark 11 sk., hvilket nøjagtigt stemmer med de posterede beløb¹⁰⁰. Derimod er der en ikke uvæsentlig diskrepans mellem det specificerede tab i hedebyeskæpper rug, nemlig $18 + 18 + 1 + 6 + 8 = 51$, og summa diminutorum, der lyder på $1\frac{1}{2}$ læst og tre hedebyeskæpper = 63 hedebyeskæpper. En sammenligning med jordebogen 1352 viser imidlertid, at der må mangle en postering i den overleverede tekst af regnskabet 1437; ifølge jordebogen ejede kapitlet »Noerhaselund cum omni jure«, der ikke nævnes i regnskabet, men som ifølge den ellers af procuratoren overholdte rækkefølge skulle have stået efter notitsen om Langhorn¹¹⁰.

nunc, der redegør for 10 indtægtsposter på tilsammen 71 sk. En sammenligning viser, at denne opgørelse må være noget yngre end tertium registrum, da flere af grundstykkerne har andre indehavere, således jf. Qu. VI, note 3—7.

¹⁰⁰ Qu. VI, 83—84.

¹¹⁰ Jf. Qu. VI, 84, note 6; 4 mark 12 sk. i linie 3 f. n. er en trykfejl for 4 mark 2 sk.

¹¹¹ Ligesom i afsnittet Slesvig hersker der også i denne del af jordebogen 1352 en stor forvirring; forklaringen er sikkert den, at det udtog, der engang i det 17. årh. blev affattet på grundlag af et nu tabt jordebogshåndskrift, afspejler et håndskrift, hvor læggene har været sprængt og de løse blade samlet i tilfældig orden. Den rigtige rækkefølge af notitserne i jordebogen

Det er en rimelig antagelse, at deficiten mellem 1352 og 1437 af denne landsby har beløbet sig til de 12 hedebyस्कæpper, som nu står uforklarede i regnskabet.

H recto	Ydelse 1352				Ydelse 1437			
	hedebyस्कpr. rug	mark lybsk	sk. lybsk	sk. engelsk	hedebyस्कpr. rug	mark lybsk	sk. lybsk	sk. engelsk
Højfjølde	36 ¹¹²				18			
Bjerrup	36				18			
Bondelum	7				6			
Solved	8				2			
Hatsted		3				0		
— marsk			8				0	
Ostenfeld				1 ¹ / ₂			4 ¹ / ₂	
Oldersbæk	8				0			
Svavsted kirke		12				6		
Langhorn				7				0
(Nr. Haselund)	(12)				—			
Langhorn marsk				20				0
Almtorp		6						10
ialt	107	21	8	28 ¹ / ₂	44	6	4 ¹ / ₂	10

Fol. H verso¹¹³ har et tabsbeløb på 12 mark lybsk og 2 læster rug. Markbeløbet er strengt taget korrekt, idet der til en ydelse på 20¹/₂ mark i 1352 svarer en ydelse på 8¹/₂ mark i 1437.

1352 findes i Liber Quotlibeticus, et håndskrift fra 16. årh. (tidligere i rigsarkivet, nu i Gottorp Landesarchiv; en fotografisk gengivelse findes i rigsarkivets fotografiske samling). Af udtogene i Liber Quotlibeticus fremgår at rækkefølgen i jordebogen har været: Norgusharde. Item in Horne 7 solid. sterlingorum in redditibus, SRD VI, 577, hvorefter fortsættelsen findes s. 579 under Vyelherrit: Item in Noerhaselund cum omni jure; jf. også Qu. VI, 124, hvor der findes et udtog af Liber Quotlibeticus efter en dårlig afskrift fra 18. årh. af Ulrik Petersen.

¹¹² Det tredje af de fire bol er beregnet på fol. B verso, jf. ovf. s. 177.

¹¹³ Qu. VI, 84—86.

Procuratoren har dog ved sammentællingen overset, at tabet i Hønsnap på 14 hedebyस्कæpper delvist opvejes af en ydelse i 1437 på 9 sk. engelsk (= 1 mark 11 sk. lybsk). Nettotabet i penge er derfor ikke 12, men 10 mark 5 sk.

Tabet i rug opgøres til »II last«, hvilket må være en fejl for ij last. I 1352 ydedes 81 hedebyस्कæpper, mens ydelsen i 1437 var 23 hedebyस्कæpper, differencen altså 58. Afrundingen til 1½ læst (= 60 hedebyस्कæpper) kan være begrundet med, at ydelsen i Risbrig tidligere havde været godt og vel det dobbelte.

H verso	Ydelse 1352				Ydelse 1457			
	hedebyस्कpr. rug	mark lybsk	sk. engelsk	sk. lybsk	hedebyस्कpr. rug	mark lybsk	sk. engelsk	sk. lybsk
Trelstorp kirke		3				3		
Strukum		8					18	
Efkebøl			16				0	
Ridderup			16				9	
Kolbøl			16					3
Hønsnap	14						9	
Risbrig	24			8	12			4
Lyngraa	3				0			
Harreslev	40				11			
Ialt . . .	81	11	48	8	23	3	36	7

Fol. I rectos¹¹⁴ tabssum beløber sig ifølge den overleverede tekst til III læster korn, hvilket uden tvivl er en afskriverfejl for VIII læster; som det fremgår af den tabellariske opstilling modsvares en ydelse på 233 ørtug korn og havre i 1352 af 42 ørtug i 1437, differencen altså 191 ørtug, afrundet til 8 læster (192 ørtug). Ikke medregnet er Paverød, som 1437 er overgået til fabrica. Bemærkningerne om Egenæslund og Ravnholt er

¹¹⁴ Qu. VI, 86—87.

ordret udskrevet af jordebogen 1352¹¹⁵ og modsvares ikke af regnskabsmæssige posteringer 1437.

J recto	Ydelse 1352			Ydelse 1437		
	ørtug korn	ørtug havre	sk. engelsk	ørtug korn	ørtug havre	sk. engelsk
Lindaa			9			9
Nr. Haksted			7			7
Egenæs.....	171			36		
Løit	14			0		
Paverød*						
Egenæslund*						
Ravnholt*						
Ulsnæs		24			0	
Tersnæs	12			3		
Gundeby	12			3		
Ialt...	209	24	16	42	0	16

Fol. I verso¹¹⁶ har en tabssum på 2 læster korn og 18 mark minus 4 sk. lybsk. Begge poster byder på vanskeligheder for forståelsen. Kapitlet havde i 1352 gods i Klintringested (Stedesand) og i engene der, samt i Klægsbøl, der ydede 139 + 5 + 4 sk. engelsk = 444 sk. lybsk = 28 mark ÷ 4 sk. Ydelsen i 1437 opgives forskelligt; i stedet for den store ydelse på 139 sk. engelsk havde procuratoren, som han siger, megen møje med at holde ydelsen i nærheden af 100 sk. engelsk¹¹⁷ (= 18 mark 12 sk. lybsk). I den endelige opgørelse regner han dog med en lavere ydelse. *Nota quod quindecim marce lub. vel citra solvuntur annuatim de singulis et omnibus bonis in Kerhert sitis.*

¹¹⁵ Jf. SRD VI, 577; jf. også et udtog af jordebogen 1352 i det ovenfor note 111 nævnte utrykte håndskrift Liber Quotlibeticus.

¹¹⁶ Qu. VI, 87—88.

¹¹⁷ *Postquam factus fui procurator, communitas aliquando habuit V libras et aliquando minus cum maxima difficultate.*

Heraf må følge, at det ikke specificerede gods, Item bona in Snotebul etc.¹¹⁸, i 1352 har ydet 5 mark; kun under den forudsætning kan hans sammentælling forstås.

Af tabet i korn hidrører de 16 ørtug fra gods i Bølskovby; dette havde kapitlet fået ved mageskifte med hr. Erik Krummedige, og det havde da ydet 24 ørtug korn, mens ydelsen i 1437 kun var 8 ørtug. Endvidere havde kapitlet haft et tab på 2 ørtug i den forsvundne landsby Norhug; sammesteds havde det tidligere ejet »tres mansiones quas dominus Gotschalculus de Leembeke scotavit pro aliis bonis, de quibus debet(l) annuatim x sol. annone. Da sammentællingen forudsætter, at tabet i Norhug har været 32 ørtug, må teksten være korrumpet og skulle læses: *de quibus quelibet soluere debet* o. s. v.

Endelig havde kapitlet i 1352 haft 6—9 hedebyस्कæpper rug i Bøgvad og Søvang; af samme gods ydedes i 1437 2 mark lybsk. Efter taksten, 40 hedebyस्कæpper = 9 mark, svarer ydelserne på det nærmeste til hinanden, hvorfor procuratoren ikke har taget hensyn til denne post i summa diminutorum.

I verso	Ydelse 1352				Ydelse 1437	
	ørtug korn	sk. engelsk	mark lybsk	hedebyस्कpr. rug	ørtug korn	mark lybsk
Klintringenge		139				} 15
Klintringsted		5				
Snattebøl			5			
Klægsbøl		4				} 2
Bøgvad				} 6—9		
Søvang						
Tranbøl* ¹¹⁹						
Bølskovby	24				8	
Norhug	32				0	
Ialt	56	148	5	6—9	8	17

¹¹⁸ Til belysning af udtrykket etc., se jordebogen 1352, SRD VI, 577: Item unum bolum apud villam Westert in parochia Ladelund et Beverbek.

¹¹⁹ Mageskiftet bort for det efterfølgende gods i Bølskovby.

Fol. K recto¹²⁰ redegør for tab på 3 læster korn og 28 sk. lybsk. De specificerede poster stemmer ikke umiddelbart hermed, idet siden indeholder en åbenlys fejl. Om bispetienden i Esgrus hedder det: quondam ultra lastam annone, modo nisi VI oras. Men fol. N recto siges i anden forbindelse om samme tiende: solventes antiquitus II lastas, modo nunc VI oras¹²¹. Indsættes denne værdi i regnskabet, stemmer dette, idet tabet i korn da bliver $72\frac{1}{2}$ ørtug, afrundet til 3 læster (72 ørtug). Afsnittet om Nybølherred eller Sundeved er ordret udskrevet af jordebogen 1352, og procuratoren har ikke kunnet identificere godset i 1437. Godset i Skelde havde i 1352 ydet 20 ørtug korn + 29 sterling engelsk, og mindst¹²² 11 høns og 8 gæs i småredsels, der omregnes til 28 sk. lybsk. Sammentællingen viser, at godset i Skelde har været totalt øde i 1437.

K recto	Ydelse 1352		Ydelse 1437	
	ørtug korn	sk. lybsk	ørtug korn	sk. lybsk
Stenbjerg	$7\frac{1}{2}$		3	
Sørup	24		6	
Esgrus	48		18	
Nybøl herred*				
Skelde	20	28	0	0
Ialt...	$99\frac{1}{2}$	28	27	0

Fol. K verso¹²³ har en tabssum på 4 læster korn og 13 hede-byskæpper rug. De 4 læster (96 ørtug) betyder en afrunding opefter af $92\frac{1}{2}$ — $93\frac{1}{2}$ ørtug, rimeligvis begrundet i det forhold, at ydelsen af Nybøl, der tidligere havde været på 24 ørtug, i 1437 kun af og til (aliquando) beløb sig til 3 ørtug. Jorden har i 1437 øjensynligt ikke været under regelmæssig drift. En ydelse på 4 hedebysskæpper havre i 1437 lades ude af beregningen.

Forståelsen af rugposteringserne lettes af det forhold, at

¹²⁰ Qu. VI, 89—90.

¹²¹ Qu. VI, 98.

¹²² Den fjerde postering er ufuldstændig, Qu. VI, 90.

¹²³ Qu. VI, 90—91.

procuratoren udtrykkeligt siger, at det bogførte tab er tab på 10 hedebyस्कæpper rug i Apenstorp og 3 i Moldened. Udfra dette må flere i sig selv dunkle posteringer på siden fortolkes. Således notitsen om Klapholt: Item habet capitulum in Klapholt VI marcas auri in terris, de quibus solvi solent X modii siliginis cum solido avene. Item habet adhuc, ut credo, VI marc. IIII sol. ibidem. Credo, quod sint ibidem duo coloni modo, qui dabunt X solidos, quondam una lasta solvebatur ibidem. Denne uklare formulering må hænge sammen med, at kapitlet i 1389¹²⁴ havde erhvervet »bona« udover det, som det ejede i 1352, og som da havde ydet 10 hedebyस्कæpper rug + 1 ørtug havre¹²⁵. Når procuratoren formener (credo), at de to landboer i Klapholt tidligere havde ydet 1 læst korn, men »nu« kun 10 ørtug, må det forstås på den måde, at procuratoren har haft en oplysning

K verso	Ydelse 1352		Ydelse 1437		
	hedebyस्कpr. rug	ørtug korn	hedebyस्कpr. rug	ørtug korn	hedebyस्कpr. havre
Løit		12		6	
Thorskjeld		3			4
Snarup		12		4	
Nybøl		24		3	
Tolk		8		3	
—		24		1 ¹ / ₂	
Moldened	4 ¹ / ₂		1 ¹ / ₂		
Esmark		8		3—4	
Klapholt		24		10	
Apenstorp	10		0		
Grumby		12		3	
Ruggesgård*					
Ialt ...	14 ¹ / ₂	127	1 ¹ / ₂	33 ¹ / ₂ —34 ¹ / ₂	4

¹²⁴ Rep. nr. 3728 efter et udtog af Povl Cypræus; i udtoget siges intet om jordens størrelse eller ydelse.

¹²⁵ SRD VI, 578.

om, at det gods, som kapitlet ejede i 1352, + det i 1389 erhvervede, på et vist tidspunkt — i 1389 eller senere — havde ydet 1 læst korn, men at ydelsen i 1437 er fikseret til 10 ørtug.

Kapitlet havde i 1437 pant i en indtægt på 6 ørtug korn af Ruggesgård i Nr. Brarup sogn; en tilsvarende bemærkning findes ikke i jordebogen 1352, hvorfor den ikke indgår i beregningen.

Fol. L recto¹²⁶ har som tab beløbene 62 ørtug korn og 29 hedebykæpper rug¹²⁷; herfra skal dog drages 18 sk. lybsk, som i 1437 ydes af Koxbøgge i stedet for en ydelse på 20 hedebykæpper rug i 1352.

Tabet i korn kan ikke bringes i overensstemmelse med de specificerede poster. Forklaringen er efter al sandsynlighed, at den overleverede tekst er ufuldstændig. I Ulrik Petersens afskrift slutter afsnittet om Strukstrup herred abrupt med: *Item dominus Hinricus Fedderen contulit unum fundum situatum ( )*; forud står en notits om Arnholt. I jordebogen 1352, der i det foreliggende udtog er stærkt koncentreret, lyder den tilsvarende tekst¹²⁸:

*Item terram in campo Arnhold
Item Schrickhold
Item alium fundum
Item dimidiam curiam*

Det er rimeligvis her det manglende tabsbeløb på 24 ørtug korn skal søges.

Fol. L verso's summa diminutorum lyder på $5\frac{1}{2}$ læst korn »cum molendino«¹²⁹. Med sidstnævnte vending sigtes til Putmølle ved Flensborg, som 1352 havde ydet 31 hedebykæpper

¹²⁶ Qu. VI, 91—93.

¹²⁷ En ydelse på $\frac{2}{3}$ hedebykæpper rug til klokkeren i Slesvig er ikke medregnet; ydelsen er tidligere nævnt på fol. B verso.

¹²⁸ SRD VI, 582; jf. navnefortegnelsen i det i note 111 ovf. omtalte håndskrift fra 16. årh., Liber Quotlibeticus: Arnholt und Schrickholt Sermark (i Ulrik Petersens afskrift korrumpet til Schriek-Holtzenmark).

¹²⁹ Qu. VI, 94.

L recto	Ydelse 1352		Ydelse 1437		
	hedeby- skpr. rug	ørtug korn	hedeby- skpr. rug	ørtug korn	sk. lybsk
Tvede		18		9	
Bjerent		36		12	
Birningh		3		1	
Idsted	8		4		
Arnholt	9		4 ^{1/2}		
(Schrickholt) ...		..		..	
Ll. Solt		6		3	
Kogsbøl.....	20				18
Ialt...	37	63	8 ^{1/2}	25	18

rug + 1 pd. sterling (= 3³/₄ mark lybsk), og som endnu inden krigen 1412 havde ydet 2 mark, men i 1437 var øde.

Tabet i korn beror til en vis grad på et skøn. »Credo quod in Kyle sunt XLII vel XXXVI marce auri, quelibet marca solvebat 1 oram annone, modo nisi I sol«. Sammentællingen viser, at han har beregnet tabet efter det mindste af de opgivne tal. Ikke medregnet er et tab på 4¹/₂ sk. sterling af toftbesidderne i Kil, som i 1352 desuden havde ydet hoveri til Kilgård; disse havde endnu i begyndelsen af århundredet ydet 1³/₄ sk. sterling, men tofterne var fuldstændigt øde i 1437. »Sed de fundis nil solvitur, forsan etiam ignoratur ubi iacent«, en bemærkning, der vidner om skrumpningen af det dyrkede areal. Det endelige resultat, der også antydes i procuratorens bemærkninger, men ikke indgår i hans beregning, blev det, at jorden i Kil nyfordeltes på tre landbogårde, hvis jordtilliggende opgjordes til 18 mark guld, og således var tilstanden også i det 17. årh.¹³⁰

Fol. M recto¹³¹ redegør for et tab på 29 hedebyस्कæpper rug og 4 ørtug korn. Af notitserne er den første ufuldstændig: Item habet capitulum campum Munkeland quondam solventem in brevi VI modios siliginis; da sammentællingen kræver, at

¹³⁰ Se udtog af jordebog, anført i Sydslesvigske Stednavne VII (1948), 5.

¹³¹ Qu. VI, 94—95.

L verso	Ydelse 1352			Ydelse 1437		
	hedebyskpr. rug	ørtug korn	sk. engelsk	hedebyskpr. rug	ørtug korn	sk. engelsk
Hyrup		72			24	
Kil		108	4 ¹ / ₄		36	0
Bønstorp		24			12	
Dollerup		3			2	
Oxager		3			1	
Putmølle	31		20	0		0
Ialt...	31	210	24 ¹ / ₄	0	75	0

differencen er 2 hedebyskæpper, er antagelig fortsættelsen af notitsen: modo IV modios siliginis, gået tabt i overleveringen¹³².

De 4 ørtug korn stammer fra ødegods i Bovrup¹³³. Ikke medregnet i summa dimintorum er 6 ørtug af gods i Ullerup, som havde været pantsat, men siden var blevet indløst af kapitlet. Helt klar over tilstanden i 1437 er procuratoren ikke: Forsan ibi moratur unus solummodo colonus, qui modo annuatim solvit

M recto	Ydelse 1352		Ydelse 1437	
	hedebyskpr. rug	ørtug korn	hedebyskpr. rug	ørtug korn
Munkeland	6		4	
Husby	16		8	
Bojbøl	20		3	
Lyrskov	4		2	
Bovrup		4		0
Ullerup*				
Ialt...	46	4	17	0

¹³² Det er også muligt, at teksten har lydt: quondam solventem VIII modios siliginis, in brevi (jf. Qu. VI, 46) VI modios prout nunc.

¹³³ Jf. jordebogen 1352, SRD VI, 578.

nisi IIII vel quinque sol. annone et cum XVIII denariis de quodam fundo. Et Benedictus de Alvelde utitur eo tanquam proprio et exactionat eum pro thegingyald et ceteris diversis oneribus. Forholdet synes at have været det, at en af Benedikt Ahlefeld på Søgårds landboer har dyrket kapitlets ødejord mod jordens grundafgift, mens herlighedsydelseerne af landboen er tilfaldet Benedikt Ahlefeld.

Fol. M verso's tab lyder på 4 læster korn og $3\frac{1}{2}$ mark penge »preter antiquos reditus Patermes et Dyngbul«¹³⁴. Når procuratoren holder de to nævnte landsbyer uden for beregningen, skyldes det efter al sandsynlighed, at han ikke har følt sig sikker på sin fortolkning af jordebogen 1352¹³⁵, jfr. vendingen: Dingbull . . . forsan solvebat citra lastam annone« og »Patermes . . . XXVI sol., quondam duplum solvebant et fortassis frumentum seu annonam.« Endvidere har han undladt at medregne tabet af gods i Gugelsby, som er solgt til Andreasalteret i domkirken; tabet er tidligere beregnet på fol. B recto.

Teksten er et par steder ufuldkomment overleveret. I Hakelmark ejede kapitlet $2\frac{1}{2}$ mark guld, »quas colit Nisse Hyle, neglectum est«; her mangler angivelse af den tidligere ydelse. Da ydelsen pr. mark guld i 1352 normalt ses at være en øre korn, er $7\frac{1}{2}$ ørtug korn indsat i den følgende opstilling; differencen mellem 1352 og 1437 bliver da 97 ørtug, af procuratoren afrundet til 4 læster. På samme måde mangler der en afgifts-angivelse ved: »Item in Swartstroom XVI agros, colonus nominabatur Henneke Bekens«. Da der savnes en ydelse på 5 mark lybsk, for at bringe procuratorens tabssum på $3\frac{1}{2}$ mark i overensstemmelse med posteringerne, er dette beløb indsat i opstillingen.

Fol. N recto¹³⁶ har som summa diminutorum 6 læster rug, 1 læst korn (ordei et avene) samt 8 mark 4 sk. lybsk. Umiddelbart indlysende er kun tabet i rug, som fremkommer ved, at tienden af 10 sogne er dalet fra 12 til 6 læster. Forståelsen af

¹³⁴ Qu. VI, 97.

¹³⁶ Jf. SRD VI, 579.

¹³⁸ Qu. VI, 97—98.

M verso	Ydelse 1352		Ydelse 1437		
	ørtug korn	mark lybsk	ørtug korn	mark lybsk	sk. lybsk
Kasmark.....	31		16—17		
Dingbøl*.....					
Patermis*.....					
Gugelsby*.....					
Bosby	63			8	
— mølle.....		2		0	
Mosekærdam		2		0	
Hakelmark	2				8
—	(7 ¹ / ₂)		0		
Svartstrøm		(5)		0	
Pommerbøl.....		3		0	
Risby herred	10		0		
Ialt...	113 ¹ / ₂	12	16—17	8	8

tabet i penge volder derimod betydelige vanskeligheder; som teksten er overleveret lader den sig ikke forene med procuratorens sammentælling. Ved en efterprøven af de enkelte posteringer viser det sig, at en af posteringerne skal suppleres fra jordebogen 1352, en anden rettes som fejlagtigt overleveret. Om Torp (nu Dørphof, Risby herred) hedder det: Item habet capitulum in villa Thorp VI marcas de colonis ibidem; som det ses er oplysningen ufuldstændig, idet den ikke sammenlignes med en korresponderende ydelse i 1352. Jordebogen har imidlertid på det tilsvarende sted¹³⁷: Item in villa Dorpe 10 marcas lubec. Tabet har altså været 4 mark. Den anden postering, der må rettes, handler om Holstoft; her ejer kapitlet 2¹/₂ mark guld, »quondam solventes 2¹/₂ oras, modo forsan viii sol. lub.«¹³⁸. Det er usandsynligt, at de 2¹/₂ øre skal forstås som øre penge¹³⁹;

¹³⁷ SRD VI, 579.

¹³⁸ Jordebogen 1352 i sin foreliggende form har blot: Item in Holtoft 2¹/₂ marc. auri, SRD, 579.

¹³⁹ 2¹/₂ øre dansk svarer ifølge den i regnskabet anvendte takst til 1³/₄ sk. lybsk.

læser man imidlertid posteringen som $2\frac{1}{2}$ øre = $7\frac{1}{2}$ ørtug korn, stemmer det ikke med procuratorens sammentælling af tabet i korn. Opfatter man derimod *oras* som en palæografisk let forklarlig fejl læsning af *mrc.*, løser vanskelighederne sig, en ydelse på $17\frac{1}{2}$ mark i 1352 korresponderer da med 9 mark 4 sk. i 1437, hvilket giver den af procuratoren beregnede difference på 8 mark 4 sk. lybsk.

Tabet i korn er 21 ørtug + 8 hedebyस्कæpper rug, som 1352 var ydet af Borby, men i 1437 var konverteret til en ydelse på $2\frac{3}{4}$ mark lybsk. De nævnte kornkvanta sammenfatter procuratoren i en afrundet post: 1 lasta ordeï et avene¹⁴⁰.

N recto	Ydelse 1352			Ydelse 1437			
	hedebyskr. rug	ørtug korn	mark lybsk	hedebyskr. rug	ørtug korn	mark lybsk	sk. lybsk
Gereby mølle*							
Torp			(10)			6	
Holstoff			$2\frac{1}{2}$				8
Borby	8					$2\frac{1}{2}$	4
Kalendorp			5		0		
Satrup		24			12		
Hyrup		12			6		
Esgrus*							
Haddeby	480			240			
Hütten							
Kampen							
Krop							
Bønstorp							
Gettorf							
Jellembek							
Slabenhagen							
Scheded							
Klapholt		3			0		
Ialt	488	39	$17\frac{1}{2}$	240	18	$8\frac{1}{2}$	12

¹⁴⁰ 8 hedebyस्कæpper svarer til $4\frac{4}{6}$ ørtug byg.

Ikke medregnet i sidens summa er en ydelse på 30 sk. sterling i 1352 af møllen i Gereby, fordi afgiften i 1437 blev oppebåret af bispebordet, og det således ikke drejer sig om et ægte tab. Endvidere holdes tabet i Esgrus uden for summa, da dette allerede er indgået i tabsberegningen på fol. K recto; det samme gælder tabet i penge — men ikke i korn — af Hyrup kirke, som tidligere er medregnet på fol. C recto.

Fol. N verso's summa diminutorum lyder på V last siliginis cum XVI sol. annone preter curias leprosorum¹⁴¹. Som opstillingen viser, kan der ikke være tvivl om, at »cum XVI sol.« skal rettes til »cum I last XVI sol.« Den eneste postering på siden, der kan være en vis tvivl om, er notitsen om indtægtsnedgangen som følge af kirketabet i Lundenberg herred. Umiddelbart forud har procuratoren noteret, at tabet af fire kirker i Nørgøs herred betyder $2\frac{1}{2}$ mark lybsk i formindskede indtægter for domprovsten, nemlig 1 mark for en kirke og $\frac{1}{2}$ mark for hver af de tre kapeller, som er faldet som offer for stormfloden. Derefter følger: In Lundenbergh VII dampni totidem¹⁴². I formuleringen må ligge, at procuratoren ikke har været klar over fordelingen mellem kirker og kapeller, men skønner, at det har svaret til forholdene i Nørgøs herred; det medfører et tab på $4\frac{1}{2}$ mark. Til en ydelse på 2 læster korn + 7 mark lybsk i 1352 svarer derfor 17 ørtug korn + 4 mark lybsk i 1437, hvilket giver en difference på 31 ørtug korn + 3 mark (efter taksten = 8 ørtug korn), eller afrundet $1\frac{2}{3}$ læst korn (= 1 læst og 16 ørtug).

Ikke medregnet i summa er et tab af uvisse indtægter, som domprovsten og ærkedegnen havde lidt, fordi landsherren og rådet i Flensborg siden 1352 havde overtaget forsvaret for spedalskhusene i henholdsvis Slesvig og Flensborg.

Fol. O recto har som tabssum VII last annone, X modii siliginis, LXIII marce¹⁴³. Af den følgende opstilling fremgår

¹⁴¹ Qu. VI, 100.

¹⁴² P. Lauridsen, Bispedømmet Slesvigs Sognetal i Middelalderen, Hist. Tidsskr., 6. rk., V (1894), 204, har oversat denne postering.

¹⁴³ Qu. VI, 102.

N verso	Ydelse 1352			Ydelse 1437		
	hedeby-skpr. rug	ørtug korn	mark lybsk	hedeby-skpr. rug	ørtug korn	mark lybsk
Feldsted kirke	200					4
Wartinghusen kirke	}		$2\frac{1}{2}$			0
Efkebøl kirke						
Ottesløf kirke						
Hjoldelund kirke						
7 kirker og kapeller i Lun- denberg herred			$4\frac{1}{2}$			0
Egebjerg		48			17	
Spedalskhusene*						
Ialt	200	48	7	0	17	4

imidlertid, at VII last må være fejl i overleveringen for XII last. Tilsyneladende er der ingen overensstemmelse mellem procuratorens sammentælling og de specificerede poster i den tabellariske opstilling. Ifølge denne er tabene 80 hedeby-skæpper (= 2 læster rug), 192 örtug korn (= 8 læster), 352 sk. engelsk (= 66 mark lybsk) + 19 mark lybsk, ialt 85 mark lybsk. Man må imidlertid erindre sig, at procuratoren uden tvivl har anvendt en anden fremgangsmåde ved sin sammentælling end den, der følger af opstillingen i tabel. Procuratoren interesserer sig kun for differencen mellem de enkelte poster og kan derfor i sin sammentælling omregne enkelte tabbeløb i andre nominationer i overensstemmelse med sine takster: 40 hedeby-skæpper rug = 24 örtug korn = 9 mark lybsk = 1 læst korn. I foreliggende tilfælde er der udover det af ham angivne tab på 64 mark lybsk og 10 hedeby-skæpper rug specificeret 21 mark + 70 hedeby-skæpper, hvilket svarer til $2\frac{1}{3}$ og $1\frac{3}{4}$ (= $4\frac{1}{12}$ læst korn. Da der herudover er specificeret et tab på 8 læster korn, bliver tabet $12\frac{1}{12}$ læst, afrundet til 12 læster, skrevet XII last, der i overleveringen er blevet forvansket til VII last.

O recto	Ydelse 1352				Ydelse 1437			
	hedebykspr. rug	ørtug korn	mark lybsk	sk. engelsk	hedebykspr. rug	ørtug korn	mark lybsk	sk. engelsk
Milsted kirke	80				36			
Tønning kirke			16				9	
Bojbøl	10				5			
Procuratio af 24 kirker og 1 kapel i Frisland			30				0	
Risummøse				80			0	0
Borby tiende		144				36		
Ekernførde tiende . . .	40				9			
Vippetorp		36				0		
Langhorn } Efkebøl } Klægsbøl }				148			18	
Efkebøl kirke				70				0
Langhorn kirke				20				10
Nybøl kirke				2				0
Arvad kirke				2				0
Hoptrup kirke		48				0		
5 kirker i Vidå				40				0
Ialt	130	228	46	362	50	36	27	10

Fol. O verso¹⁴⁴ har som summa diminutorum $3\frac{1}{2}$ læst og »XXVI marc.« Som opstillingen viser, er kapitlets indtægter på Als og Ærø dalet fra 162 örtug til 76 örtug korn, tabet altså 86 örtug, der er afrundet til $3\frac{1}{2}$ læst (= 84 örtug). Ikke medregnet er en indtægt på 27 örtug korn af gods på Femern i 1352; da kapitlet senere havde solgt dette gods, repræsenterer det ikke et ægte tab og udelades følgelig af procuratoren i tabsberegningen.

Det anførte pengebeløb, 26 mark, må være blevet forvansket fra XLIII i overleveringen. Differencen mellem pengeydelsen i 1352 og 1437 er nemlig 43 mark og $\frac{1}{2}$ sk., idet der i 1352 ydes

¹⁴⁴ Qu. VI, 102—03.

74 mark $12\frac{1}{2}$ sk. lybsk¹⁴⁵, mens ydelsen i 1437 var 31 mark 12 sk.¹⁴⁶

Et par posteringer på siden trænger til forklaring. I Ejdersted, Everschop og Utholm havde procurationsbeløbene tidligere været 12 sk. sterling af hver kirke og 6 af hvert kapel; på procuratorens tid var sognene — i marskegnene — formindskede og betalte gennemsnitlig kun 9 og 5 sk. sterling, hvilket betød et samlet tab på omkr. 2 pd. sterling. Den nødvendige mellemregning, som procuratoren overspringer, er, at der var 20 sogne i området¹⁴⁷, og at procuratoren regner 10 for at være kirker og 10 for kapeller, hvilket giver det af ham beregnede tab på 40 sk. engelsk. I den følgende postering noterer han, at der sammesteds er gået 7 kirker tabt under stormfloden, hvilket

O verso	Ydelse 1352				Ydelse 1437			
	ørtug korn	mark lybsk	øre penge	sk. engelsk	ørtug korn	mark lybsk	sk. lybsk	sk. engelsk
Procuratio af kirkerne Ejdersted, Everschop, Utholm				180				140
Procuratio af 7 kirker Mild kirke				40				0
Husby kirke		10		80		4		0
Gl. Tetenbøl				36				0
3 grundstykker i Slesvig			10	7			24	
Ærø	60				25			
Als	102				51			
Femern*								
Ialt	162	10	10	343	76	4	24	140

¹⁴⁵ 343 sk. engelsk = 1029 sk. lybsk = 64 mark 5 sk.; endvidere 10 mark lybsk og 10 øre penge (= $7\frac{1}{2}$ sk. lybsk).

¹⁴⁶ 140 sk. engelsk = 420 sk. lybsk = 26 mark 4 sk. lybsk; endvidere 5 mark 8 sk. lybsk.

¹⁴⁷ Se bispestolens jordebog 1462, Qu. VI, 254 og 262.

betyder et lignende eller endnu større tab: patitur totidem defectum in procurationibus vel ultra. I sammentællingen regner han med 40 sk. engelsk, hvilket er lavt beregnet, thi selv om alle de tabte kirker havde været kapeller, ville tabet $7 \times 6 = 42$ sk. engelsk.

I Slesvig havde kirkeværgens præbende ejet fire grundstykker. Denne konstatering stemmer med jordebogen 1352¹⁴⁸; procuratoren specificerer dog kun ydelser af tre grundstykker. Disse havde i 1352 ydet 10 øre penge (= $7\frac{1}{2}$ sk. lybsk) og 7 sk. engelsk, ialt $28\frac{1}{2}$ sk. lybsk, men ydede i 1437 kun 24 sk. lybsk. I 1352 havde præbenden desuden et lille grundstykke på $5\frac{1}{2}$ den. sterling, som procuratoren ikke omtaler, og som derfor rimeligvis er gået tabt i 1437.

5. På grundlag af de forudgående analyser af siderne A—O, kan der nu gives en summa summarum for ydelserne 1352 og 1437.

Ydelse 1352	omregnet til td. htk.	Ydelse 1437	omregnet til td. htk.
2116 $\frac{1}{2}$ ørtug korn ..	3175	591 ørtug korn	887
1431 hedebyisk. rug ..	1288	480 hedebyisk. rug...	432
778 $\frac{1}{2}$ mark lybsk ..	3114	271 $\frac{1}{2}$ mark lybsk...	1086
16 hedebyisk. havre } 1 får } 57 høns } 1 $\frac{1}{2}$ td. smør }	32	14 hedebyisk. rug } 21 høns } $\frac{1}{2}$ td. smør }	16
Ialt. . .	7609		2421

Differencen er 5188 td. htk.; procuratoren beregner selv, som vi tidligere så¹⁴⁹, tabet til 5205 td. htk. Denne næsten fuldkomne overensstemmelse beror dog i nogen grad på tilfældighed. Som vi har set afrunder procuratoren som regel tallene nedefter, hans tal er altså minimumstal. De tal, der ligger til grund for den her givne opstilling, bygger derimod på de i regnskabet specificerede enkeltposter. Når summen alligevel er 17 td. htk.

¹⁴⁸ SRD VI, 581.

¹⁴⁹ Ovf. s. 164.

lavere end procuratorens, skyldes det bl. a. det under fol. F verso og L recto påpegede forhold, at der på disse to sider mangler specificerede oplysninger om ydelser svarende til et tab på ca. 140 td. htk. D. v. s. ovennævnte eksakte tal 7609 og 2421 må skønsvist forhøjes med henholdsvis ca. 210 og ca. 70 td. htk. Endvidere må erindres, at der på siderne A—B manglede eksakte oplysninger om ca. 100 td. htk., der var ydet 1352, men var gået tabt 1437. Endelig må tages i betragtning, at der også på fol. C—O findes forskellige mindre betydende posteringer, hvor en eksakt sammenligning mellem 1352 og 1437 ikke lod sig gennemføre, og som procuratoren derfor er gået udenom. Som helhed er disse usikkerhedsmomenter dog af beskeden betydning. Når resultatet af undersøgelsen formuleres således, at kapitlet 1352 har haft 8000 td. htk. i visse indtægter af dets jordegods, men 1437 kun 2500 td. htk., er fejkilden næppe større end 100 td. htk.

Det må dog betones, at de 2500 td. htk. i 1437 i væsentlig grad er betinget af, at procuratoren ser bort fra pengeforringelsen i tiden 1352—1437. Ovenfor i Ekskurset er fremhævet, at procuratoren bevidst holder inflationsmomentet ude af sine beregninger. Alligevel ville det være misvisende ikke at pointere, at de $271\frac{1}{2}$ mark lybsk i ydelse 1437 ikke svarer til 1086 td. htk. på det tidspunkt, men kun til omkring det halve heraf, når hensyn tages til kornets faktiske pris. D. v. s. den faktiske ydelse i 1437 svarer kun til ca. 2000 td. htk. eller rundt regnet til en fjerdedel af ydelsen i 1352.

I ovennævnte tal er indbefattet de tab, som stormfloden 1362 forårsagede. Den følgende opstilling giver en samlet oversigt over disse tab. Med undtagelse af Syvertmanripe, der er diskuteret ovenfor¹⁵⁰, knytter der sig ingen større problemer til forståelsen af de enkelte posteringer.

Stormfloden har betydet et indtægtstab for kapitlet på $182\frac{1}{2}$ mark lybsk (784 sk. engelsk = 2352 sk. lybsk + 568 sk. lybsk), hvilket svarer til 730 td. htk. Vi kan derfor i tilknytning til det ovenfor vundne resultat formulere slutresultatet på føl-

¹⁵⁰ Ovf. s. 182.

Tab som følge af stormfloden

Qu. VI		sk. engelsk	den. engelsk	sk. lybsk
57	Syvertmanripe	70		
58	Offenbøl	29		
61	Efkebøl	60		
67	Offenbøl	7	8	
—	Nienbool	2	11	
68	Ulvesbool	8	8 ¹ / ₂	
—	Barnekemoor		16	
—	Jordfleth	3	22	
—	Westermærk		22	
—	Gl. Tetenbøl		10	
73	Wybon	10		
—	Yvelek	60		
75	Risum enge	80		
—	Efkebøl	30		
78	Padelecke	15		
85	Efkebøl	16		
99	Efkebøl			16
—	7 kirker i Lundenberg herred			72
100	Kollegiatkirken i Rungholt og 24 kirker			480
—	Risum mose	80		
101	Efkebøl kirke	70		
—	5 kirker	40		
102	Kirkerne i Ejdersted	40		
—	7 kirker sammesteds	40		
—	Mild kirke	80		
—	Gl. Tetenbøl	36		
	Ialt ...	776	97 ¹ / ₂	568

gende måde: af nedgangen fra 8000 til 2000 td. htk. i tiden 1352 til 1437 skyldes 500 td. htk. pengeforringelsen, andre 730 td. htk. er forårsaget af stormfloden 1362; resten, eller 4770 td. htk., skyldes efter procuratorens mening krigene.

6. Med enkelte undtagelser oplyser jordebogen 1352 principielt kun, hvor mange mark guld kapitlet ejede i en given landsby og hvad der ydedes heraf. Af den grund indeholder procuratorens

regnskab kun spredte og tilfældige oplysninger, der direkte vidner om en betydelig formindskelse af befolkningstallet; det mest greelle eksempel i så henseende er den efterlyste forsvundne landsby Norhug¹⁵¹. Indirekte fremgår det dog af mange forhold, således er af ni møller, der 1352 ydede afgift til kapitlet, kun to i drift i 1437, resten totalt øde¹⁵². Karakteristisk for forholdene turde det også være, at mens kapitlet i 1437 dog kan få 1½ ørtug korn af ødejord i Tolk, som 1352 havde ydet 24 ørtug, men som i 1437 pløjes til byens andre gårde¹⁵³, noterer han mange gange, at i en given landsby er afgiften i 1437 nul, og at kapitlet »in memoria hominum nihil habuit ibidem«. I sådanne tilfælde har kapitlet ikke engang som i Tolk kunnet finde nabobønder, der mod nok så stor nedsættelse af ydelser har villet dyrke jorden. Arup bemærker i anledning af vornedskabets opståen på øerne, at mens der i nutiden er jordbrugere, der vil have jord, var det i det 15. årh. jorden, der ville have brugere¹⁵⁴. I hertugdømmet har mangelen på fæstere efter alt at dømme været endnu mere følelig end på øerne, i visse egne som Nordslesvig har der, som vi straks skal se, hersket tilstande, som kun kan betegnes som katastrofale.

Det ville være simpelt, om man kunne forklare denne vitterlige mangel på jordbrugere med en henvisning til den sorte død. For Slesvigs vedkommende er det dog udelukket, fordi sammenligningsgrundlaget er en jordebog, affattet to år efter pesten. Procuratoren antyder da heller ikke nogetsteds, at den katastrofale tilstand er betinget af pesten, men forklarer den som sagt som et resultat af krigene, d. v. s. den langvarige kamp (1412—33) mellem Erik af Pommern og holstenerne om Slesvig. Hvis hans forklaring var fuldgyldig, ville hans regnskab indskrænke sig til at belyse en lokal krise uden sammenhæng med den

¹⁵¹ Se ovf. s. 192. Ifølge velvillig meddelelse fra prof. Kristian Hald nævnes Norhug heller ikke i senere kilder.

¹⁵² Qu. VI, 57, 58, 61, 70, 74, 75, 76, 94, 97.

¹⁵³ Qu. VI, 91; quondam solventes I lastam annone, sed modo sunt erybool et solvitur nisi una media ora annone.

¹⁵⁴ Danmarks Historie II, (1932), 224.

europæiske agrarkrise. Imidlertid er det så heldigt, at vi foruden hans regnskab, der i sig selv tillader et vist indblik i, hvad der må tilskrives krigene og hvad der må skyldes andre forhold, har en indtægtsliste for kapitlets mensalgods fra 1407, som sammenholdt med jordebogen 1352 og regnskabet 1437 klart viser, at den egentlige krisetid er perioden 1352—1407, og at krigen mellem danskerne og holstenerne kun for Nordslesvigs vedkommende har betydet en yderligere forværring af forholdene.

Vi ser først på forholdene i Nordslesvig ifølge regnskabet 1437. Den langvarige strid, der var endt nogle år i forvejen, havde i sin slutfase set danskerne trængt over i defensiven; krigshandlingerne var foregået i Nordslesvig, hvor danskernes sidste holdepunkt havde været Haderslev og egnen deromkring¹⁵⁵. Regnskabet illustrerer, hvor trøstesløse forholdene har artet sig i denne del af hertugdømmet. Den følgende opstilling omfatter de lokaliteter, i hvilke kapitlet ejede gods eller havde indtægter;

	Qu. VI	Ydelse 1352	Ydelse 1437
Nybøl kapel	101	Procuratio: 6 sk. lybsk	0
Arvad kapel	—	Procuratio: 6 sk. lybsk	0
Kestrup	78	6 ørtug korn	3
Hoptrup kirke	101	48 ørtug korn	3
Egvad	76	10 hedebyisk. rug	0
Bøgvad	88	} 6—9 hedebyisk. rug	2 mark lybsk
Søvang	—		
Hornse	55	1 læst rug (+ andele)	1/2 td. smør
Avbæk og Løjt kirke	70	89 ørtug korn og 3 mark	4 mark
Bovrup	95	4 ørtug korn	0
Feldsted kirke	98	200 hedebyisk. rug	4 mark lybsk
Skodsbøl	73	} 33 ørtug korn	4 1/2 mark lybsk
Dybbøl	74		
Skelde	89	20 ørtug korn og 28 sk.	0
Hønsnap	85	14 hedebyisk. rug	9 sk. engelsk
Vejbæk	76	6 hedebyisk. rug	0
Betelund	74	6 hedebyisk. rug	0

¹⁵⁵ Erslev: Erik af Pommern (1901), 267.

de ligger — eller lå — i den del af Nordslesvig, der hørte under Slesvig stift, d. v. s. i den østlige del.

Tallene viser, hvor ekstraordinært hårdt Nordslesvig har været ramt. Omregnet efter regnskabet takster modsvares 576 td. htk. i 1352 af 70 td. htk. i 1437¹⁵⁶; tages hensyn til markens halverede værdi, svarer ydelsen i 1437 endda kun til 40 td. htk. Særlig bemærkelsesværdige er oplysningerne om de kirkelige afgifters næsten totale svigten, fordi de afspejler tilstandene i større områder, sognene, og ikke blot på kapitlets gods. To kirker eller kapeller, Nybøl og Arvard, var 1437 helt forsvundet og genopstod heller ikke senere. Landsbyen Nybøl kan stedfæstes til det tyndt befolkede område, hvor nu Skrydstrup flyveplads er anlagt. Arvads beliggenhed er usikker. Syd for Nybøl lå den til kapitlet annekterede kirke i Hoptrup, der i 1352 havde ydet 72 td. htk., men som i 1437 intet ydede. Man gætter næppe fejl, hvis man sætter disse katastrofale tilstande i forbindelse med de gentagne kampe omkring borgen Tørring under krigen. Syd for Åbenrå havde kapitlet annekskirken Feldsted, der 1352 havde ydet 180 td. htk., men kun ydede 16 td. htk. i 1437 (efter kornets faktiske pris kun 8 td. htk.). Forholdene i Løjt sogn, der minder herom, er kommenteret ovenfor under omtalen af præbenden Avbæks gods på fol. D verso.

Med sådanne forhold i tankerne er det ikke forunderligt, at procuratoren i 1437 ser årsagen til miseren i den nyligt overståede krig. Han har sikkert kendt flere konkrete eksempler herpå end det, der anføres i bispestolens jordebog 1462 om den under krigen ødelagte og siden forsvundne landsby Hezel¹⁵⁷. Alligevel findes der selv i denne del af regnskabet oplysninger, der viser, at krigen ikke kan være den eneste årsag til de kata-

¹⁵⁶ Kvotaandelene i Hornse i 1352 er ikke medregnet.

¹⁵⁷ Jf. ovf. s. 192. Af præsteindberetningerne 1638 til Ole Worm kan ses at endnu 200 år efter var mindet om krigen levende i befolkningen. Præsten i Skrydstrup kan fortælle om den ødelagte landsby Nybøl og stedfæste den, Sønderjydske Stednavne II (1942), 463. Tilsvarende efterretninger haves om kirkebyerne Herrested og Egvad, Nr. og Sd. Rangstrup h., der heller ikke siden genopstod som landsbyer.

strofale tilstande, men at der ved siden heraf må have gjort sig andre momenter gældende. Procuratoren siger om ydelsen af godset i Egvad i 1352 på 10 hedebyeskæpper rug, at disse i 1437 »sunt totaliter deserti ultra memoriam hominum«. Om ydelserne i Feldsted og Løjt kirker siges, at disse »in brevi« — med hvilken vending han sædvanligvis sigter til den straks nedenfor omtalte indtægtsliste fra 1407 — ydede 8 mark lybsk, hvilket indebærer, at den væsentligste nedgang i disse tilfælde har fundet sted inden krigens udbrud. Lykkeligvis behøver vi ikke at nøjes med disse få eksempler, det er så heldigt, at der er bevaret en fortegnelse over jordebogsindtægterne af kapitlets bordgods (communitas) fra omkr. 1407¹⁵⁸. Godset lå fortrinsvis i Sydslesvig, altså i et område, der på grund af holstenernes stærke magtstilling praktisk talt var uberørt af krige i tiden

	Ydelse 1352				Ydelse 1407				Ydelse 1437		
	Qu. VI	hedebyeskpr. rug	ørtug korn	sk. lybsk	Qu. VI	hedebyeskpr. rug	ørtug korn	sk. lybsk	hedebyeskpr. rug	ørtug korn	sk. lybsk
Harreslev ..	86	40			46	9			11		
Moldenhed .	91	4 ¹ / ₂			—	1 ¹ / ₂			1 ¹ / ₂		
Munkeland .	95	6			—	6			4		
Lyrskov ...	—	4			—	2			2		
Husby	—	16			—	8			8		
Idsted	92	8			—	4			4		
Solved	83	8			—	2			2		
Bondelum ..	—	7			—	8			6		
Højfjølde ..	—	48			—	24			24		
Bjerrup	—	36			—	18			18		
Risbrig	85	24	8		—	12			12		4
Hønsnap ...	—	14		27	45			27			27
Lindaa	86			27	—			27			27
Nr. Haksted	—			21	—			18			21
Putmølle ...	94	31		60	—			32			0

¹⁵⁸ Trykt Qu. IV, 42—46. Den udaterede liste er af udgiverne dateret til 1407, jf. Einleitung, 6—8.

	Ydelse 1352			Ydelse 1407			Ydelse 1437					
	Qu. VI	hedebykskr. rug	ørtug korn	sk. lybsk	Qu. VI	hedebykskr. rug	ørtug korn	sk. lybsk	hedebykskr. rug	ørtug korn	sk. lybsk	
Ostenfeld ..	83			4 ¹ / ₂	-			4 ¹ / ₂			4 ¹ / ₂	
Langhorn ..	84			60	-			18			0	
Almtorp ...	-			96	-			27			30	
Strukum ...	-			128	-			54			54	
Ridderup ..	85			48	-			27			27	
Kær herred.	87			512	-			228			240	
Satrup	98		24		-		21			12		
Esgrus	-		48		-		21			18		
Ærø	103		60		-		25			25		
Ulkebøl og Lysabild .	102		102		44		52 ¹ / ₃			51		
Skelde	89		20	28	-		9	1 ¹ / ₂		0		
Bovrup	95		4		-		5			0		
Egenæs	86		171		43		46			36		
Gundeby ...	87		12		44		5			3		
Tersnæs	-		12		-		5			3		
Thorskjeld .	90		3		43		3			1 ¹ / ₅		
Løjt	-		12		-		6			6		
Bjerent	92		36		-		16			12		
Esmark	91		8		-		4			3 ¹ / ₂		
Birgning ...	92		3		-		1			1		
Grumby ...	91		12		-		4			3		
Tolk	-		32		-		8			4 ¹ / ₂		
Snarup	90		12		-		4			4		
Tvede	91		18		-		6			9		
Stenbjerg ..	89		7 ¹ / ₂		-		3			3		
Lille Solt ...	93		6		-		3			3		
Hyrup	-		72		42		41			24		
Kasmark ...	96		31		-		18			16 ¹ / ₂		
Borby	97	8			-			8			40	
Torp	-			160	-			80			96	
Bosby	96		63		-			160			128	
Ialt ...		254 ¹ / ₂	768 ¹ / ₂	1159 ¹ / ₂		94 ¹ / ₂	306 ¹ / ₃	712	92 ¹ / ₂	237 ² / ₃	698 ¹ / ₂	
Omregnet ...		1674 td. htk.				721 td. htk.				614 td. htk.		

1352 til 1407. I omstående opstilling er ydelserne 1352, 1407 og 1437 stillet over for hinanden.

Tallene viser klart, at det store fald i ydelserne er indtruffet i tiden 1352—1407. Typisk nok stammer de to eksempler på en væsentlig forværring af forholdene i tiden 1407—1437 fra Skelde og Bovrup, altså fra den krigshærgede del af Nordslesvig. Her er ydelsen dalet fra 43 td. htk. i 1352 til 21 td. htk. i 1407, men er nul i 1437.

Den her givne opstilling kan med udbytte sammenholdes med en anden, som kan opstilles over forholdene på et nørrejydsk gods i år 1401, nemlig Brøndum hovedgård i Slet herred, Ålborg amt, altså fra et område, hvor der i lange tider forud for 1401 heller ikke havde fundet krigshandlinger sted. I årene op imod 1400 havde Anders Glob og senere hans enke Elene Porsfeld stykkevis pantsat hovedgårdens tilliggender til forskellige panthavere. 1401 erhvervede dronning Margrete Brøndum hovedgård¹⁵⁹, i hvilken anledning der blev foretaget en opgørelse over, hvor meget af bøndergodset der var besat, og hvor meget der var øde, samt over de pantesummer, for hvilke dele af godset temporært var afhændet. Ved et tilfælde er denne interessante og særdeles oplysende kilde bevaret for eftertiden, idet registratoren af Kalundborgske Registratur i 1476 har heftet originalen til denne optegnelse ind i registraturen, der også indeholder referaterne af brevene på hovedgården¹⁶⁰.

Krisen ses fra andre synsvinkler end i procuratorens regnskab, men billedet står lige stærkt. Foruden det store antal ødegårde — 34 af 48! — må de anførte pantesummer fremhæves. En gård, som ovenikøbet ikke er øde, er pantsat for en brun hest; andre 29 gårde er pantsat for et samlet beløb af 25 mark sølv. Til sammenligning skal nævnes, at den sjællandske landsby Ledøje i 1282 solgtes for 342 mark sølv¹⁶¹; landsbyen bestod ifølge op-

¹⁵⁹ Molbech og Petersen, Udvalg af danske Diplomer (1858), nr. 79.

¹⁶⁰ Trykt i Ældste danske Arkivregistraturer I, (1854), 18—20.

¹⁶¹ Dipl. Dan., 2. rk. III (1939), nr. 20, jf. Kjell Runquist i Hist. Tidsskrift 11. rk., III (1951) 419. — I 1282 regnes med en mark sølv efter valdemarsvægten, i 1401 med den 10% større kølnske mark; denne forskel

Brøndumgårds bøndergods 1401

	besatte gårde	øde gårde	pantesum
Næsborg.....	1	4	5 mark sølv
Hemdrup.....	2		6 — —
Øster Ørbæk.....		14	6 — —
Næsborg.....	1		1 brun hest
Tolstrup.....	2	4	6 mark sølv
Vormstrup.....	1		
Mjallerup.....	1		2 — —
Brøndum.....	3	7	
Næsborg.....	1		
Årup.....		3	
Kornum.....		2	
Svenstrup ¹⁶²	2		
Ialt....	14	34	

lysninger fra 16. og 17. årh. af 22 gårde, dens jordtilliggende kan ikke have været synderligt forskellig fra de 29 gårdes i 1401, men disses panteværdi er kun omkring $\frac{1}{14}$.

Vidnesbyrd om krisens varige virkninger haves i det forhold, at medens Øster Ørbæk og Årup i 1401 tilsammen havde 17 gårde, der alle var øde, fandtes der ifølge matriklen 1682 på det tidspunkt kun tilsammen 9 gårde i de to bebyggelser¹⁶³.

Ovenfor blev fremhævet, at når procuratoren tillagde krigene den afgørende betydning for udviklingen af miseren, måtte det opfattes som et udslag af hans erfaringer vedrørende Nord-slesvig. Han har dog i samtiden langt fra været ene om denne forklaring på krisen; af de mere eller mindre en passant bemærkninger i datidens dokumenter fremgår, at den har været tidens populæreste, pesten kommer først i anden række¹⁶⁴.

udlignes dog rigeligt af det forhold, at en mark sølv omkring 1401 regnes lig 45 sk. dansk-lybsk, hvis sølvindhold lå væsentligt under 1 mark kølsk.

¹⁶² Til Brøndumgård horte desuden forskelligt ikke specificeret gods.

¹⁶³ De danske Landbrug (1928), 271—72.

¹⁶⁴ Når pesten endelig nævnes, sker det som regel på den måde, at gods eller indtægter siges at være blevet øde på grund af krig og pest.

Aksel E. Christensen har således fremhævet en udtalelse af den kongelige sagfører under kejserprocessen 1424, der går ud på, at når der endnu i 1424 lå 100 sogne øde hen i Nørrejylland, og godt og vel det samme antal i rigets øvrige egne, skyldtes det de krige, grev Gerhard og hans sønner Henrik og Klaus havde påført riget¹⁶⁵. Bemærkelsesværdigt er det, at skønt kronens talsmand søger forklaringen langt tilbage i tiden, er det krigene og ikke pesten, han tænker på. Det kunne være en tendensiøs forvanskning, derimod lader en udtalelse, som en af tidens ledende stormænd Peder Larsen (Panter), statholder under kong Valdemars udenlandsfærd i 1352, fremsatte i 1355, sig ikke fortolke på den måde. Han ansøgte da pave Innocens 6. om at få overladt patronatsretten til det kanonikat i Ribe, som hans fader, drosten Lars Jonsen i 1329 havde stiftet og doteret med rigeligt jordegods, hvilket dog »nu på grund af krigenes overgreb, som længe har hersket i landet efter anstiftelse af tvedragtens fader, i den grad er formindsket, at det er reduceret til næsten intet«, hvorfor Peder Larsen vil sætte sin energi ind på at genopbygge godset¹⁶⁶. Det omtalte præbendegods kendes fra andre kilder, nemlig fra den detaljerede skildring i faderens stiftelsesbrev af 1329 28. jan. og fra en jordebog fra 1530 vedrørende det jordegods, der da lå til det »drostens præbende«¹⁶⁷. En sammenligning af disse to kilders oplysninger fortæller ikke alene en del om krisen i det 14. årh., men også hvor forskellig de vilkår har været som man har budt bønderne i det 14. og i det 16. årh.

Af de i 1329 nævnte bebyggelser er Hesselvrå, Voitrith og Torp i Kolstrup sogn, Tørrild herred, siden forsvundne, det samme gælder Skovbølling i Vinding sogn, Holmans herred¹⁶⁸. Allerede

¹⁶⁵ SRD VII, 268, jf. Aksel E. Christensen, *Danmarks Befolkning* (Nordisk Kultur) II (1939), 39.

¹⁶⁶ *Acta pontificum Danica* I (1906), nr. 429.

¹⁶⁷ *Dipl. Dan.*, 2. rk. X (1948), nr. 95. Jordebogen 1530 er i ekstrakt udgivet af Kinch i *Ny Kirkehistoriske Samlinger* I (1859), 77. Forlægget findes i Rigsarkivet, Ribe Kapitels arkiv; den er innoveret i en jordebog fra 1554, således at ændringer fra tiden 1530 til 1554 er noteret i marginen.

¹⁶⁸ *Vejle Amts Stednavne* (1944), 108, 111 og 135.

	Drostens Præbende 1329		ørtug korn	skæp- per smør	øre penge
Vilstrup	Brusk hrd.	gården Lykholm	24	10	
		gården Langtorp- bjerg	12	1	12
Vinding	Holmans herred	gården Skovbølling	18		20
Børkop		1 gård	12	1	8
Skærup		1 —	12		16
Horsted	Jerlev hrd.	1 —	6		8
Bække	Anst	1 —	5	3	
Gesten	herred	gården Gestenskov	9	2	
		1 mølle	12		
Brande		gården Lund	7	4	
Kragsig		ødejord	4	3	
Ure	Nørvang	2 landbosteder		2	8
Hesselvrå	herred	2 gårde	24	8	
Voitrih		1 otting jord	3	1	
Torp mark		ødejord	5		
		Ialt . . .	153	35	72

i 1329 siges det skødede gods i Torp og Kragsig, Brande sogn, Nørvang herred, at være øde, og selv om præbenden måske endnu på senere tidspunkt har oppebåret visse indtægter af Kragsig, ydes der i 1530 ingen afgifter heraf¹⁶⁹.

Efterfølgende opstilling viser præbendens jordegods, således som det opføres i jordebogen 1530 (1554). Præbenden har på det tidspunkt fået forøget sit gods med 1 gård og 2 landbosteder i Darum, Gørding herred, samt med et landbosted i Bredstrup (eller Vilstrup?)¹⁷⁰, hvilket må ses som et udslag af Peder Larsens bestræbelser, ellers ejer præbenden stadigvæk de gårde, som drosten 1329 havde skænket, bortset fra gårdene i de ovennævnte forsvundne bebyggelser, samt bortset fra en gård i Bække, to landbosteder i Ure og møllen i Gesten, der ligeledes er forsvundne.

¹⁶⁹ I jordebogen 1530 (1554) opføres Kragsig endnu under sin særlige rubrik, men uden angivelser af ydelser.

¹⁷⁰ Bredstrup er i jordebogen rettet til Vilstrup eller Bilstrup.

Drostens præbende 1530 (1554)

Vilstrup	Brusk hrd.	1 gård	6 ørt. korn	1 svin	gæsteri
		1 —	2 $\frac{1}{2}$ ørt. korn	1 —	—
Børkop	Holmans	1 —	1 $\frac{1}{2}$ ørt. korn	1 —	—
Skærup	herred	1 —	2 ørt korn	1 —	—
Horsted	Jerlev hrd.	1 —	3 — —	1 —	—
Gesten	Anst hrd.	1 —	2 — —	1 —	—
Brand(e)lund	Nørvang	1 —	1 $\frac{1}{2}$ ørt. korn	1 —	—
Kragtig	herred	1 —			
Darum	Gørding hrd.	1 —	3 — —	1 —	—
		2 bolsteder	1 mark penge		
Bredstrup . . .	?	1 bolsted	1 mark penge		
			21 $\frac{1}{2}$ ørt. korn		
			2 mark penge	8	8

Ydelsen i 1329 kan omregnes til: 153 ørtug korn = 229 $\frac{1}{2}$ td. htk., 35 skpr. smør = 42 td. htk.¹⁷¹ og 9 mark dansk = 18 td. htk.¹⁷², eller ialt 289 $\frac{1}{2}$ td. htk. I 1530 (1554) er ydelsen til præbenden 21 $\frac{1}{2}$ ørtug korn = 32 $\frac{1}{4}$ td. htk., samt 8 svin, gæsteri af 8 gårde og 2 mark penge. I Frederik III's matrikel er svinene og gårdenes gæsteriydelse takseret til $\frac{1}{2}$ td. htk. for hver enhed, og 1 mark penge takseret til 1 td. htk., hvilket giver en samlet ydelse på 42 $\frac{1}{4}$ td. htk. Bortset fra det gods, der siden 1329 er blevet totalt øde, er nedgangen størst for gården i Børkop, der 1329 havde ydet godt 21 td. htk., men som både ifølge jordebogen 1530 og matriklen 1664 yder 1 $\frac{1}{2}$ ørtug korn, 1 svin og gæsteri, der i matriklen tilsammen takseres til 2 $\frac{1}{2}$ td. 2 $\frac{1}{2}$ skp. og 2 album¹⁷³, rundt regnet $\frac{1}{8}$ af ydelsen 1329.

Ifølge Peder Larsens udtalelse i 1355, sammenholdt med de her givne data, må vi forestille os Sydøstjylland lige så krigs-

¹⁷¹ Af indførelsen i Ribe Oldemoder s. 70 fremgår, at 1 skæppe smør er regnet til $\frac{1}{10}$ tønne smør; hartkornsværdien af 1 tønne smør var 12 tønder, jf. Aakjær, Maal, Vægt og Taxter, 269.

¹⁷² 7 $\frac{1}{2}$ mark dansk regnedes som ovenfor anført, Ekskurs og note 18, i tiden 1330—1352 til en mark sølv, hvorfor 9 mark dansk efter taksten 1 læst korn = 2 $\frac{2}{5}$ mark sølv svarer til 18 td. htk.

¹⁷³ RA. Frederik IIIs Matrikel nr. 1218, f. 176 r.

hærget som Nordslesvig i 1430erne. Med holstenerne baseret på Fyn har området været et naturligt brændpunkt for kampene i 1340erne og 1350erne. Alligevel kan der ikke være nogen tvivl om, at procuratoren, den kongelige sagfører og Peder Larsen har heftet sig ved en sekundær foreteelse. Al historisk erfaring viser, at hvis en krig ikke angriber en befolknings substans, vil den menneskelige myreflid hurtigt udlette sporene efter krigen. I de to nævnte områder kan man imidlertid se, at krigen har efterladt sig varige spor, en række bebyggelser forsvandt for stedse, og af den landgilde, der 1530—1664 ydes af gårdene på drostens præbende, kan vi udlæse, at disse gårdes produktionskraft må have været væsentligt mindre i nyere tid end i 1329. Men forudsætningen for, at krigen har kunnet få den virkning, har givetvis været den, at befolkningen af helt andre årsager end krigen *har været* angrebet i sin substans. Udslag af dette møder vi i udviklingen i Sydslesvig i tiden 1352—1407, da landsdelen ikke blev hærget af krig, vi møder det i forholdene på Brøndum hovedgård i 1401, der da i lang tid havde ligget uden for krigszonerne, og vi møder det i de af Aksel E. Christensen særligt undersøgte og belyste forhold i forbindelse med de mange nedlagte kirker i Jylland i denne periode¹⁷⁴. Her står vi overfor den primære foreteelse, der har bestået i, at landsdelen af en eller anden grund har haft en stærkt aftagende befolkning. Og det er som følge af denne affolkning, at krigen har fået en virkning, som først og fremmest er faldet samtiden i øjnene. De store huller, som mangelen på mennesker har slået i de besatte gårdes rækker, som f. eks. i Norhug og på Brøndumgård, har med naturlig lovmæssighed medført, at bønderne har forladt krigshærgede områder. Hvorfor udsætte sig for krigens plyndringer og ubehageligheder, når der var nok af muligheder andetsteds. Udfra samme forhold er der heller ikke svært at fatte den lovmæssighed, med hvilken landgildeniveauet generelt sænkes. Mangelen på fæstere har givet bønderne de bedste kort på hånden i deres bestræbelser for at opnå de bedst mulige vilkår. Sålænge bøndernes bevægelsesfrihed var uindskrænket, må øde-

¹⁷⁴ Anf. værk, 37—39.

gods af et omfang som Norhugs skæbne vidner om og Brøndumgård illustrerer, automatisk have medført, at jorddrotterne har måttet konkurrere om bønderne med en væsentlig nedsættelse af landgilden til følge. Den der ikke er fulgt med, er gået fallit som Anders Glob og hustru.

Men hvad er årsagen til den aftagende befolkning? Blandt de mange interessante forhold procuratorens regnskab belyser, hører også, at det klart fremgår, at pesten ikke kan have spillet den rolle, der ofte er blevet tillagt den. Det er apriorisk givet, at et vist befolkningstab må pesten have forårsaget, men det er ligeledes givet, at der ved siden heraf må have gjort sig en anden eller andre faktorer gældende, som har medført, at befolkningen ikke blot regenererer efter pestårene, men tværtimod yderligere aftager i tiden 1352—1407. Denne konstatering svarer til det resultat forskningen ude i Europa er nået til, nemlig at krisens højdepunkt er tiden omkr. 1400, men at dens første spor kan iagttages længe før pestårene, ja helt tilbage til 13. årh.¹⁷⁵ Pesten bliver i denne sammenhæng kun en episode, der har skærpet en krisetilstand, men ikke er dens egentlige årsag. Fra dansk område haves et par andre udtalelser fra autoritativt hold, som i denne forbindelse er bemærkelsesværdige. 1352 28. juni forøgede biskop Peder af Ribe jordegodset til en af de bestående stiftelser i domkirken med følgende motivering: »Vi har belært af erfaringen nøje overvejet, at afgiften af nævnte gods på grund af rigets farefulde stilling« (d. v. s. krigen mellem kong Valdemar på den ene og de jyske oprørere, hertug Valdemar og de holstenske grever på den anden) »i den grad forringes og formindskes år for år, og at det må befrygtes, at afgiften yderligere vil formindskes i fremtiden«¹⁷⁶. Korrektheden af denne pessimistiske fremtidsvurdering, fremsat i samme år, som kapitlet i Slesvig anlagde sin jordebog, fremgår af procuratorens regnskab 1437. Den anden autoritative udtalelse findes i den på danehoffet i Nyborg 1354 udstedte rigslov; i en af dens paragraffer dispenserer kongen på sine rådets opfordring — blandt hvilke

¹⁷⁵ Jf. den ovf. s. 162, note 2 anførte *Rapport* 1955, 820, 956.

¹⁷⁶ Dipl. Dan., 3. rk., III (i korrektur), nr. 567.

biskop Peder af Ribe udtrykkeligt nævnes og til hvis kreds Peder Larsen sandsynligvis har hørt — for eksekveringen af døds- og lemlæstelsesstraffe »pro nimia defectu populi regni Danici et aliis quam pluribus defectibus et periculis ipsi regno incumbentibus«¹⁷⁷. Sammenholdes disse udtalelser med den ovenfor citerede udtalelse af Peder Larsen i 1355, turde det være klart, at i de ledende stormænds forestillingsverden har pesten ikke spillet nogen større rolle. Selv rigsloven, hvor en henvisning til pesten kunne synes højst nærliggende, undgår dette og bruger en mere vag, men samtidig mere vidtfavnende formulering. Vi kan af de anførte udtalelser kun slutte, at det for samtiden har været svært at sammenfatte problemet i en enkel og præcis formulering. I det følgende afsnit skal problemet søges belyst fra en anden synsvinkel end krig og pest.

7. Steenstrup har gjort opmærksom på, at man øjensynligt omkr. 1300 har regnet med, at en gårds landgilde i størrelse svarede til dens årlige udsæd, medens man som bekendt i 16. og 17. årh. havde formuleret en maksime om, at den ideelle landgilde var $\frac{1}{3}$ af udsæden. Selv om det nok så meget må understreges, at der i praksis har været betydelige afvigelser fra reglerne, er det dog, som allerede Erslev bemærkede, »en dybt indgribende Ændring, der derved er sket, og den kunde give Anledning til mange Betragtninger«¹⁷⁸. På dette sted er det naturligt at overveje betydningen af den ændrede maksime. Det er indlysende, at ændringen ensidigt har været til bøndernes fordel, og det kan forholdene taget i betragtning ikke være tale om noget andet tidspunkt for ændringen end den her behandlede krisetid. Det vil igen sige, at den »landbrugskrise«, der set fra samfundets synspunkt har betydet en væsentlig formindskelse af landets økonomiske kraft, fra jordrotternes har bestået i en kriseagtig formindskelse af deres indtægter, fra bondens synspunkt ikke er en krisetid, men en periode, i hvilken hans

¹⁷⁷ Aarsberetn. fra Gehejmearch. V (1845), 48, Annales Danici (1920), 177 og Aksel E. Christensen, anf. værk, 40.

¹⁷⁸ Steenstrup, Studier over Kong Valdemars Jordebog (1874), 85; Erslev, Valdemarernes Storhedstid (1898), 137.

økonomiske vilkår er blevet forbedret på afgørende måde. Hvilke uhyre kvantiteter korn, der for landet som helhed i kraft af den ændrede regel er forblevet i bondens lade i stedet for at indgå i jorddrotternes magasiner¹⁷⁹; er umiddelbart indlysende og illustreres i konkret eksempel af procuratorens regnskab¹⁸⁰.

Af det anførte ræsonnement følger, at det landgildeniveau, der 1437 fandtes på kapitlets gods stort set må være blevet det varige. Heldigvis kan ræsonnementet underbygges ved at inddrage en oversigt fra 1532 over en del af de slesvigske præbenders og domkirkealtres jordegodsindtægter¹⁸¹ i undersøgelsen. Den følgende opstilling viser ydelserne i 1532 sammenholdt med de tilsvarende i 1352 og 1437. Enkelte landsbyer i hvilke man af kapitlets breve og brevregistraturer kan se, at kapitlet har erhvervet eller afhændet gods i tiden 1437 til 1532, er udeladte, endvidere er der i enkelte tilfælde undladt at tage hensyn til nogle værdimæssigt ubetydelige ydelser af småredsel. Omregningen i nogle tilfælde af hedebyeskæpper havre til ørtug korn er sket efter den i oversigten angivne anvisning¹⁸².

Ved bedømmelsen af tallene må erindres, at forholdet mellem den lybske mark og dens sølvværdi i 1352, 1437 og i begyndelsen af 16. årh. forholder sig som 1:2,5:4¹⁸³. I nogle tilfælde har man ladet bønderne have den fulde fordel af møntforringelsen, i andre forhøjet pengebeløbet. Som helhed viser opstillingen dog klart, at med 1437's niveau er forholdene bragt i et stabilt leje.

Med 16. årh. er vi inde i en periode, da man kan tale om et

¹⁷⁹ For prisdannelsen på korn spillede det selvfølgelig mindre rolle, om kornet lå det ene eller det andet sted, hvilket forklarer at kornets takst forbliver uændret i krisetiden. — Denne uændrede korntakst, i europæiske kilder kan endda konstateres et vist prisfald, er iøvrigt en af grundene til, at den fra forskellig hold fremsatte »klimaforværringsteori« ikke kan godtages.

¹⁸⁰ I denne forbindelse må nævnes, at kapitlets gårdtal på reformati-onstiden er beregnet til 380—400 helgårde, jf. Harms, *Das Schleswiger Domkapitel* (1914), 100.

¹⁸¹ *Archiv f. Staats- u. Kirchengeschichte* II (1854), 512—543, udg. af H. N. A. Jensen; oversigten bygger på en ældre fra 1502.

¹⁸² s. 518: 5 ortug sive 5 solid. avene et sive 16 modii et 4 modioli.

¹⁸³ W. Jesse, *Der Wendische Münzverein* (1928), 209.

	Ydelse 1352			Ydelse 1437			Ydelse 1532			
	Qu. VI	ørtug korn	hedebyskpr. rug	mark lybsk	ørtug korn	hedebyskpr. rug	mark lybsk	ørtug korn	hedebyskpr. rug	mark lybsk
Sd. Brarup	54	12			6			6		
Veseby	—	10		$\frac{1}{4}$	5			5		
Volstrup	—	1			1			1		
St. Solte	55	12			6			6		
Volstrup	—	12			6			6		
Bojbøl	—		4			2			2	
Kasmark	—	24			14			14		
Karlsberg	58			6			$3\frac{1}{2}$			$2\frac{7}{8}$
Skovby	—			$1\frac{1}{2}$			1			1
Nyby	—			1			$\frac{1}{2}$			$\frac{1}{2}$
Tumby	—	1			1			1		
Thorsted	—	21			11			12		
Gammelby	60		18			9			6	
Ulsnæs	—	8			3			2,4		
Stenfelt	—	18			9			4,5		3
Karlum	61		25				$1\frac{1}{8}$			3
Ø. Bjerrum	—			12			9			8
Bregning	—	27			9			11		
Ærø	62	72			36			31		
Hyrup kirke	65			$3\frac{3}{4}$			2			2
Broager kirke	66			—			16			16
Ostenfeld	67		8			4			3	$\frac{5}{8}$
Idsted	—		8			5			4	
Gammellund	—		5			3			4	
Arnholt	—		5			2			3	
Ulsnæs	68	24			12			12		
Løjt	70	18		3			4			8
Tolk	71	9					$1\frac{1}{8}$	5		
Borne	72			15			4			6
Almtorp	—			$13\frac{1}{4}$			7			21^{184}
Espenæs	74	24					2			4
Bondsøl	75	12					3			4

¹⁸⁴ Desuden ydes 1 td. smør; trods manglende oplysninger er godset i Almtorp vel blevet forøget siden 1437.

	Ydelse 1352				Ydelse 1437			Ydelse 1532		
	Qu. VI	ørtug korn	hedebyskpr. rug	mark lybsk	ørtug korn	hedebyskpr. rug	mark lybsk	ørtug korn	hedebyskpr. rug	mark lybsk
Østerhusum	—			1 ¹ / ₂			³ / ₄			³ / ₄
Hyrup	—	4 ¹ / ₂			2					1
Langhorn	76			5 ⁵ / ₈			3			3
Grumtofte kirke . . .	—			—			4			4
Høgel	77			3 ¹ / ₂			1 ³ / ₄			4
Grumby	91	12			3			4		
Tvede	—	18			9			4		
Torp	97			10			6			6

statsbeskyttet landgildeniveau. Som Poul Johs. Jørgensen har fremhævet, kommer det principielle klarest til udtryk i en officiel svensk udtalelse fra 1664 i forbindelse med spørgsmålet om de skånske stænders privilegier: det havde været de danske bønders største privilegium, at hverken kongen, adelsmændene eller de gejstlige kunne lægge større afgifter på en bonde end den, der fandtes i gamle jordebøger¹⁸⁵. Og selv om der ved en gennemgang af tidens jordebøger kan påvises visse småændringer¹⁸⁶, så er disse i sammenligning med ændringerne i 14. årh. så betydningsløse, at de kun tjener til at illustrere, hvor stabile forholdene nu var blevet. Det er imidlertid en kendsgerning, at selv med den nyere tids lavere landgildeniveau fandtes der et konstant ødegårdsproblem. Henrik Pedersen har på grundlag af matriklen 1682 opgjort ødegårdsprocenten på det tidspunkt til 4,8⁰/₁₀₀, et tal, der ifølge Skrubbeltrang må opfattes som minimum¹⁸⁷. Udtrykt på anden måde kan man sige, at selv med de lavere

¹⁸⁵ Dansk Retshistorie (1940), 470.

¹⁸⁶ Fussing, Herremand og Fæstebonde (1942), 150—192; en del af de der anførte forhøjelser er strengt taget ikke landgildeforhøjelser, men konvertering af ældre tjenesteydelser.

¹⁸⁷ Hist. Tidsskr., 8. rk., IV (1913), Tillæg 197; Husmand og Inderste (1940), 32 flg.

byrder på gårdene i nyere tid var der kun en omtrentlig balance mellem tilbud og efterspørgsel, landet havde også i 16. og 17. årh. sin landbrugskrise, omend i sammenligning med 14. årh. i en meget mild form. Regeringsmagts — kongen og højadelens — principielle afvisning af landgildeforhøjelser kan kun være dikteret af den nationaløkonomiske betragtning, at øgede byrder ville medføre øgning af ødegårdenes antal og dermed i sidste instans betyde en svækkelse af staten og samfundet. Men hvad ville der være sket, om man for eks. år 1600 havde vedtaget at fordoble eller tredoble landgildeydelse? Svaret kan kun være eet. Ødegårdsprocenten ville uden tvivl være steget stærkt, og havde denne tilstand varet i 5—6 generationer som i middelalderen, måtte den også have ført til varig opgivelse af dyrket jord, og fra 2. generation — flere øde gårde, færre familier — til et stadigt dalende fødselstal.

Tankeeksperimentet kan tjene til at belyse en væsentlig side af det middelalderlige krisefænomen, nemlig det, der giver sig udtryk i, at hertugdømmets befolkning ifølge regnskaberne øjensynligt er dalet i tiden 1352 til 1407. Men det forklarer ikke alt. Set fra den nyere tid består det forunderlige ikke i, at et meget højt landgildeniveau omkr. 1300 måtte sænkes i løbet af de efterfølgende generationer, det forunderlige er, at man er kommet op på dette høje niveau, og det allermost forunderlige er, at man i visse tilfælde kan se, at bønder i middelalderen af en given jord har præsteret ydelser, som det 16. og 17. årh.s bønder ikke blot ikke havde villet, men heller ikke havde evnet at yde. For eks. ovennævnte gård i Børkop, der 1329 yder 21 td. htk., men 1530 til 1664 kun omkr. en ottendedel heraf, eller bebyggelsen Avbæk ved Åbenråfjord, hvor der 1352 fandtes en stor brydegård og to mindre, der tilsammen ydede 70½ td. htk. samt en ikke specificeret afgift af »communitas«, d. v. s. af den i gårdene af jorddrotten investerede kapital. I 17. årh. bestod Avbæk ifølge Meyers kort og beskrivelse af to jævne bøndergårde på 1½ otting hver samt en »tofttjener«¹⁸⁸, hvilke ikke tilnærmelsesvis kunne have præsteret disse ydelser. I

¹⁸⁸ Geodætisk Instituts Publikationer III (1942), 86.

disse tilfælde må den middelalderlige gård driftsøkonomisk have været væsensforskellig fra den nyere tids, og i tilfældet Avbæk træder denne forskel klart for dagen i jordebogen 1352's beskrivelse. Foruden de tre nævnte gårde fandtes der nemlig 12 »coloni« på godset, som hver ydede den såre beskedne afgift på $\frac{1}{2}$ sk. engelsk og 2 høns (på Sjælland ville disse coloni være blevet kaldt inquilini, gårdsæder), men som uden tvivl i form af hoveri og som daglejere har skabt forudsætningerne for de tre gårdes store ydelser; i 1352 lever der femten familier i Avbæk, i 17. årh. tre. Tilsvarende, omend forskellen mellem 14. årh. og nyere tid dog næppe har været så grel, må forholdene tænkes at have været på drostepræbendens gods med disses store ydelser i 1329; i skødet siges de nævnte gårde at være skødet »cum colonis et estimacionibus«, d. v. s. med arbejdskraft og investeret kapital. Desværre er det som tidligere berørt kun undtagelsesvis det slesvigske materiale giver oplysninger om gårdenes driftsøkonomiske organisation, i den henseende er for eks. Roskildebispens jordebog en bedre kilde. Imidlertid er det velbekendt, at højmiddelalderen strengt taget ikke kender fæstebondebegrebet, for den eksisterer kun bryder, landboer og gårdsæder. Ved anden lejlighed håber jeg at kunne vise, hvorledes forvandlingen af dette patriarkalske bryde-, landbo- og gårdsædesystem til den nyere tids mere laxe fæstevæsen er en anden væsentlig side af krisen. Det gamle system, i hvilket en storstilet kapitalinvestering i form af *estimaciones* (virning, holdskorn, holdsfæ, udødelige køer o. s. v.) indgik som et væsentlig led, var forudsætningen for de høje afgifter i middelalderen; da jordens dyrkere i stort omfang nægtede at dyrke jorden på disse betingelser, brød systemet sammen. Det skete ikke på en gang, stod tvertimod på i flere generationer, først i 15. årh. var forvandlingen som helhed fuldbyrdet og den »priviligerede« fæstebonde skabt. Fra da var der nogenlunde balance mellem efterspørgsel efter jord og efterspørgsel efter fæstere. Men inden man nåede så langt, var ikke ubetydelige dele af den jord, der var under dyrkning omkr. 1300, gået tabt.

Zusammenfassung.

Um das Jahr 1437 — genau zwischen den Jahren 1435 und 1439 — verglich der Leiter der Finanzverwaltung des Domkapitels zu Schleswig, der *procurator capituli*, die Einnahmen, welche die Domkirche und die Dompräbenden zu jener Zeit aus Tafelgüter und sonstigen Einnahmequellen empfangen, mit denen, die laut eines Registrum aus dem Jahre 1352 erhoben worden waren. Die Rechenschaft hierüber, die in der Quellensammlung d. Gesellschaft f. Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bd. VI, nach einer Abschrift von Ulrich Petersen († 1735) im dänischen Reichsarchiv, herausgegeben worden ist, umfasst 28 Seiten in Grossformat. Am Fusse jeder Seite hat der Procurator in einer *Summa reddituum diminutorum* die Verluste zusammengezählt. Eine Zusammenstellung dieser Summæ ist S. 163 gegeben worden. Da der Procurator den dänischen *Åbolæst* 9 Mark Lübisch gleichsetzt, kann dieser Totalverlust in 5205 Tonnen Hartkorn umgerechnet werden (1 Tonne Hartkorn = 1 Tonne Gerste à 139,1 Liter). Der Procurator hat nur die Differenz zwischen den Erträgen 1352 und 1437 errechnet. In der Abhandlung ist jede Postierung für das Jahr 1352 dem entsprechende des Jahres 1437 gegenübergestellt worden. Verbesserungen in der handschriftlichen Überlieferung sind mit Klammern angegeben. Postierungen, welche der Procurator aus verschiedenen Gründen, meistens weil die Nachrichten unzulänglich waren, oder weil das entsprechende Gut in der Zwischenzeit veräussert worden war, nicht berücksichtigt hat, sind mit * angegeben. Das Endergebnis dieser Gegenüberstellung ist S. 221 verzeichnet. Die Einnahmen 1352, die der Procurator in Rechnung zieht, belaufen sich auf 7609 Tonnen Hartkorn, im Jahre 1437 dagegen nur auf 2421 Tonnen. Aus verschiedenen Gründen muss doch die erste Zahl auf 8000 (± 100) erhöht werden, andererseits ist die Summe 2421 zu hoch berechnet, da der Procurator den Kornpreis des Jahres 1352: 1 læst Korn (= 36 Tonnen Hartkorn), auch für das Jahr 1437 gelten lässt, während in Wirklichkeit der Læst im Jahre 1437 etwa das Doppelte kostede. Die $271\frac{1}{2}$ Mark Lübisch entsprechen im Jahre 1437 nicht 1086 Tonnen Hartkorn, sondern nur etwa die Hälfte. Zusammenfassend kann gesagt werden, dass von der Verlustsumme von 6000 Tonnen Hartkorn, die 500 Tonnen von der Verringerung des Geldwertes herrühren; 730 Tonnen hat die grosse Sturmflut in Friesland im Jahre 1362 an Einbusse mit sich geführt, und die restierenden 4730 Tonnen fallen auf das Konto der allgemeinen europäischen Agrarkrise.

Nach Ansicht des Procurators ist diese Agrarkrise durch die Kriegszustände bedingt: *Redditus diminuti per guerras et per inundationem in Frisia*. Bis zu einem gewissen Grade, muss man zugeben, dass diese Auffassung berechtigt ist. Die Zahlen ergeben, dass Nordschleswig, welches in dem Krieg, der 1433 endete, hauptsächlich Kriegsschauplatz gewesen war, aufs Schwerste betroffen ist (S. 225). Nach einer anderen Quelle kann dasselbe für den benachbarten Teil Nordjütlands nachgewiesen werden; hier haben die Kriegszustände in den Jahren 1340—55 zu ähnlichen Wüstungen geführt. (S. 232). Andererseits muss aber hervorgehoben werden, dass auch Südschleswig wie andere Teile Nordjütlands, welche nicht von Kriegen betroffen worden sind, ausgesprochene Krisenzustände aufweisen. Für Südschleswig ist der Höhepunkt der Krise die Jahre 1352—1407 (S. 227), ein Zeitraum, wo das Gebiet von grösseren Kriegen nicht berührt war. Ebenso ist das Gut Brøndum in Nordjütland (südlich Aalborg) im Jahre 1401 schwer getroffen, ohne dass Kriegshandlung hier die Ursache sein kann (S. 230).

Es ist bemerkenswert, dass nicht nur der Procurator im Jahre 1437, sondern auch massgebende Männer des dänischen Reiches unmittelbar nach den Pestjahren als Erklärung der Krisenerscheinungen auf die derzeitigen Kriege hinweisen. Es kann aber kein Zweifel darüber bestehen, dass wenn den verhältnismässig belanglosen Kriegen im 14. und 15. Jahrhundert eine solche grosse Bedeutung zugemessen werden, dieses davon abhängt, dass die Bevölkerung Jütlands — sowohl Nord- wie Südjütland — sich in diesem Zeitraum stark vermindert hat. Viele Höfe und ganze Dorfschaften sind infolge dieser Abnahme der Bevölkerung wüstgelegt geworden. Ein Gebiet, das unter diesen Umständen vom Krieg betroffen wird, wird zusätzlich hart mitgenommen, weil die Bauern es vorgezogen haben auf Bauerngüter in Nicht-Kriegsgebieten umzusiedeln. An diese Erscheinung heften die Zeitgenossen ihre Aufmerksamkeit, die tiefer liegende Ursache, die Bevölkerungsabnahme, lassen sie unerklärt.

Zur Erklärung dieses einschneidenden Problems muss man folgendes vor Augen haben. Um 1300 war es in Dänemark eine Grundregel bei Festlegung der Abgaben der Bauern an ihren Grundherren, dass die Abgaben den selben Wert wie die jährliche Aussaat des Hofes entsprechen sollten. In dem Zeitraum 15—1700 war diese Grundregel dahin geändert worden, dass die Abgaben grundsätzlich nur ein Drittel der Aussaat ausmachten. Aber selbst in diesem Zeitraum, wo die im Vergleich mit dem Hochmittelalter niedrigen Abgaben vom Staate — König und

hochadelige Grossgutbesitzer als Reichsrat — geschützt werden, gab es ein dauerndes Wüstungsproblem. Für das Jahr 1688 kann festgestellt werden, dass 5 % aller Bauernhöfe in Dänemark wüst waren. Bei diesem Zustande blieb die Bevölkerung stabil. Es kann daher angenommen werden, dass wenn die Staatslenkung in dem Zeitraum 15—1700 prinzipiell Abgabenerhöhungen verbot, sie von der Anschauung ausging, dass Erhöhungen automatisch zur Zunahme der Wüstungen führen müssten und daher die Nationalökonomie schaden würden. Eine Verdreifachung der Abgaben hätte jedenfalls zur Vervielfältigung der Wüstungen geführt, und hätte dieser Zustand wie im Spätmittelalter 5—7 Generationen gedauert, würde sie automatisch einen Rückgang der Bevölkerung zufolge gehabt haben. Es kann daher als naturnotwendig angesehen werden, dass das hohe Abgabenniveau ums Jahr 1300 im Laufe der folgenden 150 Jahren abgebaut werden musste, so wie es geschah.

Kr. Erslevs Tolkning af den saakaldte Constitutio Valdemariana

AF

KNUD FABRICIUS

I

»Constitutio Valdemariana« blev sidste gang genstand for en videnskabelig undersøgelse af *Kr. Erslev* i 1896¹, altså for 64 år siden, og der var da gået 48 år siden den forrige gang var blevet behandlet, i 1848 af *E. Chr. Werlauff*². Der synes altså at skulle gå ca. halvthundrede år imellem de lejligheder, da den gamle paragraf vækker videnskabens opmærksomhed. C. V. kan åbenbart ikke betegnes som et brændende problem. Når den her igen skal drøftes, er det dels, fordi den stadig er en historisk gåde af en vis betydning; dels, fordi de skiftende drøftelser har en ikke ringe metodisk interesse.

Lad mig først kortelig minde om det emne, som skal behandles. Originalen til »Constitutio Valdemariana« er gået tabt; vi kender den kun fra en erklæring, en »revers«, som den unge grev Christiern af Oldenburg 1448 udstedte til sin morbroder, Hertug Adolf af Sønderjylland, formodentlig da greven kom gennem dennes land på sin vej til at blive valgt til dansk-norsk konge under navn af Christiern I. Han udtaler i reversen, at der var blevet ham forelagt »besegelde breve ok olde scrifte unde handvestinge

Jeg takker professorerne *Aksel E. Christensen* og *Stig Iuul* for værdifulde bidrag til spørgsmålets løsning; mag. art. *C. A. Christensen* for meddelelser fra de endnu uudgivne dele af *Diplomatarium Danicum* og Dr. phil. *Holger Friis-Johansen* for oplysninger fra den nye udgave af *Du Canges* leksikon over middelalderligt latin.

¹ Hist. Tidsskr., 6. rk. VI, 205—248.

² Antislesvigholst. Fragm. VII, 1—16.

van koningk Wolmar unde des rikes rade to Dennemarken», givne i året 1326, der bl. a. indeholdt følgende artikel:

Item ducatus Sunder-Jucie regno et corone Dacie non unicitur nee annectetur, ita quod unus sit dominus utriusque etc.

Den unge greve erklærede, at hvis han blev valgt til Danmarks konge, vilde han og hans livsarvinger overholde denne artikel for at bevare freden mellem Danmark, Slesvig og Holsten.

Det var en let sag for Kr. Erslev at bevise, at denne revers af Christiern I måtte være ægte; originalen er stadig bevaret i ridderskabets lade i Itzehoe, og da den blev offentliggjort 1797 af Jensen og Hegewisch i deres udgave af ridderskabets privilegier, erklærede udgiverne ikke blot, at *alle* dokumenterne forelå i originaler, men anbragte til yderligere vidnesbyrd efter Christierns revers et »L. S.«, d. v. s. »Loeus Sigilli«. Også Werlauffs indvendinger mod erklæringens gyldighed afviste Erslev uden vanskelighed med den begrundelse, at Christiern I jo kun forpligtede sig selv og sine livsarvinger, men ikke bandt eller kunde binde sine efterfølgere på Danmarks trone, da han ikke havde arveret hertil. Når endelig reversen oplyser, at der blev forelagt grev Christiern »beseglede breve og gamle skrifter og håndfæstninger«, men der af alt dette brevstof kun citeres de få linjer, som udgør »Constitutio Valdemariana«, forklarer Erslev dette med, at Hertug Adolf ikke var i stand til at forelægge sin søstersøn den beseglede original til håndfæstningen, da denne som alle øvrige håndfæstninger opbevarede i Danmark. Han må derfor til bestyrkelse af sin kopis korrekthed have vedlagt bl. a. det beseglede lensbrev på Slesvig, som grev Gert havde modtaget i 1326, og hvorved håndfæstningens bestemmelse blev udført i praksis. Dette »har overfor Christiern afgivet Garantien for, at det virkelig forholdt sig rigtig(t) med denne Haandfæstningsartikel, der ikke kunde forevises i Original«. Jeg er mere tilbøjelig til at forklare ordene i reversen på en anden måde, simpelthen som et blomstrende ordgyderi, som ikke er sjældent i middelalderen, men kun dækker over een kendsgerning, nemlig »Constitutio Valdemariana«. Dog herom mere senere.

Større besvær fik Erslev med selve artiklen fra 1326. Der var ganske vist ikke noget i dens form, der stred imod, at den kunde være en håndfæstningsartikel; dens begyndelse med et »item« pegede endda herpå. Der var heller ikke noget i den politiske situation, som var i modstrid dermed; artiklens forbud mod, at den samme mand var »herre« i Danmark og Sønderjylland blev jo opfyldt, da den nye konges formynder, grev Gert, efter kongevalget fik brev på hertugdømmet som arveligt len. Også til dette punkt vil vi senere vende tilbage. Men Erslev var enig med sine forgængere — som han iøvrigt bekæmpede — i at det virkelig var besynderligt, at artiklen aldrig citeres i tiden mellem 1326 og 1448, skønt der i hvert fald ved een lejlighed havde været god grund til at benytte den, nemlig under de holstenske grevers proces mod Erik af Pommern om Sønderjylland. Heller ikke findes artiklen i den afskrift af Valdemar Eriksøns håndfæstning, hvorfra vi kender denne, og som er foretaget i Lund 1494. En tidligere forklaring herpå — af *Kofod-Ancher* — tilfredsstillede ham ikke. Derimod mente Erslev, at grunden til, at greverne ikke benyttede Constitutio Valdemariana under kejserprocessen 1424, simpelthen var, at *de ikke kendte den*, og at når den ikke findes i den bevarede håndfæstnings afskrift, måtte det skyldes, at bestemmelsen i originalen ved en påtegning var betegnet som ugyldig. Allerede Jydske krønike (på Valdemar Atterdags tid) betragtede Valdemar Eriksøn som en uretmæssig dansk konge, og følgelig hans håndfæstning som ugyldig; de følgende danske forfattere delte dens opfattelse, og det danske rigsråd var i d. 15. århundrede i hvert fald af den mening, at Constitutio Valdemariana var en uheldig og derfor landsskadelig bestemmelse.

Ved Christiern I.s valg 1460 til hertug af Slesvig og greve af Holsten var der af alle interesserede parter slået en streg over Constitutio Valdemarianas gyldighed, så at det var naturligt, at den lundensiske afskriver 1494 udelod den, da han tog sin genpart af håndfæstningen.

Som alternativet til denne forklaring af, at Constitutio Valdemariana er udelukket i håndfæstningskopien af 1494,

opstiller Erslev endelig den mulighed, at den skulde være en forfalskning. I så tilfælde måtte skylden for forfalskningen lægges på hertug Adolf, thi hvis den var ældre end hans tid, måtte den være blevet brugt af Holstenerne under kejserprocessen 1424. Men at tænke sig en sådan handling begået af hertug Adolf, »strider ganske imod, hvad vi ellers ved om hans Moral«. Ja, den vilde ikke alene være umoralsk, den vilde også være dum, thi han risikerede, at falskneriet straks blev opdaget, når grev Christiern kom til Danmark og fik lejlighed til at se Valdemar Eriksøns håndfæstning i original. Desuden: Hvorledes skulde en falskner, »paa en hartad vidunderlig Maade«, paa »en Prik« kunnet træffe de gamle håndfæstningers ejendommelige stil, og hvorledes skulde hertugen selv »med en storartet Intuition« have forstået at skabe det løfte, som grev Gert altså ikke havde fremkaldt i 1326?¹ Erslev bliver helt varm i sit forsvar for hertug Adolf, når han ender sin afhandling med at hævde, at »en Paastand om Uægthed bliver en Beskyldning for Falsk imod en Mand, hvis hele Karakter og Intelligens udelukker Tanken derom«.

Jeg skal indskrænke mig til at spørge om, hvor meget vi kender til middelalderens personligheder i almindelighed, og hertug Adolf i særdeleshed. Nogle meget nødtørftige oplysninger om de vigtigste begivenheder i deres liv plejer at være alt, hvad der står til vor rådighed, og deres indre habitus og liv er ganske unddraget vor viden. Hertug Adolf danner i så henseende ingen undtagelse. Men i det hele taget finder jeg det betænkeligt, at lade en undersøgelse af *Constitutio Valdemariana* munde ud i spørgsmålet, om den er ægte eller uægte, når man dermed mener: Gyldig eller falsk. Findes der ikke en tredje mulighed: Ugyldig, uden at være falsk? Denne mulighed turde også fortjene en prøvelse.

Det er dernæst ingenlunde nogen given ting, at bestemmelsen virkelig henhører til Valdemar Eriksøns *håndfæstning*. I Christiern (I)s revers 1448 hedder det jo, at der er forelagt ham

¹ Hertil kan dog bemærkes, at Erslev jo selv mener, at grev Gert de facto havde opnået en stilling i Sønderjylland, der svarer til *Constitutio Valdemarianas* krav, så at denne bestemmelse blev overflødig for ham.

»beseglede breve og gamle skrifter og håndfæstninger«, der bl. a. indeholdt den berømte artikel. Skønt Erslev (s. 205) rigtigt citerer flertalsformen *håndfæstninger*, erklærer han få sider senere (s. 212), at hermed kan »*vist*« kun menes kongens valghåndfæstning, og i det følgende opererer han alene med denne mulighed. Men »håndfæstning«, der er et nedertysk ord, har en langt videre betydning end »valghåndfæstning«. Dermed »forstodes«, siger *Poul Johs. Jørgensen*¹, »egentlig blot en skriftlig Forpligtelse, men dog særlig en Forpligtelse, indgået af Kongen med Hensyn til den Maade, hvorpaa han vilde udøve sin Regeringsmyndighed«. *Jørgensen* ender med at erklære, »hvad Sprogbrugen angaar, var den i højeste Grad vaklende... undertiden endog om sådanne (love), der ikke er formulerede som Løfter«.

I og for sig er der således ikke noget i vejen for, at Const. Vald. kan have haft sin plads i et særligt kongeløfte, og det havde vel endogså været naturligere, da valghåndfæstningerne jo indeholder de løfter, som blev givet rigets befolkning, og som et sådant kan man ikke betegne den famøse paragraf. Denne antagelse rummer oven i købet den fordel, at det så ikke bliver gådefuldt, at bestemmelsen ikke findes i afskriften fra 1494 af *Valdemar Eriksøns valghåndfæstning*. Når *Erslev* og hans forgængere antog dette², var det dels p. g. a. dens koncise form, dels p. g. a. det »item«, hvormed den indledes. Et særligt løfte til grev *Gert* af den unge *Valdemar* og det danske rigsråd kan imidlertid godt have indeholdt flere bestemmelser end Const. Vald., og denne altså have haft en mere udvidet skikkelse i originalen. Der er således ingen tvingende grund til at opfatte C. V. som et led i *Valdemar Eriksøns valghåndfæstning*.

Hvor sikker *Erslev* har følt sig på sin løsnings rigtighed, må stå hen. Men det kan ikke undgå at vække opmærksomhed, at han selv (s. 238) med overraskende beskedenhed udtaler: »Jeg har søgt at paavise, hvorledes dette (udeladelsen af ar-

¹ Dansk Retshistorie (1940), 64.

² Om end med en sagte tvivl (»*vist*«).

tiklen i afskriften 1494) kan forklares; andre vil maaske foretrække at vende tilbage til en ældre Tids Forklaring (d. v. s. Kofod-Anchers teori) eller kunne *paavise en ny*. Der er næppe nogen udsigt til, at nogen vil gribe til det første af disse alternativer, da Kofod-Anchers forklaring — der gik ud på, at Constitutio Valdemariana kunde have stået i en særlig jysk redaktion af valghåndfæstningen, men ikke i den skånske, hvorfra vor afskrift stammer; — da denne forklaring forlængst er gendrevet. Som vi har set, er det overhovedet sandsynligt, at den slet ikke har haft sin plads i denne håndfæstning. Mere fristende er det at forsøge en ny forklaring. Dette medfører dog en analyse af de i paragraffen optrædende statsretlige begreber. En sådan analyse er, mærkeligt nok, ikke hidtil foretaget af nogen forsker.

II

Der anvendes i vor artikel fem statsretlige begreber: »*unire*«, »*annectere*«, »*regnum*«, »*corona*« og »*dominus*«, af hvilke de fire første danner en sluttet helhed, medens »*dominus*« anvendes til nærmere at forklare de i den foregående sætning skildrede forhold. Af disse udtryk volder det ingen vanskelighed at bestemme de tre først nævnte. »*Unire*« betyder den fuldstændige forening, opgåen, indlemmelse; medens »*annectere*« betegner en løsere tilknytning til et større hele. Ganske vist gengiver Erslev (i Danmarks Riges Historie II, 258) *annectere* med »indlemme«¹ men Erik Arup (Danmarks Historie II, 77) oversætter med rette de to verber *unietur* vel *annectetur*: »forene eller knytte dertil«.

Heller ikke forståelsen af »*regnum*« kan medføre nogen tvivl. Det betegner det danske rige i dets gamle udstrækning fra Skagen til Ejderen og fra Blåvandshuk til Kalmarsund. Det omfatter altså også fyrstelenene, Sønderjylland og Nørre Halland, hvis indehavere medregnes til de danske stormænd og som så-

¹ Skyldes dette en moderne sprogbrug (se f. eks. Preussens annekktion af Hannover m. m. 1866)? I Salmonsens Leksikon I, 192, oversætter Erslev endog begge ordene *unire* og *annectere* under et med »forene«.

danne har sæde i rigsforsamlingerne. Særlige forhold viser sig dog i Nørre-Halland. Første gang, vi møder dette landskab, er 1283¹, da Erik Glipping *skøder* det til grev Jakob med alle rettigheder tilhørende »*corona regni*«, under henvisning til, at Valdemar Sejr i sin tid på tilsvarende måde havde *skødet* det til sin sønnesøn, grevens fader, Niels som erstatning for dennes tabte besiddelser i Schwerin. Grev Jakob bevidner da også i den følgende tid sammen med andre danske stormænd kongens breve, og han deltager i danehoffer. Men da han kommer i konflikt med regeringen og bliver udlagt som kongemorder, må han kaste sig i armene på den norske konge Håkon V. 1305 *tilskøder* han denne, hans efterfølgere samt »*det norske riges krone*« sit grevskab at besidde »til evig tid« (perpetuo)². Tre år senere sluttede imidlertid Erik Menved fred og forbund med kong Håkon og *forlenede* ham da med grevskabet på samme betingelser, som grev Jakob havde indehaft det; han skulde aflægge »homagium« (lensed) og gøre »servitium« (krigstjeneste) af det til den danske konge og »*corone regni nostri*«. Til gengæld gav den norske konge afkald på sine mødrene godser i Danmark »*nobis nec non coronæ nostræ*«³. Det var en selvfølge, at den norske konge ikke kunde have sæde på det danske dane-hof, som det havde været tilfældet med grev Jakob, og da Erik Menved 1310 ændrede denne forlening til som »*anelen*« at gælde de svenske hertuger Erik og Valdemar⁴, fik disse naturligvis heller ikke sæde på de danske rigsforsamlinger⁵.

¹ Dipl. Dan., 2. rk., III, nr. 76: $\frac{2}{8}$ 1283.

² Dipl. Dan., 2. rk. V, nr. 356. $\frac{8}{3}$ 1305.

³ Stds., 2. rk. VI, nr. 150, $\frac{29}{8}$ 1308.

⁴ Stds., nr. 280: $\frac{17}{7}$ 1310.

⁵ Det mærkelige forhold, at Valdemar Sejr, Erik Glipping og grev Jakob (sidstnævnte endnu 1305) *skøder* grevskabet Halland, hvilket kunde opfattes som fuldstændige ejendomsoverdragelser, medens det af de senere handlinger 1308 og 1310 fremgår, at det dog må have drejet sig om forleneringer, kan måske forklares ved, at man på 1200-tallet, da tyske lensrets- og overdragelsesformer endnu ikke havde sejret i Norden, her har indpasset forleneringerne i det nordiske system for afståelse af fast ejendom. (En anden opfattelse: *M. Mackeprang* i H. T., 6. rk. VI, 152 og 167).

Vi vender os herefter til en undersøgelse af ordet *corona*, der allerede er forekommet et par gange i det foregående.

At dette ord i overført betydning stammer fra kongemagtens ydre symbol og må betyde den kongen tilkommende magtfulde, behøver ingen nærmere påvisning. Så længe kongens og rigets politiske og geografiske magtområde var identiske begreber, kunde der ikke opstå nogen modsætning mellem kronen og riget; anderledes måtte det blive, når inden for riget andre magter gjorde sig gældende ved kongens side, eller når kongen opnåede besiddelser uden for det gamle danske riges grænser. Hvorledes forholdet i så henseende har været med Valdemar Sejrs store landvindinger i Nordtyskland, hvorledes disses forbindelse med det danske rige er blevet opfattet, ved vi ikke; kun så meget er givet, at de nordtyske lensmænd, som grev Henrik af Schwerin, ikke har indfundet sig til kongens møder med »rigets bedste mænd«¹. Formodentlig har man betegnet deres forhold således, at de ikke lå under riget, men *under rigts krone*, hvis indehaver kongen var.

Efter nederlaget ved Bornhöved 1227 beholdt den danske konge af besiddelser uden for rigets grænser kun to »terras«, Rygen og Estland. I begyndelsen af det følgende århundrede forøgedes kongens herredømme atter uden for riget, da Erik Menved vandt en — ganske vist ret illusorisk — lensoverhøjhed over en stor del af sin oldefader, Valdemar Sejrs »lande«, Mecklenborg og Pommern. Samtidig blev grevskabet Nørrejylland nu betragtet som liggende, ikke under riget, men under kronen (se s. 251).

På denne tid var man forlængst begyndt at anvende dette ord på Danmarks indre forhold. Fra midten af 1200 tallet toges

¹ Når *R. Usinger* (Deutsch-dänische Geschichte 1187—1227) (1863) s. 219) betragter det som »unzweifelhaft«, at de tyske lensmænd har besøgt deres danske lensherres »Hoftage«, navnlig den i 1218, »trotzdem dass wir hierüber keine Nachrichten haben«, gør denne tilføjelse sagen meget »zweifelhaft«. At tre hertuger og lige så mange grever overværede den unge Valdemars kroning i Slesvig 1218, beviser intet m. h. t. »Hoftage«, og i hvert fald har sådanne møder intet at gøre med kongens møder med »meliores regni«.

det dog hyppigere i brug, da kongerne stræbte efter at udvide deres magtfylde ved at indføre begrebet majestætsforbrydelse i retsudøvelsen. Den forordning herom, der tilskrives Christoffer I, gik ud på, at ejendomme, der efter Vederloven fradømtes den skyldige, skulde henlægges, »til riget og kronen, ikke til kongens privatejendom« (regno et corone, non patrimonio regis)¹. Det er derfor besynderligt at se hans enke, Margrete Sambiria, i 1263 skøde gods, der for »majestætsforagt«, var konfiskeret fra en vis Skammel Torstensøn og inddraget under kronen, videre til biskop Esger af Ribe². Hvordan man nu end ser på Christoffer I,s forordning, — den blev jo forøvrigt gentaget senere — fremgår det i hvert fald af dronningens brev, at den nye herremandsklasse, der stod under Vederloven, på en særlig måde har været knyttet til kongen og kronen, og at når dens godser inddrogtes til kronen på grund af majestætsforbrydelse, blev de ikke indlemmet i kongelevet, der jo var uafhængeligt³.

At man inidlertid også kunde skelne mellem kongen og kronen, ses af de beskyldninger, som Erik Menved 1314 rettede mod de jyske adelsmænd Niels Brock, Johan Pape og Timme Lauridsøn, som på kongens vegne havde befaling til at forhandle med bønderne om en skat, men i stedet havde ophidset dem yderligere, nemlig at adelsmændene havde »*sat dennem selff til dommere imellem os og Kronen*«⁴. Ordene, der kun kendes fra Hvitfeld, er ganske vist ikke helt klare, men må vel betyde, at de tre mænd havde søgt hos bønderne at påvise en modsætning mellem kongens person og hans embede og derved opnået at undergrave den kongelige myndighed. Tilsvarende hører man samtidig en række bisper love kongen, at intet af, hvad man

¹ Geh. Ark. Aarsb. V, 15 (uden år). (gentaget af Erik Menved 1317 ¹⁰/₂: Geh. Ark. Aarsb. V, 45).

² Dipl. Dan., 2. rk., I, nr. 403: 1263 ²⁰/₁₁.

³ Herremændenes tilknytning til kronen fremgår også af Christoffer II's beskyldning mod biskop Tyge af Borglum for at have virket til *kronens* fordærv ved af forføre kongens »*homines*«. (Dipl. Dan., 2. rk. X, nr. 243: 1330 ²²/₉).

⁴ Dipl. Dan., 2. rk. VII, nr. 167: 1314.

vedtog på konciliet i Vienne, skulde blive til skade for »kongen eller kronen« (*regi aut coronæ*)¹.

Endelig møder vi en trehed, bestående af kongen, kronen og riget, i lovsproget. Først i Erik Menveds forordning for Nørrejylland af 1304, hvori han lover at lade dem af »Thords artikler«, som er nødvendige for »os, vor krone og rigets helhed« (nobis, corone nostre et communitati regni) bekræfte af det næstkommende Danehof, samt at de breve og privilegier, som kaldes »handfest«, skal stå ved magt, for så vidt de er »gavnlig og nyttige for rigets krone og helhed og ikke strider mod Gud og retten« (*quæ coronæ regni et cummunitati proficua fuerint et utilia, Deo autem et juri non contraria*)². Bestemmelsen gentages i Christoffer II's valghåndfæstning 1320 (§ 37)³, og atter i Valdemar Eriksøns af 1326 (§ 46)⁴, hvori barnekongen desuden lovede at holde alle dem skadesløse, der »for den danske kronens skyld« (*ex parte corone Daciane*) havde pådraget sig fangenskab, tab eller gæld, til hvis betaling »corona regni« var forpligtet.

Det er under Valdemarernes tid, mellem 1157 og 1241, at vi første gang møder den stærke vækst af kongemagten, der giver sig udtryk 1170 i kongefaderen Knud Lavards helgenkroning og kongesønnen Knud (VI.s) kroning til sin faders efterfølger, skønt denne endnu var i live. Denne bestræbelse, at gøre kongestillingen i slægten til det bestående, der er uafhængig af den enkelte konges tilværelse, udtrykkes i ordet »kronen«, »corona«. Medens kongen personlig kan forpligte sig selv (og sine arvinger), men ikke sin efterfølger eller riget, er kronen den upersonlige kongemagt, kongestillingen. Over for den står som den anden store magt i riget kirken, og om det snævre forhold mellem dem på denne tid vidner forskellige udtalelser, som i Valdemar Sejrs bekræftelse af Lundekirkens privilegier 1213, at den også »virker til vor kronens vækst« (*coroneque proficit ad augmentum*)⁵.

¹ Strs. VII, nr. 19: 1313, 17. ell. 20. marts.

² Dipl. Dan., 2. rk. V, nr. 310: 1304 ¹³/₃.

³ Geh. Ark. Aarsberetn. V, 7 ff.

⁴ Stds., 9 ff.

⁵ Repert. I, nr. 77. — Jfr. Valdemar III's brev til Esrom kloster ca.

Kronen har sit særlige økonomiske grundlag, oprindelig kongelevet, senere også ledingspengene¹, retsbøder og mønten, formodentlig også købstadskatterne og tolden. Kronen betegner altså ikke et afgrænset område inden for riget, men en særlig organisme, eller hvad man tre århundreder senere vilde betegne som en »stat«.

Til kronen hører ikke alene det magtområde, som kongen personligt styrer, men også de myndigheder, som har fået deres magt delegeret fra kongen. Dette gælder først og fremmest om ombudsmænd, slotsfogder og lensmænd — indtil enevælden betegnes lenene og birkerne altid som »vore og kronens«; — desuden om justitiarer på rettertinget og de svage spirer til en centraladministration. En særlig stilling til kongen og kronen indtager de to nye stænder, som vokser frem i denne tid. Borgerens stilling på dette punkt oplyses dog først på en senere tid; — ifølge dronning Margretes forordning af 1396 skal bønder og købmænd blive under kongen og kronen; på 1400 tallet taler kongerne om »vore og kronens købstæder«, og vi ser en borger i København for forsømt arbejde på befæstningen forbyrde sin gård til kongen og kronen«.

Mere ved vi om herremandsstandens forhold. De almindelige herremænd var edsvorne »homines regis«, men også de fyrstelige lensmænd og den højeste gejstlighed kunde »tage mænd«; i Sønderjylland havde således både kongen og hertugen hver sine mænd². Kongens herremænd skal drage i krig, når han befaler det, mens der til den øvrige befolknings deltagelse kræves vedtagelse på tinge. Til gengæld skal herremændene løskøbes af kronen, hvis de falder i fangenskab i kongens tjeneste. Men samtidig er de mægtigste af standen, »meliores regni«, allerede i 12. årh. medlemmer af kongens råd, og alle herremænd får i løbet af det følgende årh. som de vigtigste medlemmer af

1230, at en sådan handling er »congruum regie majestatus« (Dipl. Arnsmagn. I, 115).

¹ Dipl. Dan., 2. rk. III, nr. 139: 1285 ²⁸/₅.

² I brev af ²⁸/₅ 1285 tales om »homines« på Als, som ved »homagium« er bundne til »corone regni Dacie«.

»communitas regni« den besluttende magt på daneofferne, jævnsides de høje gejstlige, der for deres vedkommende jo ikke hører til »corona regni«. Man kan altså tilhøre riget uden at høre til kronen, men ikke stå under kronen uden at være medlem af riget.

Danmarks »bilande«, fyrstelenene syd for Østersøen, opfattedes som stående enten under kronen, eller under kongen personlig. Det første galdt således *Rygen*, hvor Erik Menved 1315 forlenede fyrst Witzlav med slottet og byen Loitz »efter lensretten, som kaldes fanelen, hvorefter han også har modtaget sine øvrige gaver af os, på vorl riges krones vegne¹. Men det er sjældnere, man i lensbrevene til fyrsterne af Mecklenburg og Pommern nævner kronen; som regel nøjes man med at aflægge ed til sin »dominus«, lensherre, og som hans »homo« love ham tjeneste af lenet². Sprogbrugen er dog enkelte gange vaklende. Erik Menved gav således 1309 tre brødre Podebusk i forbindelse med en fjerde adelsmand ekspektancebrev på forlening med »ørerne«, Wittow og Jasmund; til gengæld forpligtede de fire herrer sig til at tjene kongen »og det danske rige« med 10 ryttere samt til at virke for hans og det danske riges fremgang og ære³. Tilsvarende lovede fyrst Henrik II af Mecklenburg, da han 1323 forlenedes med Rostock, troskab mod kong Christoffer, hans søn Erik og »Danmarks krone og rige«⁴.

Særlige forhold frembyder blandt kongens udenrigske besiddelser *Esland*. Dette »terra«, der ligesom *Rygen* hørte under kronen, var det eneste, hvor der ikke stod en fyrstelig lensmand under hans overhøjhed. Kongen var -- ligesom efter 1460 i Sønderjylland — både sin egen lensmand og sin egen lensherre.

I Estland var det danske indslag svagt, men det tyske

¹ Dipl. Dan., 2. rk. VII, nr. 362: 1315 ¹⁹/₄. (Jfr. nr. 303: 1315 ²⁵/₁₀).

² Se t. eks. Dipl. Dan., 2. rk. VII, nr. 264: 1315 ²⁴/₄; nr. 273: 1315 ²⁹/₅; nr. 358: 1316 ca. ²³/₃; VIII, nr. 418: 1322 ²⁷/₅.

³ Dipl. Dan., 2. rk. VI, nr. 207: 1309 ¹⁶/₁₁.

⁴ Stds. IX, nr. 20: 1323 ²¹/₅. — Øen *Femern* hvis tilknytning til Sønderjylland i tidens løb var blevet svækket, forpligtede sig 1320 »ad adhærendum perpetuo corone regni Dacie« (stds. VIII, nr. 306: 1320 ⁶/₁₂).

stærkt. Kongen havde en høvedsmand på Reval slot, biskoppen var som regel dansk, da han præsenteredes til embedet af kongen, og en lille minoritet indenfor vasallernes og borgernes rækker var dansk. Men den langt overvejende del af godsejerne var indvandrede Tyskere, og de holdt den indfødte landbefolkning i en trykkende afhængighed, ligesom de sad inde med den politiske magt. Stæderne var medlemmer af den tyske Hansa, og deres indbyggere stammede ligeledes for største delen fra Tyskland¹.

Estland var ifølge traktaten i Stensby 1238 overgivet til kong Valdemar Sejr »og hans successorer«², det lå derfor under kronen og var ingen integrerende del af riget. Dets indehaver førte titlen »*dominus Estoniæ*«; fra 1271 »*dux Estoniæ*«. Forholdet mellem vasallerne og deres fjerne herre var som regel godt, fordi han ikke kunde blande sig meget i styrelsen; man møder derfor ingen protest, da Erik Glipping gjorde sin moder, Margrete Sprænghest, til medregent ved at forlene hende med landet, og hun bar 1282 titlen »*domina Estoniæ*«³. Vasallerne skabte sig på deres side en organisation under navnet »*universitas vasallorum in Estonia constituta*«, åbenbart for at kunne optræde med større kraft samlede⁴. De skulde snart få brug for den.

1303 forlenede Erik Menved sin broder Christoffer med Estland, formodentlig for at få denne besværlige unge mand på afstand. Vasallerne ønskede dog det samme med deres lensherre, og de indgik derfor forbund med den tyske orden i Livland m. fl. og bemægtigede sig Estlands slotte og fæstninger. Men de vilde ikke have dette opfattet som et oprør og motiverede deres skridt med, at kongen havde skilt (alienarat) *sine vasaller fra kronen*, hvad han ikke kunde med rette (quod de iure non potuit), da de på arvelig vis var så at sige knyttede fra heden-skabets tid til Danmarks krone (*corone Dacie . . . a paganismo*

¹ Dmks. Riges Hist. II, 293 ff. (Kr. Erslev).

² Bunge, Das Herzogthum Estland (1877), s. 84 ff.

³ Dipl. Dan., 2. rk. III, nr. 21: 1282 ²²/₇ — 1274 siges dog en mand i Estland at have haft et len af »*regnum Danie*« [stds. I, nr. 241].

⁴ Stds. IV, nr. 199: (1296) ¹⁴/₂.

hereditarie ut annexi). De vilde ikke skilles fra Danmarks krone, og de vilde ikke have nogen anden herre end den, der bar denne krone¹. Endelig erklærede de, at de kun havde besat slottene for at sikre landet og til kongens og kronens bedste, ingenlunde for at unddrage dem fra rigets krone². Kongen bøjede sig for modstanden og forlenede i stedet Christoffer med Sønderhalland og Samsø³. Endnu en gang forsøgte en dansk konge at sætte en anden lensherre end sig selv over Estland, nemlig da Christoffer II 1329 afstod Estland til Knud Porse. Det stemmer udmærket med, hvad vi ellers ved om denne konges karakter, at afståelsen fandt sted, ikke to måneder efter at han havde lovet, aldrig at ville afhænde »vort elskede land Estland« fra kronen eller riget (sic!)⁴. Selv om afståelsen til Knud Porse formelt havde karakter af en forlening, betegnes den »som en evig besiddelse«, »idet vi afstår til dem (Kn. Porse og hans sønner) den fulde ejendomsret og besiddelses herredømme«. (*transferentes in eosdem plenum proprietatis ius et possessionis dominium*)⁵. Christoffer II havde imidlertid lige så lidt held med sine separatistiske bestræbelser som sin forgænger. De skulde som bekendt først blive til virkelighed under hans søn og efterfølger, Valdemar Atterdag. Der skal iøvrigt mindes om, at man af dokumentet 1304 ser, at de estniske vasaller betegnede deres statsretlige forhold som »*coronæ ut annexi*« = »som knyttede til kronen«.

Man ser heraf, at medens »kronen« inden for riget betyder en særlig organisation, eller en »stat«, nemlig kongens stat, har det udenrigspolitisk en videre betydning og omfatter mere end riget, nemlig de bilande, hvorover kongemagten havde et særligt herredømme. Til disse to områder, regnum og corona, synes så, navnlig i Nordtyskland, at komme et tredje, nemlig

¹ Dipl. Dan., 2. rk. V, nr. 298: 1304 ²⁵/₂ (den tyske ordens fremstilling).

² Stds. VI, nr. 25: 1306 ²²/₆.

³ Stds., nr. 47: (før 1307 ²²/₁).

⁴ Stds. X, nr. 152: 1329 ²¹/₆.

⁵ Stds. X, nr. 171: 1329 ¹¹/₁₁.

det, hvorover kongen var lensherre, og som kun var forbundne med Danmark gennem ham personlig.

Constitutio Valdemariana må da formentlig fortolkes således, at »unietur« refererer sig til »regno«, og »annectetur« til »corone« (jævnfør den estniske udtryksform), og at den første halvdel af bestemmelsen bør oversættes således:

»Ligeledes skal hertugdømmet Sønderjylland hverken indlemmes i Danmarks rige eller knyttes til Danmarks krone o. s. v.«

Men det står tilbage at undersøge betydningen af ordet »dominus«, der anvendes til forklaring af det foregående, da bestemmelsens sidste halvdel lyder:

»Således at ingen er herre over begge« (d. v. s. Danmark og Sønderjylland).

Lige så lidt, som når talen var om »annectere«, tør man holde sig til den moderne betydning (af »dominus«), da »herre« i så fald vilde betyde den, som sad inde med den faktiske magt i et land. Hvad betyder »dominus« i middelalderlig statsretlig terminologi?

Du Cange¹ oplyser, at med »dominus« forstås, når det anvendes i love og statuter uden tilføjelse, den, der er herre over lenet, i hans forhold til vasallen. Tilføjes »capitalis«, betyder det øverste lensherre; tilføjes »intermedius«, er det den, som står over en lavere lensmand, men under en højere. I Danmark møder vi »dominus« om overlensherren allerede i Valdemar Sejrs titel »dominus Nordalbingiæ¹, og under Erik Menved og Christoffer II bruger de nordtyske lensmænd hyppigt dette ord om deres danske lensherre. Også i Constitutio Vald. må »dominus« betyde »dominus in capite«, da det ellers skulde anvendes i to forskellige betydninger. Den sidste del af bestemmelsen lyder altså:

»Således at ingen er lensherre over begge« (Danmark og Sønderjylland). Dette betød, at Sønderjylland for fremtiden hverken skulde høre under riget eller under kronen, og at det

¹ Glossarium Medii et Infimæ Latinitatis, ed. Henschell (1842), s. 917: Dominus § 86.

¹ Dipl. Dan., 1. rk. V, nr. 10: 1212 ²⁵/₁.

eneste mulige lensforhold, det kunde indtage, var til kongen personlig, altså et lignende som fyrsterne i Mecklenburg og Pommern indtog, med hvilke de holstenske grever stod i intim forbindelse, så at deres stilling var dem velbekendte.

III

Det er fremhævet af Erslev, at paragraffen, således som han tolker den, passede fortræffeligt til den politiske situation, hvortil den henlægges. Er dette rigtigt? Striden med grev Gert og den danske adel, der kostede Christoffer hans trone og satte den unge Valdemar på den, skyldtes for grevens vedkommende, at Christoffer vilde bestride hans ret til at være formynder for sin søstersøn Valdemar, og for adelens vedkommende misfornøjelse med rigets styrelse. Intet af disse forhold begrundet artiklens fremkomst. Mere tvivlsomt står det med den begivenhed, der fulgte to måneder efter Valdemars hyldning på Viborg ting 7. juni 1326, nemlig den unge konges forlening til grev Gert af Sønderjylland (15. august)¹. Lensbrevet har en særlig højtidelig karakter, da det bevidnes af syv nordtyske fyrster og otte danske bisper, seks danske stormænd, åbenbart rigsråder, samt »adskillige andre troværdige klerke og lægmænd«; ydermere blev det den følgende dag tiltrådt »på (dane-)hoffets vegne« af 30—40 adelige. Heri forlenede Valdemar sin morbroder og hans lovlige arvinger med »hele« hertugdømmet Jylland efter lensretten som fanelen, uden at der dog tales om nogen krigstjeneste af lenet, og det eneste, kongen forbeholder sig, er »*jus superioris domini seu inphudationis*«, Hverken »*corona*« eller »*regnum*« nævnes altså i brevet. Hvorledes passer dette lensbrev sammen med Constitutio Valdemariana? Man kan på den ene side pege på, at rigsrådets og danehoffets medvirkning skulde synes overflødige, hvis Sønderjylland allerede i forvejen var løsnat både fra rige og krone. På den anden side taler brevet form, der stemmer godt overens med tysk lensret, og som helt undgår de danske begreber »*riget*« og »*kronen*«, for,

¹ Antislesvigh. Fragm. II, 65. — Dipl. Dan., 2. rk. IX, nr. 295.

at man har at gøre med en forlening af samme art, som de tidligere kendte af danske konger fra Nordtyskland. Er dette rigtigt, må det siges, at Const. Vald. kun passer til den politiske situation, der forelå umiddelbart *efter* dens fremkomst, men næppe til Erslevs fortolkning.

Men hvor længe har den været anset for gyldig? Allerede 1329 måtte Valdemar Eriksøn opgive sin kongetrone og nøjes med igen at tiltræde sin gamle stilling som hertug. Ingen bestemmelse ved denne lejlighed er os bekendt om, hvorledes hertugstillingen skulde opfattes. Selv om hertugens politiske holdning i de følgende år var skiftende, endte det dog med, at både han og efter hans død (1364) hans søn, hertug Henrik, deltog i de danske danehoffer, hvilket viser, at Sønderjylland nu af dem anerkendtes som liggende under både kronen og riget. I 1374 betegnede ydermere hertug Henrik Valdemar Atterdag som sin »naturlige arveherre«¹.

Man ser altså, at Const. Vald. var ubrugelig som politisk våben længe før 1424, da Erslev mener, at Holstenerne vilde have brugt den i den store proces, »hvis de havde kendt den«. Men hvorfor blev den opfattet som ugyldig, og hvornår må det være sket? Selv om der ikke kan gives noget bindende svar på disse spørgsmål, kan der dog vist leveres en antydning af, hvor svarene skal søges.

Vi må i den anledning gå til en noget senere tid og til Danmarks andet grænselandskab, det som stødte til vor anden nabo, Sverige. Allerede 1321 havde man fra svensk side vist sine tendenser, da hertuginde Ingeborg på sin umyndige søn Magnus (Smeks) vegne sluttede traktat med hertug Henrik af Mecklenburg om, at denne skulde hjælpe ham til *Skånes* erobring². Der skulde dog gå endnu en halv snes år, før tanken kunde realiseres. 1332, da Skåningerne havde gjort oprør mod grev Johan (den milde), *pantsatte* han Skåne og Blekinge (men ikke Bornholm eller de to nordvestlige herreder af Skåne) for en

¹ Danmarks Riges Hist. II, 355 [Kr. Erslev].

² Rydberg, Sveriges traktater I, 423 f., nr. 200: 1321 ²⁴/₇. (Dipl. Dan., 2. rk. VIII, nr. 358—361).

sum af 34000 mark sølv til kong Magnus, der lod sig hylde af Skåningerne som »*konge af Skåne*«. Troskabseden gjaldt nemlig den svenske kongefamilie og den svenske krone, ikke det svenske rige, og den blev aflagt, skønt Magnus havde anerkendt, at de holstenske grever og en vordende konge af Danmark havde bevaret retten til at genindløse de to landskaber¹.

Dette var tilstanden i 1340, da grev Gert faldt i Randers, og Valdemar Atterdag begyndte sit store arbejde på at genskabe et dansk rige. Formodentlig for at forenkle problemet, *solgte* (ikke: pantsatte) han »*på kronens vegne*« 3. jan. 1341 Skåne og Blekinge (inklusive Sønderhalland og de to herreder, som havde manglet 1332) til kong Magnus for 8000 mark sølv, og ærkebispens og Skåningerne gentog deres hyldest af 1332 til Magnus. Dennes besiddelse måtte nu synes sikker, og afståelsen fra det danske rige definitiv².

Ikke desto mindre kom det to år senere til en ny afståelse, og det er denne som har interesse i forbindelse med Const. Valdemariana. De to konger mødtes 1343 i Varberg, der lå i det grevskab Nørrehalland, som Magnus havde arvet fra sin moder, hertuginde Ingeborg af Norge. Magnus havde i mellemtiden været i krig med Valdemar, og man begyndte derfor med at slutte indbyrdes fred. Derpå gentog Valdemar »*på egne, sine arvingers og den danske kronens vegne*« sin afståelse fra 1341 af Skåne og Blekinge, dog således at han herfor fik yderligere 7000 mark sølv. De skånske landskaber afstodes med samtykke

¹ Dipl. Dan., 2. rk. X, nr. 403: 1332 ⁴/₁₁. Magnus var så glubsk, at han i den følgende tid også søgte at få fast fod vest for Øresund, ja, han ansøgte den avignonske pave Benedikt XII om at få pavelig bekræftelse ikke blot på Skåne, men også på andre dele af det danske rige, som det kunde lykkes ham at »befri« fra dets undertrykkere. Men skønt Magnus fremhævede, at Skåne var »døren og spærringen« (*ionua et clausura*) til hans to andre riger, Sverige og Norge, hvorigennem der kunde tilføjes ham og hans undersåtter utallige ulykker, hvis det faldt i fremmede hænder, gav paven ham et høfligt afslag, da det var pavestolens skik, kun at give sådanne bekræftelser efter at have hørt alle interesserede parter i sagen og at have anstillet omhyggelige undersøgelser af dens forhold. (Rydberg II, nr. 204: 1329 ²³ ₁).

² Dipl. Dan., 3. rk. I, nr. 129 og 131: 1341 ³/₁.

af kongens råder, »og hele folket og samfundet i dette rige« (*ae totius populi et communitatis regni eiusdem*) og til ydermere sikkerhed skødede Valdemar landskaberne til Magnus til evindelig besiddelse. Men ikke nok hermed. Magnus må have følt grund til mistro mod Valdemar, thi denne måtte endelig give afkald på al ret, »navnlig de love, som siger, at et almindeligt afkald ikke har retsgyldighed, og at kongen kan tilbagekalde de afståelser, som er skete til skade for hans rige og krone, og at et forbehold herimod ikke er nogen hindring«¹ (*specialiter iuribus dicentibus, generalem renunciationem non valere, et regem alienationes factas in præiudicium regni sui et coronæ posse reuocare, prouisione in contrarium facta non obstante*). Vidnerne lovede, at hvis Valdemar handlede herimod »under påskud af den ret, der tilkommer Danmarks riges krone« (*prætextu iuris coronæ regni Daciæ*), skulde de hjælpe Magnus derimod².

Det er unægtelig overraskende at høre, at efter dansk ret skulde både rigets og kronens besiddelser være uafhængelige lige meget, i hvor bindende juridiske former de var blevet afståede; kongen kunde til enhver tid tage dem tilbage, — hvis han formåede det. Ganske vist havde de estniske vasaller 1304 begrundet

¹ Dipl. Dan., 3. rk. I, nr. 386 (jfr. nr. 390).

² Valdemar Atterdag vilde ikke have været sin faders søn, hvis han havde overholdt selv sine højtideligste løfter. Men han måtte gøre adskillige forgæves forsøg (se Rydberg, Sveriges Traktater II, nr. 296 og 297), før det lykkedes ham at nå sit mål i 1360. Da der i dette år var forhandlinger i gang mellem de to konger i Helsingborg, hvor også en hanseatisk delegation var til stede, sagde Valdemar til den, at »Gud nu havde hjulpet ham til hans *arveland* Skåne«, og et halvt år senere ses han at være i besiddelse af landet. Ordet »arveland« viser det nye syn på sin stilling, helt forskelligt fra det feudale, som kongen havde. Det minder om, at hertug Henrik af Sønderjylland 14 år senere betegner ham som sin »naturlige arveherre« (s. 261). Formodentlig har denne opfattelse sine rødder allerede i det forrige århundrede (se Dipl. Dan., 2. rk. I, nr. 410; jfr. Hist. Tidsskr., 6. rk. VI, 648 ff.), og der findes flere vidnesbyrd om den fra samtiden. Således lovede junker Otto 1333 at skaffe sin svoger, markgrev Ludvig af Brandenburg (g. m. hans søster Margrete) arveret til Danmark, hvis han og broderen Valdemar døde barnløse (Dipl. Dan., 2. rk. XI, nr. 84).

Men der skulle gå endnu 300 år før arvekongedømmet sejrede i Danmark.

deres modstand mod Erik Menveds forlening af Estland til Christoffer med ordene: »*quoad de jure non potuit*«, men dette kunde måske forklares med Estlands særlige stilling til riget. Mere grund er der til at anføre, at da Christoffer II 1330, efter igen at have tiltrådt stillingen som dansk konge, forlenede grev Gert arveligt med Fyn, dog mod en lenspligt på 50 ryttere, erklæres i lensbrevet den regel for ikke-gældende, »at kronens godser ingenlunde kan skilles fra Danmarks rige« (*quod bona coronæ de regno Dacie possint minime alienari*)¹. At kronens godser, kongelevet, var uafhængelige, naturligvis for at underholdet til kongen og hans hof ikke efterhånden skulde formindskes, er allerede påpeget. Er denne retsregel i tidens løb blevet udstrakt til også at gælde for landsdele, der altså heller ikke kunde afstås på definitiv måde? Eller er ikke snarere den opfattelse, at selve folket besad en slags overejendomsret til riget, så at dettes dele ikke kunde afstås til et andet rige, ældgammel og vistnok almeneuropæisk? I hvert fald møder vi den både i England og Frankrig under middelalderen². Sidstnævnte sted træffer vi den sidste gang ved freden i Madrid 1526, da Frants I tog hemmeligt forbehold mod de landafståelser, som han stod i begreb med at gøre.

Vi møder vistnok bestemmelsen herhjemme første gang under Valdemar Atterdag, men formodentlig er den meget ældre, sikkert ældre end Constitutio Valdemariana. Da denne fremkom 1326, formodentlig i skikkelse af en særlig »håndfæstning«, givet til grev Gert af Valdemar Eriksøn (og de oprørske danske rigsråder?), udførtes den i praksis gennem lensbrevet til greven. Imidlertid blev stemningen mod fremmedherredømmet hurtigt så fjendtlig, at man kaldte Christoffer tilbage, og senest under Valdemar Atterdag viser de sønderjydske hertugers deltagelse i rigsstyrelsen utvetydigt, at Sønderjylland nu igen — som før 1326 — både nord og syd for Kongeåen betragtedes som et len, ikke blot af kronen, men også af riget. Hvorfor de holstenske grever ikke fremlagde Constitutio Valdemariana under kejser-

¹ Dipl. Dan., 2. rk. X, nr. 200: 1330 ²⁵/₂.

² Velvillig meddelelse af professor *Stig Juul*.

processen 1424, er ikke godt for os at vide; men havde de gjort det, vilde det fra modpartens side med lethed kunne påvises, at den for længst var sat ud af kraft. Det er dog sandsynligt, at den i den følgende tid for greverne har været en ønskedrøm, som man kunde håbe på en gang at se virkeliggjort. Det var derfor naturligt, at den sidstlevende af dem, hertug Adolf, i 1448 kunde mene, at lejligheden nu var kommet og benytte den. Dette kan ikke betegnes som noget falskneri fra hans side, men kun som et forsøg på at give paragrafen en ny livskraft og gyldighed.

Erslev mente, at der kun fandtes to muligheder: Enten måtte Constitutio Valdemariana være ægte eller et falskneri. Imidlertid dækker begrebet »ægte« over flere muligheder: Gyldig eller ugyldig. Den berømte bestemmelse kan have været gyldig ved sin opståen, men — mere eller mindre hurtigt derefter — have mistet sin gyldighed.

Kr. Erslev udtalte sig selv om sin tolkning af Constitutio Valdemariana med megen forsigtighed, og det vilde somme sig dårligt for hans elev at stille sig anderledes til, hvad der her er fremført. Jeg har forsøgt at nå nogle skridt videre mod gådens løsning ved at *analysere de statsretlige begreber, som middelalderen benyttede*. Erslev pegede også på de store fremskridt, som den historiske forskning og teknik havde gjort siden Werlauffs dage, og tilsvarende er det også billigt at fremhæve de fremskridt, som er sket siden 1896. Nævnes skal blot, at vi nu besidder et så uvurderligt hjælpemiddel som det nye *Diplomatarium Danicum*, der bygger på hele den moderne teknik. Skjules kan det dog ikke, at Erslev, der hørte til Københavns Universitets store lærerskikkelser ved århundredskiftet, som forsker var en noget hastig arbejder, og selv om hans resultater ved fremkomsten syntes urokkelige, har det — f. eks. ved 1721 — vist sig, at man kunde grave nogle spadestik dybere. Dette gør ikke noget skår i hans skelsættende betydning for eftertiden som historisk forsker; den må give Sven Aggesøn ret, når han siger, at efterkommerne er »dværge, der står på skuldrene af kæmper« (nani super humeros gigantum). Det samme gælder vel i endnu højere grad om historiens forskere.

Tillæg

CHRISTIERN I's REVERS 28/6 1448.

Wii Kersten van godes gnaden Greue to Oldenborch vnd Delmenhorst don witlick alle den Jennen, de dessen vnse breff seen ifte horen, (at da der nu efter Kong Christoffers Død gaar det almindelige Rygte, at Rigsraadet i Danmark vil vælge ham til Efterfølger, og da hans Morbroder, Hertug Adolf, arbejder med derpaa, at der skal være Fred og Enighed mellem Riget og Landene, der tidligere hindredes ved Forleningen af Hertugdømmet Slesvig).

So sin uns dallinge uorebracht vnd openbared besegelde breue ok olde handuestinge van Koningk Wolmar vnd des Rükes Raede tho Dennemarken, gheuen vnd beschreuen, als men screff na godes bort Dusent dreihundert in dem sossevndetwintigesten iare ete, de mancht anderen worden imehebben einen Artikel in latine, den wir vus bedudet laten hebben, vnd ludet van Worden to worden, als nascreuen:

Item Ducatus Sunder-Jucie regno et corone Dacie non vnietur nec anneetetur, ita quod vnus sit Dominus vtriusque etc.

(Grev Kristiern lover, hvis han bliver valgt og kronet til Konge af Danmark), so schalen vnd willen wij vnd vnse kindes-eruen dessen nord—en Artikel in siner macht vnuorbroken holden vpp dat io twisschen dem Rike to dennemarken vnd dem Hertochdom to Sleswick vnd der Greuesschup to Holsten etc. ewich frede vnd bestanlicheit moghe bliuen, als dat de Hern Koninge vnd Redere des Riikes to dennemarken in uoretiiden begrepen hebben.¹ (Grev Kristiern forseglar dette brev »mid gudem willen und wolberachtem mode« 1448 på Apostlene Peter og Pauls Aften (28. Juni)).

Udskrift:

En breff, dat dat hertichdom Slesvick nimmer sehal wedherfallen in de Handt des Koniges van Dennemarcken. L. S.

(F. C. Jensen und D. H. Hegewisch: Privilegien der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft (1797) s. 24—28).

¹ Jensen og Hegenwisch oversætter »begrepen«: »abgefast«.

Zusammenfassung.

Kr. Erslevs Abhandlung in Historisk Tidsskrift 1896 über »die sogenannte Constitutio Valdemariana« suchte die Echtheit der Bestimmung zu beweisen, die zwischen dänischen und schleswig-holsteinischen Historikern so umstritten gewesen ist. Nicht nur behauptete Erslev, dass der Revers aus 1448 von Christian (I) an Herzog Adolf von Schleswig, in dem der Paragraph aufgenommen ist, unanfechtbar sei, sondern er meinte auch, dass der Paragraph selbst, der in der Urschrift verloren gegangen ist, echt sein müsse, weil er nach seinem Inhalt mit den Verhältnissen in seinem Daterungsjahr 1326 und nach seiner Form mit der Wahlhandfeste, wovon er – dessen Meinung nach – ein Glied war, gut übereinstimmte. Dass Constitutio Valdemariana in der Zeit zwischen 1326 und 1448 niemals erwähnt wird, erläuterte Erslev damit, dass sie als Teil der Wahlhandfeste eines dänischen Königs den holsteinischen Grafen bis zu Adolfs Zeit unzugänglich sei. Dieser müsse sie kennen gelernt haben, weil er im Gegensatz zu seinen Vorgängern in einem freundschaftlichen Verhältnis zu Dänemark stände. Wollte man diese Erläuterung nicht gutheissen, müsste man eine Fälschung von Adolfs Seite postulieren. Dieses stritte aber wider alles, was man von seinem Charakter wusste.

Die vorliegende Untersuchung ist den Weg gegangen, zunächst die in Const. Vald. angewendeten staatsrechtlichen Begriffe von der feudalen Terminologie des Mittelalters aus zu definieren.

Eine solche Definition hatte Erslev nicht vorgenommen. Von ihm wurden Wörter wie »Krone« oder »annektieren« in der modernen ausfliessenden Bedeutung angewendet. Für das Mittelalter war dagegen »das Reich« ein von alters her fester Begriff, und dessen Lehnmänner waren Herzöge von Schleswig, Laaland-Falster und Nörrehalland, während »die Krone« die später erworbenen Besitzungen wie Rügen und Estland umfasste, und der König endlich als Lehnsherr in einem noch loseren Verhältnis zu seinen persönlichen Vasallen in Mecklenburg und Pommern stand. Während »unire« die vollständige Einverleibung in ein Land bezeichnete, war »annectieren« (wie das Beispiel von Estland es zeigt) die Bezeichnung einer loseren Anknüpfung und zwar an die königliche Familie als Inhaberin der Krone. Schliesslich bezeichnet »dominiuus« den Lehnsherrn in seinem Verhältnis zu dem Vasall. Const. Vald. verbietet also die Vereinigung Südjütlands mit dem Reich und dessen Anknüpfung an die Krone, aber nicht, dass der König als Lehnsherr den schleswigschen Herzog unter sich in derselben Stellung wie seine norddeutschen Vasallen haben konnte.

Const. Vald. ist insofern in guter Übereinstimmung mit der damaligen Zeit, so wie diese in dem Lehnbrief des Grafen Gert vom 15. August 1326 auf das Herzogtum hervortritt, da dieser weder das Reich noch die Krone als der Übergeordnete des Grafen erwähnt. Sie hat jedoch kaum ihren Platz in der Wahlhandfeste von 1326 gehabt, sondern in einer besonderen, jetzt unbekanntenen Urkunde, die mehrere Bestimmungen enthalten hat. Der Paragraph widerstritt jedoch der uralten gesetzlichen Regel, dass ein König keinen Teil seines Reiches abtreten konnte, sondern solche Abtretungen widerrufen sollte, falls sie trotzdem stattgefunden hatten. Weil er daneben in Dänemark sehr übel angeschrieben gewesen sein muss, sieht man den schleswigschen Herzog nach wenigen Jahren in seine ursprüngliche Stellung als Lehnsmann unter dem Reiche wiedereintreten. Die Bestimmung war hiermit ausser Kraft gesetzt, und sie wurde nicht von den folgenden Königen erneuert. Dieses stritt jedoch wider das Interesse der holsteinischen Grafen, und es war in noch höherem Grad der Fall, als einer von diesen, Adolf, Belehnung mit Südjütland erreicht. Es ist deshalb zu verstehen, dass er im Jahre 1448 versucht hat, die Bestimmung wiederherzustellen; dieses wurde aber bedeutungslos, da der Paragraph wenige Jahre später von allen Seiten durch die Wahl der schleswig-holsteinischen Ritterschaft 1460 von dem König Christiern I zum Herzog von Schleswig und Grafen von Holstein aufgegeben wurde.

Kommissionerne i rådstuen for slottet 1690–1705.

AF

J. BOISEN SCHMIDT

Selv om den danske enevælde efterhånden opbyggede sit system af faste forvaltningskontorer til varetagelse af samfundets styre og regulering, var det alligevel ikke noget særsyn, at visse sager og problemer inden for statsstyrelsen unddroges behandling i de sædvanlige regeringskontorer og i stedet herfor overlodes til drøftelse i dertil nedsatte kommissioner. J. A. Fridericia har sammenstillet en række — alt ialt 6 — af sådanne kommissioner, der har virket i årene fra 1661 til 1667. Disse bestod i det væsentlige af medlemmer af gehejmerådet, der dog af og til bistodes af særligt sagkyndige personer¹. Christian V fremsatte endog mod slutningen af sin regeringstid i sit testamente (se nedenfor s. 278f) den maxime, at de bestående kollegier burde erstattes af kommissioner. Også Griffenfeld var inde på tanken at anvende kommissioner, da han 1673 og 1674 oprettede de to kommissariater for hærens og flådens økonomiske bestyrelse, idet hans hovedformål hermed uden tvivl var at skaffe sig øget indflydelse på de militære budgetter. Til at forberede denne administrative nydannelse havde der iøvrigt været nedsat en kommission². Også på dette område skulle pennen styre sværdet. Kastede kongen og hans rådgivere endelig blikket på den svenske forvaltning, kunne de der se Karl XI's store godsreduktioner

¹ Citeret af K. Fabricius i Aage Sachs: Den danske Centraladministration, 1921, 247.

blive udført af kommissioner, hvoraf nogle forblev samlede i næsten en menneskealder. De resultater, den svenske enevælde herigennem nåede til, måtte utvivlsomt gøre indtryk i Danmark¹.

Da den lange række af rådstuekommissioner tog sin begyndelse i 1690, var det med andre ord ikke noget nyt og revolutionerende, der hermed holdt sit indtog i styrelsen af land og rige, men en indretning, der havde solide rødder i den forløbne del af enevælden, og som endelig havde nærliggende udenlandske forvaltningsinstitutioner at henvise til. Sammenligner man imidlertid rådstuekommissionerne med de tidligere eksisterende, vil man se, at der hos de førstnævnte findes karakteristika, der dels berettiger til at betragte dem som en helhed, dels skiller dem afgørende ud fra de foregående kommissioner. Der tænkes hermed både på kontinuiteten i rådstuekommissionerne, på ensartetheden i sammensætning og arbejdsmåde og endvidere på deres store antal.

Der nedsattes i periodens løb ikke mindre end 112 kommissioner, der som den gennemgående hårde kerne havde en lille fast kreds af højtstående personligheder fra hoffet og — især — fra embedsstanden. Til at bistå sig i arbejdet havde disse mænd et skiftende antal sagkyndige, der både kom fra embedsklasserne og fra det københavnske erhvervsliv. Forretningsgangen i kommissionerne undergik i årenes løb ikke større ændringer, og protokolføreren skiftede ligeledes heller ikke. Mødereferaterne indførtes fortløbende i samme række forhandlingsprotokoller. Referaterne fra de møder, som samtidigt arbejdende kommissioner afholdt, står således blandet mellem hinanden i protokollerne, men brugen af disse lettes dog ved gennemførte kryds-henvisninger. Det er ud fra dette tydeligt, at der med rådstuekommissionerne er tale om en administrativ indretning af betydeligt fastere karakter, end det havde været tilfældet med de tidligere nedsatte kommissioner.

Selve betegnelsen »rådstuekommissioner« hidrører fra den lokalitet, hvor alle kommissionsmøderne — dog med ganske

¹ Se A. B. Carlsson: Den svenska centralförvaltningen 1521—1809, 1913, 97.

enkelte undtagelser¹ — blev afholdt, nemlig den tidligere toldbod ved havnens (den nuværende Holmens Kanals) bolværk. Bygningen lå omtrent ud for broen over graven ind til slottet og havde tidligere været benyttet af rentekammeret, hvorefter kancelliet i 1622 ligeledes var rykket ind i den. I det inderste stokværk, længst mod syd, fandtes endvidere statskollegiets tidligere rådstue, der optog beskedne 195 alen² eller halvdelen af en gammeldags femværelers lejlighed². Det var dette hus, der dannede rammen om rådstuekommissionernes virksomhed gennem 15 år, her var rådstuen for Københavns slot. Selv om kommissionsmøderne sikkert er blevet henlagt hertil, fordi lokalerne har haft en passende indretning og størrelse, og fordi de lå i praktisk nærhed af den øvrige forvaltningskontorer, må valget af statskollegiets gamle lokaler også siges at have været heldigt ud fra den betragtning, at kommissionerne på mange måder netop betegnede en erstatning for statskollegiets virke i rigsstyrelsen.

Når kongen mente, at der var behov for at lade en sag underkaste en nærmere undersøgelse af en rådstuekommission, udfærdigedes normalt et kgl. kommissorium gennem Danske Kancelli og derfor paraferet af dettes oversekretær. Kommissoriet sendtes gerne til den fornemste af de mænd, kongen havde udset til at tage sæde i kommissionen, og såvidt det kan ses, har denne derefter sørget for at indkalde de øvrige til det første møde. Det hændte dog også, at der samtidig med kommissoriet afsendtes indkaldelsesbreve til flere af de fornemste deltagere, måske for at give indkaldelsens nødvendighed en extra understregning gennem kongens personlige underskrift på brevet. I mange tilfælde ligger disse kommissorier endnu i bilagspakkerne forsynede med påtegning om at være blevet oplæst i det første møde, og protokolføreren indledte gerne sit mødereferat med en

¹ Fx. IV, 152, IV, 165 og IV, 184 (1698—99), der afholdtes i U. F. Gyldenløves hjem. I det følgende vil romertallene I—V henvise til rådstuekommissionernes i Rigsarkivet beroende forhandlingsprotokoller og arabertal til vedkommende side i protokollen.

² Vilh. Lorenzen i Aage Sachs anf. værk, 6.

extract af det. Herigennem kan det idag konstateres, når et skriftligt kommissorium har foreligget, også når dette mangler blandt bilagene. Nogle gange skete det dog også, at en kommission nedsattes ved en mundtlig ordre fra kongen til den fremtidige kommissions fornemste medlem, hvilket normalt ville sige greve (fra 1699 storkansler) Conrad Reventlow, der var medlem af 105 af de ialt 112 kommissioner. Protokolføreren bemærkede da altid, at kommissionen var nedsat på denne måde, og hvem kongen havde givet sin ordre. Ligeledes kunne det forekomme, at et medlem indfandt sig ved et af møderne og indtog sit sæde med bemærkning til protokollen om, at han kom efter kongens mundtlige befaling til ham. Det ses ikke, at de øvrige medlemmer på nogen måde har søgt at kontrollere rigtigheden heraf, men en tvivl herom ville unægtelig indebære risikoen for mistanke om opsætsighed mod den enevældige kongemagt.

Til forskel fra nutidens kommissioner, men i god overensstemmelse med den kollegiale tankegang, udnævntes der ikke nogen formand. Medlemmernes indbyrdes rækkefølge ordnedes efter deres plads på rangstigen, hvad der havde betydning ved afgivelsen af indlæg og vota, idet man herved altid begyndte med den, der stod lavest i rangen og sluttede med den højeste¹. Dette medførte den sunde konsekvens, at de mest ubetydelige ikke slavisk kunne følge de vota, der afgaves af de fornemste og mest indflydelsesrige medlemmer, og kongen sikredes herigennem, til en vis grad, at få en mere objektiv og alsidig bedømmelse af det kommissionen forelagte problem. Protokolføreren var jo fast fra kommission til kommission, og af denne grund behøvede man ikke at beskæftige sig med udnævnelsen af ham. Samtidig med oversendelsen af kommissoriet fik kommissionen udleveret eventuelle sagen vedkommende aktstykker, hvad enten det nu var bønsskrifter, økonomiske projekter, embedsinstruktioner el. lig., der skulle behandles. Blandt disse ak-

¹ Dette var ikke ukendt i datiden, fx. bestemte kongebrev af 12/5 1661, at voteringen i statskollegiet skulle begynde fra neden. Efter P. Reedtz's afgang voteredes dog efter rang. Se C. O. Bøggild-Andersen: Hannibal Sehested I, 1956, 345.

ter kunne der også være erklæringer fra de forskellige instanser, som sagen forud havde passeret omend dette næppe har været tilfældet så hyppigt, som Christiansen¹ antager, thi ellers ville dette være fremgået af de meget omhyggeligt førte forhandlingsprotokoller. Det er ikke uvæsentligt at fastslå dette, thi det betyder en mere uafhængig, selvstændig status for kommissionerne, at de i mange tilfælde kom til at behandle sager, der helt var gået uden om de sædvanlige forvaltningskontorer. Når kommissionerne, som vi skal se, endvidere havde direkte adgang til at sende kongen deres betænkninger, var forvaltningen hermed helt skudt til side, hvad disse sager angik. Havde kommissionen derimod i overvejende grad til udtalelse fået overdraget sager, der allerede var behandlet i forvejen, ville kommissionernes betydning i den almindelige forvaltningsudvikling have været ulige mindre.

Rådstuekommissærerne kunne, hvis det skønnedes nødvendigt til sagens rette belysning, tilkalde særlig sagkundskab, hvad enten denne kunne findes blandt embedsmænd eller indsigtsfulde næringsdrivende. Når drøftelserne var ført til ende og enighed opnået om indstillingen til kongen — hvad der skete i langt de fleste tilfælde — blev denne indstilling, eller »relation« som den altid kaldtes, opsat, hvilket formentlig foretoges af sekretæren, og underskrevet af medlemmerne i kommissionens sidste møde. Kun i ganske få tilfælde ser man, at relationen er underskrevet nogen tid efter det afsluttende møde, og da der ikke er optegnet noget om extra møder, må man gå ud fra, at dokumentet da er blevet rundsendt til medlemmerne til underskrift. Opnåedes der imidlertid ikke enighed om relationen, havde mindretallet dog alligevel mulighed for at komme til orde med sine afvigende synspunkter gennem indsendelse af særskilte relationer til kongen. Disse betænkninger undergik derpå normalt behandling i gehejmekonseillet, hvor majestæten resolverede sig over dem. Kun i enkelte tilfælde fremgår det af forhandlingsprotokollerne, hvorledes den kgl. afgørelse blev,

¹ Carl Christiansen: Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger II, 1922, 94.

hvoraf fremgår, at sekretæren ikke er blevet holdt regelmæssigt underrettet herom. Dette falder godt i tråd med kommissionernes status som kun rådgivende organ. Når deres indstillinger var afgivet, var deres opgave slut, og den eventuelle iværksættelse af de foreslåede ideer og synspunkter skete derpå gennem den almindelige forvaltning.

Som et led i vurderingen af, i hvor høj grad rådstuekommissionernes gennem de indsendte relationer fremsatte forslag og synspunkter havde indflydelse på styrelsen af landet, ville det være af interesse at kunne konstatere, i hvilken udstrækning kongen fulgte indstillingerne. Dette er — på grund af kilde-materialets beskaffenhed — imidlertid kun til en vis grad muligt. Det lader sig næppe gøre at opstille en blot nogenlunde fyldestgørende statistik herover, men et almindeligt skøn over forholdet giver som resultat, at kongen i overvejende grad har ladet sin resolution afhænge af kommissionernes betænkninger. Hvor den endelige afgørelse ikke helt følger disse, drejer det sig mest om perifere sider af vedkommende sag. Kun i få tilfælde ses det, at kongen direkte er gået imod indstillingerne¹. Kommissionernes indflydelse hos kongen må altså siges at have været betydelig.

Indhold og virke.

Der skal nu i det følgende foretages en undersøgelse over nogle forskellige forhold vedrørende rådstuekommissionerne for

¹ Der er for denne periode kun bevaret een konseilsprotokol for indenlandske sager: »Protokol over Adskilligt som er foretaget oc resolveret paa af Hans Kongl. May:^t udi Geheim Conseil« 1690—95. Rigsarkivet. Denne protokol omfatter næppe alle sager, der har været behandlet i gehejme-konseillet, og det ses, at ikke alle indsendte kommissionsrelationer er anført i den. Dette kan naturligvis også have sin årsag deri, at kongen på egen hånd har truffet sin afgørelse. Der synes ikke at have været foretaget nogen deling efter principielle retningslinjer mellem sager, der er anført i konseilsprotokollen, og sager, der ikke er det. Det er også undersøgt, i hvor høj grad kommissionernes virke har sat sig spor i de i periodens løb udsendte forordninger, reskripter m. m.

¹ Fx. I, 188 f, 1691, 10/6 og konseilsprotokollen 1690—95 s. 66 om forpagtningen af den nordenfjelds told i Norge.

om muligt derigennem at kunne skaffe et indblik i deres virksomhed inden for de forskellige år. Af denne grund er opstillet følgende tabel, i hvilken er anført antallet af kommissioner, der har arbejdet i hvert enkelt år, og antallet af kommissionsmøder, der er blevet afholdt.

Antal kommissioner og møder.

	Kommissioner	Møder
1690	3	9
1691	28	58
1692	26	47
1693	8	36
1694	6	33
1695	2	15
1696	6	12
1697	3	5
1698	4	4
1699	3	4
1700	3	6
1701	10	20
1702	3	10
1703	5	10
1704	1	2
1705	1	1
Ialt...	112	272

Det ses af tabellen, at der startes i 1690 i beskedent omfang, idet der dette år kun fandtes 3 kommissioner og afholdtes 9 møder, men dette har sin naturlige forklaring deri, at den første rådstuekommission afholdt sit første møde efter årets midte, hvorved det statistiske billede naturligvis forrykkes i nedadgående retning. I det følgende år, det første år, hvor kommissionerne er i virksomhed hele året, konstateres en voldsom væxt i tallene, således at disse, med 28 kommissioner og 58 afholdte møder, når rekordhøjde for hele perioden 1690—1705. Kongen har åbenbart fattet mod til at fortsætte ad den udstukne bane. De følgende år viser imidlertid et fald ned mod et mere normalt niveau, hvorpå det holder sig i resten af Christian V's regeringstid.

Der er sikkert flere forskellige årsager til denne nedgang i frekvensen. Når kongen i 1690 havde lagt så stor vægt på at lede arbejdet i kollegierne over til kommissionerne, skyldtes det i første række landets fortvivlede økonomiske og finansielle stilling samt finansledelsens svigtende indsats i bestræbelserne på at bringe forholdene i lave igen¹. Overrentemester Peter Brandt havde ikke været sin stilling voxen og var heller ikke i andre henseender fremragende. Dette kunne derimod ikke siges om kongens nye finansminister, den myndige, erfarne og velhavende Chr. Siegfr. v. Plessen, som kongen tilkaldte i slutningen af december 1691, og som fik sin bestalling 11/1 1692². Denne selvstændige mand sørgede uden tvivl både for, at det såkaldte overrentekammer (se nedenfor s. 275 f) ikke fortsatte sine møder, og for at antallet af nedsatte rådstuekommissioner ikke blev altfor stort, i alt fald ikke inden for hans eget ressort, hvorved ledelsen af finanserne ville have undergået en splittelse, der ikke kunne virke gavnligt på hans arbejde. Ligeledes er der også den kendsgerning at tage hensyn til, at Plessens finansstyrelse efterhånden højnede tilliden til statens finansielle situation, hvilket kan have bidraget til at fæstne det indtryk, at nedsættelse af kommissioner i så stort et antal som tidligere ikke længere var helt så nødvendig. Hertil kan så også lægges en naturlig afslappelse af udviklingen efter den hektiske begyndelse. Hvorom alting er, så ses det, at i året 1695 virkede der kun 2 kommissioner, i 1697, 1699 og 1700 kun 3. Men i 1701 stiger antallet pludselig til 10 kommissioner, der tilsammen afholdt 20 møder; man får indtrykket af, at der med den unge konge var kommet friske impulser ind i udviklingen. Dette varede dog kun meget kort, og de følgende år ebbede da rådstuekommissionernes virksomhed lige så stille ud. I 1704 var man nået ned på 1 kommission og 2 møder og i 1705 ligeledes 1 kommission men nu kun 1 møde, og denne sidste kommission, der behandlede et andragende om nedsættelse af visse islandske afgifter på grund af det fejlslagne fiskeri, nåede end ikke at afgive nogen relation til kongen.

¹ Christiansen anf. værk II, 39 ff.

² Christiansen anf. værk II, 72 og 88 ff.

Forhandlingsprotokollens beretning om mødet slutter midt i referatet af drøftelserne, og protokollens sidste hundreder af ubeskrevne sider taler deres tavse sprog om, at en udvikling hermed var ført til ende.

Den hurtige nedgang i antallet af kommissioner og møder må sikkert ses i forbindelse med den efter tronskiftet stedfundne omorganisering af ledelsen af finansstyrelsen. Iøvrigt synes Frederik IV heller ikke at have været en ligeså overbevist tilhænger af kommissionsstyrelse fremfor kollegiestyrelse, som hans far i sine senere år blev det¹, ligesom kong Frederik næppe heller følte så stor en trang til at støtte sig til en fast kreds af rådgivere, idet hans selvtillid var større. Ligeledes må der også henvises til, at kommercekollegiet genoprettedes 1704, hvorefter dette naturligt kunne overtage en del af rådstuekommissionernes opgaver. De lave tal for årene 1704 og 1705 kunne muligvis også have nogen forbindelse med kongens rejse til Norge, idet kommissionerne da ikke rigtig havde nogen at afgive deres indberetninger til, men da der ikke finder nogen opblussen af deres virksomhed sted efter hans hjemkomst, kan man med rimelighed se bort fra denne mulighed.

Overskuer man perioden 1690—1705 som helhed, vil man se, at der i de omhandlede 15 år nedsattes ialt 112 kommissioner eller mellem 7 og 8 kommissioner i gennemsnit pr. år. I dette antal er ikke medregnet den kommission, der afholdt sit første møde d. 5. november 1690, og som Christiansen² har kaldt »overrentekammeret«. Efter min mening er det ikke med rette, at Christiansen henregner denne kommission til rådstuekommissionerne. Ganske vist er en del af dens forhandlinger indført i protokollen blandt de andre kommissioners, men senere får den sin egen protokol. Dernæst er den i sig selv principielt forskellig fra de øvrige, idet den fra begyndelsen blev betragtet som en fast stående institution, et overordnet kontrolorgan

¹ Nævnes må dog »Slotsloven paa Akershus« 1704—22, der var en slags almindelig regeringskommission til afløsning af statholderembedet. Årsagen til genoprettelsen af kommercekollegiet kendes ikke.

² Anf. værk II, 66 ff. og 93.

for rentekammeret, bestemt til at gennemgå kammerkollegiets afgørelser og derpå afgive indstilling herom til kongen. Medlemmerne skulle mødes 1 gang månedlig og kom især til at behandle den store mængde indkomne suppliker om fritagelse for skatter og eftergivelse af restancer (herunder fik en af dronningens godsforvaltere en skarp påmindelse om, at hendes majestæts skatterestancer ikke længere ville kunne tåles, og at hans høje herskab nu måtte sørge for at få bragt sagen i orden!). Der kan næppe herske tvivl om, at denne kommission — med det finansielle sammenbrud som et truende memento i baggrunden — af kongen var tænkt som en permanent institution, et nyt led i finansforvaltningen, og at det blot skyldtes Plessens myndighed, at denne for rentekammeret så ydmygende indretning igen forsvandt fra administrationen. Plessen viste jo tydeligt, da han omkring årsskiftet 1691—92 forhandlede om overtagelsen af ledelsen af finansvæsenet, at han ikke ønskede nogen over sig eller ved siden af sig. Af disse grunde har jeg ikke medregnet den blandt de øvrige kommissioner, og den figurerer altså ikke i nogen af de tal over kommissionernes virksomhed, der findes angivet på herværende sted. Dens virksomhed skal iøvrigt ikke nærmere gennemgås her, men der henvises til Christiansens grundige behandling heraf¹. Ligeledes er her ikke — også modsat Christiansen² — medtaget den gehejme finanskommission, der holdt sit første møde d. 29. oktober 1690, og som ialt mødtes 12—13 gange (det helt nøjagtige antal møder kan ikke bestemmes). At også samtiden betragtede den som ikke hørende til de almindelige rådstuekommissioner, fremgår alene af den kendsgerning, at den fik sin egen forhandlingsprotokol, der benævntes »Kongens Intrader betreffende Ao. 1691«.

Såvidt det kan ses, er det først i bemærkningerne af 3/3 1698³

¹ Anf. værk II, 66 ff.

² *ibid.* II, 73.

³ J. J. A. Worsaae: Kong Christian V's Testamenter som Tillæg til Kongeloven, 1860, 21: »Saasom vdi Een vel ordoneret suveraine regering alle forsamlinger huor Naaget tracteris, ickun bør at seeke commissions Viisz, altsaa bør ingen Collegia mere holdisz eller tilstedisz....«.

til sit testamente, at Christian V klart opstiller sine tanker om at lade kommissioner afløse kollegierne, men det vil dog være det mest naturlige, at han gennem længere tid har syslet med spørgsmålet, bl. a. fordi han — som overfor s. 270 omtalt — ikke har kunnet være uden kendskab til de store svenske permanente kommissioner. Men ligesom det var tilfældet med disse, kom rådstuekommissionerne heller ikke til at afløse kollegierne. Når man ved, at der i gennemsnit kun var 7—8 kommissioner om året, og at hver kommission afholdt nogle få møder, er det klart, at der ikke på nogen måde kunne være tale om, at den daglige administration skulle kunne klares af disse kommissioner. Gennem dem har Christian V ikke kunnet få virkeliggjort den ide, han udtrykte i testamentet. Overrentekammeret er måske tænkt som indledningen til et forsøg i denne retning, men derved blev det også i det store og hele. De bevarede kommissorier udtaler blot, at de respektive kommissioner med flid skulle overveje de i kommissorierne opstillede spørgsmål og sager og derpå tilstille kongen deres tanker herom. Kun i enkelte tilfælde ser man, at en kommission får opgaver, der går ud over overvejelser af enkelte konkrete problemer som fx. den kommission¹ der skulle undersøge spørgsmål vedrørende negotiens og kommersiens befordring, og som derfor fik ordre til for fremtiden at mødes en gang ugentlig og af og til holde kongen underrettet om drøftelsernes gang og de resultater, medlemmerne var nået til. Med så udefinerede opgaver og den halvt permanente karakter, der gaves til denne kommission, ligger det lige for, at der her var tale om noget, der i givet fald kunne have spiren i sig til et regeringskontor, så meget mere som jo kommercekollegiet var ophævet 1691, og der derfor var et tomrum i administrationen, der skulle udfyldes². Denne kommissions status

¹ III, 37 ff. 1693, 12/7.

² Det er vanskeligt at fastslå årsagerne til ophævelsen af kommercekollegiet, men det er næppe uden forbindelse med de samtidige handels- og toldforhandlinger med Nederlandene. Andre forhold må dog også have spillet ind, thi det ses, at antallet af kollegiemøder i kommercekollegiet er stærkt faldende fra 1689—91 (1689: 11; 1690: 4; 1691: 3). Allerede fra

var imidlertid et særsyn blandt rådstuekommissionerne, og vi ser da også, at det kun er indenfor det lige nævnte område, at en eller flere kommissioner kunne træde i stedet for et administrativt kontor. De øvrige kommissioner må betragtes som supplerende, sideordnede, rådgivende organer, der dels skulle behandle specielle emner med særlig sagkundskab (de kunne tilkalde særligt sagkyndige udenfor medlemmernes egen kreds), dels skulle sikre kongen, at han ikke blev skubbet til side af administrationen og holdt udenfor behandlingen af sagerne. Det er måske nok det sidste, der har været det afgørende for Christian V, men som andetsteds¹ omtalt, opnåede han kun herigennem at blive afhængig af en endnu snævrere kreds af embedsmænd end før, nemlig af de få ledende mænd, der gik igen fra kommission til kommission, og som også på andre områder var hans særlige rådgivere. Testamentets tanke om kommissionsstyrelse er iøvrigt i sig selv ganske utopisk, thi hvordan skulle land og rige styres af kommissioner, udnævnt ad hoc af kongen, hvordan skulle de tusinder af små og store sager behandles? Dertil krævedes — og kræves — en administration med faste rammer, og ville kongen bruge kommissioner hertil, måtte han gøre dem stående, hvilket igen vil sige, at han blot havde fået en ny administration i stedet for den tidligere. Derfor blev rådstuekommissionerne i alt væsentligt kun et tillæg til den allerede bestående forvaltning, og bl. a. derfor trådte de så hurtigt igen væk fra skuepladsen, da Frederik IV havde gjort sine første skridt med reformarbejdet inden for statsadministrationen.

Efter disse bemærkninger kan vi nu gå over til at betragte de områder af samfundslivet, inden for hvilke rådstuekommissionerne udfoldede deres virksomhed. De af kommissionerne behandlede emner kan inddeles i følgende 6 hovedgrupper, idet

1690 er kommercekollegiet således ved at have udspillet sin rolle. (Kbh. Stadsarkiv. Kommercekoll. arkiv. Forh.prot. 1680—1691). En gennemgang af den nederlandske gesandt Robert Goes' indberetninger fra det danske hof 1687—1691 har desværre heller ikke givet noget resultat (RA. Filmsamlingen).

¹ Se s. 296 f.

der dog for den sidstes (»diverse«) vedkommende henvises til s. 288 f, hvor der er foretaget en nærmere specifikation af den:

1) Handels- og toldspørgsmål	53	komm.
2) Skatter, eftergivelse af disse samt andre nådesbevisninger	14	—
3) Håndværk og industri, herunder tildeling af privilegier	13	—
4) Købstadsforhold, herunder København	8	—
5) Militære spørgsmål.....	7	—
6) Diverse.....	17	—

Af denne opstilling ses overordentlig tydeligt, på hvilket område rådstuekommissionernes fornemste virksomhed faldt, nemlig indenfor handels- og toldsagerne. De 53 kommissioner her er et prægnant udtryk for kongens og regeringens bestræbelser på at bringe handelen, både den indenrigske og den udenlandske, på fode og udnytte de gunstige muligheder for den neutrale skibsfart, som disse for Europa urolige krigsår frembød. Inden for gruppen handel og told findes behandlet såvel de største som de helt små sager. Af de første kan nævnes kommissionen angående indretning af en ny toldrulle og om toldforpagtningen¹, om navigationens og kommerciens fortsættelse², om genoptagelsen af handelen på Nordrusland (Kolahalvøen), som nogle københavnske købmænd ville søge at nå frem til til trods for, at et udsendt skib nogle år i forvejen var forsvundet i polarhavet³. Endvidere forhandlede om oprettelse af en grønlandsfart, efter at de »trafiquerende« i hovedstaden havde foreslået, at de penge, de havde tilgode for opbringelser af deres skibe i England, Holland og Frankrig, kunne kongen låne dem strax mod, at de sættes i et grønlandsk kompagni med 14—15 skibe⁴. Det skortede åbenbart ikke den københavnske handelsstand på foretagsomhed og virkelyst, og man var ikke bange for at løbe en risiko. Endelig

¹ I, 71 f, 1691, 2/3.

² I, 196, 1691, 16/6.

³ IV, 34, 1696, 26/3.

⁴ IV, 63, 1697, 16/8. Kommissionen afviste forslaget men tilbød at udvirke privilegier for købmændene, hvis de selv kunne skaffe kapitalen.

drøftede en kommission i 1698 betimeligheden dels af at udstede forbud mod udførsel af al slags korn af Danmark og dels af at få fastsat en rimelig pris på kornet¹. Fra disse vigtige og omfattende emner må det for kommissionsmedlemmerne have været en ren lise at diskutere, hvorvidt gods fra Guinea-kysten måtte losses i Hamburg i stedet for i Glückstadt, når havneforholdene gjorde det påkrævet², eller om, hvorvidt de københavnske mølleejere havde ret i deres klager over den måde, hvorpå told og accise ramte dem³. Grunden til, at dette sidste spørgsmål skulle behandles af en kommission og ikke, som man på forhånd skulle tro, af rentekammeret, var den, at møllejerne allerede havde klaget til Plessen, men denne havde intet foretaget sig i sagen. Det kan forekomme at være noget af et unødvendigt skridt, en omvej, i en sådan anledning at nedsætte en kommission, der vel at mærke skulle behandle klagen over accisespørgsmålet, ikke over rentekammeret. Indirekte ville kommissionen nødvendigvis også komme til at beskæftige sig med rentekammerets passivitet, og helt mærkeligt bliver det derfor, at dettes chef, Plessen, selv fik sæde i kommissionen og derigennem ville komme til at behandle sin egen embedsførelse.

Den næststørste gruppe — når bortses fra »diverse« — udgøres af behandlingen af problemer vedrørende beskatningen. Der behandlede her spørgsmål om pålægning af nye skatter, fx. fortifikationsskatten⁴ med et forventet udbytte på over 500.000 rdl., og en ny kop- og kvægskat⁵, hvor kommissionens arbejde bestod i at afgive betænkning over en indstilling, som kammerkollegiet havde indsendt til kongen. Ved behandlingen af fortifikationsskatten optrådte rådstuekommissionen tillige som ligningskommission, idet man opstillede omfattende lister over,

¹ IV, 147, 1698, 16/6. Hans Nansen d. y. gik under forhandlingerne stærkt imod at fastsætte priser på korn, idet efterspørgslen nok skulle regulere disse, men de øvrige medlemmer tog ikke hensyn til disse liberale anskuelser, der ville skabe dyrtid for de ringere stillede.

² II, 32, 1691, 29/10.

³ II, 267, 1693, 20/2.

⁴ I, 97 ff, 1691, 26/3.

⁵ II, 73 f., 1692, 4/1.

hvad enkeltpersoner og institutioner sandsynligvis kunne give i skat. Selvom flere af medlemmerne tilhørte kammerkollegiet, forekommer det alligevel upraktisk at lade kommissionen udføre dette store, rent administrative arbejde. Også spørgsmålet om ligning af en havneskat på hovedstadens indbyggere til Højbroens nødvendige reparation og kanalens uddybning drøftedes af en kommission¹. Det andet store arbejdsområde indenfor denne gruppe var behandlingen af den strøm af suppliker om nedsættelse af skatterne og eftergivelse af restancer, der indkom fra såvel privatpersoner som institutioner og kommunale myndigheder. Som eksempel herpå kan anføres en supplik fra Københavns magistrat om nedsættelse af kopskatten² og om, at der ikke burde gøres forskel på de enkelte handlende og håndværkere (naturligvis under forudsætning af at deres økonomiske omstændigheder var ensartede). Efter det behandlede materiale at dømme synes der iøvrigt ikke at have eksisteret faste retningslinjer for, hvilke sager der skulle behandles i rentekammeret, og hvilke der skulle drøftes i en rådstuekommission. Ser man på de kommissionerne forelagte sager som helhed, kan der formentlig opstilles den formodning, at det normalt var sager af noget større rækkevidde, der kom for i kommissionerne, hvad der i og for sig var det naturligste, når man nu havde valgt at bevare det vante administrationsapparat. Heraf kan da vel drages den slutning, at kongen ikke for alvor havde tænkt sig at erstatte rentekammeret med kommissioner. Hans udtalelse i testamentet 1698 bliver da ikke let forklarlig; den er måske — når det kommer til stykket — mere eller mindre kun en flyvegrille.

Dernæst kommer gruppen håndværk og industri med 13 kommissioner. Som det på forhånd var at vente, udgjordes en del af kommissionernes arbejdsstof af klager fra laugene over indpas i deres næring fra uorganiserede næringsdrivende. Organisationerne kendte kun een måde at forsvare sig på overfor dem, der stod uden for rækkerne, nemlig at klage til øvrigheden

¹ II, 279 ff, 1693, 22/2. Se også min afhandling herom i Historiske Meddelelser om København, 4. r., 7, 1959, 419—23.

² II, 127 ff, 1692, 7/5.

for at opnå dennes beskyttelse. Man ser således Københavns bryggerlaug være en hyppig gæst i rådstuen for slottet på grund af laugets stadig standende krig med byens talrige kroejere, der helst ville købe billigere øl end det, de kunne erholde hos laugsbrødrene, og som derfor købte deres øl enten hos smuglere eller hos fribryggere¹. Vigtigere end disse problemer, samfundsøkonomisk set, var dog bestræbelserne på at hjælpe landets erhvervsliv i vejret ved oprettelsen af nye industriforetagender m. m., hvorved uafhængigheden af udlandet ville styrkes. Kommissionerne fik forelagt adskillige forslag i denne henseende, hvad der ikke kan undre i denne på mere eller mindre fantastiske projekter så rige tidsalder. Opgaven var her først og fremmest at skille kærner fra avner, at se hvad der havde grokraft, og hvad der fra begyndelsen var dødfødt. Således godkendte en kommission en ansøgning fra Gerhard Treschow i Kristiania, der ønskede at få privilegier for en krudt- og papirmølle, han ville oprette på sin gård Bjølsen². Ligeledes godkendtes Etienne de la Fosses tilbud om at indrette manufakturer i børnehuset på Christianshavn³. Den fra Frederiksbergs historie kendte regimentskvartermester Georg Julius Wodroff indsendte et stort projekt om oprettelse af en valkemølle og et uldmanufaktur ved Skt. Jørgens sø, hvor han i forvejen var begyndt at indrette sin virksomhed, og hvorefter han også ønskede selv at sælge sine produkter, altså gå uden om laugene, hvilket sidste kommissionen⁴ dog ikke kunne godkende. Denne kommission fik iøvrigt også forelagt et projekt fra en Peter Friborg om en »banco«, der dog pure afvistes som »impracticabel«. David Heusler fra Rendsborg ansøgte kongen om at få monopol på

¹ I, 177 ff, 1691, 8/6 og II, 122 f, 1692, 7/4.

² IV, 47, 1696, 12/8.

³ III, 428, 1695, 28/2. Efter at de la Fosse havde begyndt sit arbejde i børnehuset, måtte kommissionen næste år (IV, 8, 1696, 6/2) sætte ham alvorligt i rette på grund af den dårlige forplejning, han bød sine arbejdere. Se endvidere Axel Nielsen: *Industriens Historie i Danmark I*, 1943, 130 f.

⁴ IV, 327, 1701, 27/10. Se også E. Nystrom: *Frederiksbergs Historie III*, 1953, 51—55 og Axel Nielsen *anf. værk I*, 136 f. og 138 ff.

at forsyne landet med stål¹. Kommissionen afkrævede ham først prøver på det stål, han ville levere og derefter underkastedes stålet adskillige prøver hos smedelaugene og på Holmen. Da disse faldt gunstigt ud, indstillede kommissionen ham til at erholde monopolet for både Danmark og Norge.

De sager, der inden for dette område blev fremsendt til kommissionerne, er efter deres art ikke egnede til på forhånd at vække forundring, eftersom kommercekollegiet, under hvis ressort de naturligt henhørte, som nævnt var blevet ophævet 1691. Hvad der derimod forundrer, er det såre beskedne omfang, denne gruppe indtager. 12 sager ialt over en periode på 15 år — altså i gennemsnit ikke 1 sag om året — forekommer såre forbavsende i en merkantilistisk tidsalder og i en stat, der skulle prøve at bringe økonomien på fode. Forklaringen herpå er naturligvis heller ikke den, at der ikke har været flere sager end disse, men at de er gået uden om rådstuekommissionerne og er blevet expederet gennem Danske Kancelli eller rentekammeret². Derimod savner man en fyldestgørende forklaring på, hvorfor netop disse 12 sager er blevet forelagt kommissionerne, thi der ses ikke ved behandlingen af dem at have været foretaget principielle drøftelser, der kunne have givet anledning til at give dem en eller anden form for særbehandling, ligesom sagerne heller ikke i sig selv har en så særpræget karakter, at den kunne betinge en sådan. Den foretagne fordeling af sagerne har i det hele et noget tilfældigt præg over sig. Netop dette felt, synes man, kunne have været et righoldigt arbejdsområde for rådstuekommissionerne og sagerne dertil velegnede til kommissionsbehandling. Ydermere var Jens Juel, »Sjælen i sin Tids danske Merkantilisme«³, stående medlem af kommissionerne, og alligevel blev resultatet, som det er vist, at sagerne fortsat behandlede af de faste regeringskontorer. For de sagers ved-

¹ IV, 341, 1701, 9/11.

² Se S. Nygård: Fortegnelse over kgl. Resolutioner gennem Rentekammeret 1660—1719, diverse år (Rigsarkivet).

³ Dansk biografisk Leksikon XII, 1937, 103. Fra 1670 var Juel vicepræsident i kommercekollegiet, og senest fra 1680 præsident for det.

kommende, som angik rentekammeret, kan vi måske i denne tilbageholdenhed spore Plessens trang til at hævde rentekammerets selvstændighed.

Angående gruppen købstadsforhold gør det samme sig gældende, som er anført under den foregående gruppe. Netop købstæderne, deres udbygning og forskønnelse havde i høj grad statsmagtens bevågenhed, og der var her meget at gøre også for et ekstraordinært forvaltningsorgan, men ikke desto mindre var det kun få sager, der overdroges kommissionerne til diskussion. Ganske vist var der her imellem adskillige store og vigtige sager som fx. genopbygning af et helt kvarter i Bergen by, som var nedbrændt, og hvorom et udvalg af byens borgere var taget til hovedstaden for at bede om hjælp¹. Efter brandkatastrofen i samme by 1702 19/5 nedsattes ligeledes en kommission², der skulle deliberere over et forslag om genopbygning fra vicesatholder Frederik Gabel, der indkaldtes til møde sammen med byens præsident Gerhard Dysselforf, amtmænd C. Heidemand og kommercerråd J. Thormøhlen som særligt sagkyndige. Tidligere havde en anden kommission beskæftiget sig indgående med brandvæsenet i hovedstaden³. Der er ved denne kommission det særlige, at dens medlemmer samtidig var hoveddirektører for brandvæsenet i København, hvorfor de på dette område havde en udøvende magt, der ellers ikke kendes hos de sædvanlige rådstuekommissioner. Således traf den selv bestemmelse om de forskellige brandkassers fremtidige placering og gav på egen hånd magistraten ordre til at udbetale erstatninger og belønninger til tilskadekomne brandfolk. Hvor det drejede sig om ligning af en ny skat til brandvæsenet og inddrivelse af ældre restancer i lygte- og sprøjteskatten, måtte man

¹ II, 150, 1692, 9/6.

² IV, 456, 1702, 9/8. Protokollen nævner, at man adskillige gange havde været i konference herom tidligere, men den anfører samtidig kun dette ene kommissionsmøde. Der er ikke noget der tyder på, at man er gået over til mere kortfattede resumeer; forklaringen er vel den, at man før tilkaldelsen til rådstuen har sat sig i bevægelse for hurtigst muligt at kunne yde den brandhærgede by undsætning.

³ II, 159, 1692, 31/8.

dog afvente kongens afgørelse. Det samme var tilfældet, da der skulle ansættes en ny chef for brandvæsenet. Samtidig med disse store sager beskæftigede man sig med helt små, således om at flytte amagerkonernes studepladser fra Højbro til slotsbroen for at holde Højbrostræde fri i hele dens bredde, og om det københavnske publikums handel med en uorganiseret slagter udenfor Vesterport¹.

Om de 7 militære spørgsmål, der på de 15 år blev forelagt kommissionerne, er der derimod det at sige, at de alle synes at have været af større betydning. Der drøftedes her soldaterudskrivning af jordegodset i Danmark². Endvidere kammerråd Johan Neves forslag om dragonernes forlægning i barakker og oprettelse af et nyt nationalt dragonregiment i Holsten³. Året efter drøftedes generalkommissariatets forslag om påbydelse af en hartkornskat til at dække udgifterne ved munderingen af landmilitisen. Kommissionen gik imod kommissariatets forslag, da kongen både havde lovet frihed for extra udgifter i forbindelse med landmilitisen, og da bønderne i forvejen var så hårdt beskattede, hvilken holdning hos kommissionsmedlemmerne kan forklares ved, at de fleste var godsejere og derfor hæftede for deres bønders skatter. På linje hermed var kommissionens forslag om afskaffelse af frie rejser og kørsler mod pålæg af en lille skat; kørslerne skulle så betales med rede penge; netop kørslerne var jo en hård plage for bønderne⁴. Munderingspengene kunne iøvrigt tages fra rytterpengene og ved at lade de ikke-indrullede betale. Næste år behandledes spørgsmålet om, hvorledes man lettest kunne gøre de på rytter-godset udskrevne dragoner

¹ IV, 270, 1700, 22/12.

² IV, 44 a 1696, 10/6. Der er den ejendommelighed ved denne kommissions forhandlinger, at kun en del af dem er indført i protokollen på et indheftet blad, men alle vota findes i bilagspakken.

³ IV, 521, 1703, 21/3. Kommissionens eneste forslag til kongen var, at der på grund af de hermed forbundne meget store udgifter burde ned-sættes endnu en kommission til at overveje sagen.

⁴ Frikørslerne fortsatte dog endnu i lang tid derefter til stor skade for bønderne, se Edv. Holm: Danmark—Norges indre Historie 1660—1720, II, 1886, 283.

⁵ V, 144, 1704, 20/2.

beredne⁵. Af kommissionens udtalelser ses det, at man endog vovede at kritisere majestætens forslag, selvom det naturligvis skete i dybeste devotion. Man kan undre sig over, at der netop under den til det yderste militære kong Christian V, for hvem beskæftigelsen med krigsmagtens anliggender stedse var en sand fornøjelse, ikke er blevet behandlet flere sager end disse, men forklaringen herpå ligger sandsynligvis deri, at netop på det militære område var kongen i forvejen i nærmere kontakt med sagerne end indenfor de civile administrationsgrene. Der var ikke noget kollegium indskudt her mellem kongen og hærmagten, og han behøvede derfor kun i mindre omfang at benytte et kontrollerende organ som en kommission i rådstuen.

Endelig er der den gruppe, der i det foregående er kaldt diverse, og den omfatter, som naturligt er, de forskelligste sagsområder, der her skal specificeres nøjere. En af de herunder anbragte kommissioner har et særpræg over sig, der kunne gøre det tvivlsomt, om den virkelig hører hjemme i rækken af rådstuekommissioner¹. Det drejer sig om den kommission, der først udarbejdede planerne for indrettelsen af det ridderlige akademi i København², og som dernæst, lige til 1695, stadig arbejdede med akademiets problemer, som fx. statutter, disciplinære spørgsmål, reparationer af akademibygningen osv., med andre ord, kommissionen var en slags bestyrelse for akademiet, hvor dettes overhofmester, Wiglas v. Schindel, henvendte sig i snart sagt alle mulige spørgsmål. Kommissionsmedlemmerne (U. F. Gyldenløve, Rewentlow, Jens Juel, C. S. v. Plessen, A. L. Knuth, Frederik Gabel, M. Moth, v. Jessen og biskop Hans Bagger) benævntes da også snart akademiets patroner, men kunne åbenbart selv kun tage beslutning i helt små sager, hvorimod de om større sager skulle indsende en relation til kongen, der derpå resolverede sig i gehejmekonseillet. I løbet af 1694 og 1695 begynder kommissionen iøvrigt også at behandle sager, der ikke var blevet den forelagt gennem en kgl. ordre, men afgørelsen træffes dog stadig af kongen. Da Wiglas v. Schindel døde 16/3

¹ Cf. ovenfor om kommissionen om brandvæsenet i København.

² II, 23, 1691, 21/9 og II, 83 ff, 1692, 22/1.

1695, var akademiet, der under ham havde været en blanding af en privat entreprise og en offentlig institution, i en sørgelig forfatning. Kommissionen udarbejdede derefter nye statutter, efter hvilke akademiet blev en ren kgl. stiftelse. Samtidig hermed afskaffedes patron-institutionen, og den nye overhofmester, den dygtige og myndige Marcus Gjøe, skulle herefter på egen hånd lede akademiet. Statutterne approberedes af kongen 14/9 1695¹.

Også andre administrative forhold beskæftigede rådstuekommissionerne sig med. Fx. skulle en kommission² bringe børne- og pesthusets regnskaber i orden, i hvilken anledning alle dalevende direktører og kasserere indkaldtes til forhør. I 1691 var der opstået strid mellem stiftamtmandene i Viborg og Århus, Mogens Skeel og Niels Friis om, under hvem af dem Sønderlyng herred i verdslige sager skulle svare, og de to høje herrer indkaldtes til forhør³. Langt vigtigere end disse sager var dog drøftelserne om forslag til instruxer for rigets højeste embedsmænd efter tronskiftet. Den pågældende kommission⁴, der bestod af Reventlow, C. Lente, Christoph Blome, Ditlev Wibe og Chr. Sehested, fik forelagt udkast til instrux for 1) storkansleren, 2) gehejmekonseillet, 3) oversekretærerne for Danske og Tyske Kancelli, 4) borgretten, 5) hofretten, 6) Holmens admiral, 7) admiralitetskollegiet, 8) landetatens deputerede og 9) søetatens deputerede. Man kunne have forventet, at de fem høje kommissionsherrer ville have benyttet den givne lejlighed til at forsøge at gennemføre reformer inden for forvaltningen eller dog i det mindste i deres relation til kongen at vise, at de grundigt havde gennemarbejdet det dem forelagte materiale, men i den henseende bliver man skuffet. Relationen udmærker sig kun ved en udførlig behandling af instruxen for storkansleren og ved såre sparsomme bidrag til de øvrige instruxer. Storkansler

¹ Se W. Norvins afhandling i Hist. Medd. om København. 2. rk., V, (1931—33), 146 ff.

² IV, 43, 1696, 5/8.

³ II, 74, 1692, 18/1.

⁴ IV, 508, 1702, 22/11.

Reventlow var her med til at revidere forslaget til instrux for ham selv, og det mærkes overordentlig tydeligt, thi samtlige kommissionens rettelser gik ud på at udvide hans beføjelser. Således foresloges, at han alene skulle forelægge *alle* sager i konseillet, og at udlandets gesandter altid skulle henvende sig til ham, før de måtte komme i audiens hos kongen¹. Resten af denne kommissions relation er det næppe værd at fordybe sig i. Det må dog anføres, at instruxen for gehejmekonseillet er affattet på tysk i modsætning til de andre, der er på dansk, men det skyldes måske, at flere af konseilsmedlemmerne ikke læste dansk. Det er mærkeligt, at Reventlow kunne vinde de øvrige medlemmers bifald til denne betydelige udvidelse af sit myndighedsområde, og at de andre — i alt fald tilsyneladende — ikke fik noget til gengæld i form af lignende magtforøgelser indenfor deres embedsområder — Wibe og Sehested var jo oversekretærer i henholdsvis Danske og Tyske Kancelli, og deres instruxer skulle også behandles af kommissionen.

Et par andre kommissioner behandlede mønt-, mål- og vægtforhold i rigerne, og af begge var Ole Rømer medlem². Den ældste af disse diskuterede toskillingers og anden småmønts afskaffelse samt Holstens forsyning med mønter. Kommissionens relation til kongen herom byggede på en memorial fra Rømer³, i hvilken han bl. a. fremstillede, hvorledes Greshams lov også ville træde i kraft for kongens riger, hvis man slog dårligere mønt end den eksisterende. Kommissionen af 1699 skulle behandle nogle mangler i mønt- og vægtforordningen af 10. januar 1698, som Reventlow havde gjort opmærksom på. Også denne kommission byggede på en memorial fra Rømer om vægt og mål⁴.

¹ Den endelige instruktion (18/1 1703) pålagde Reventlow at forelægge alle sager i konseillet, men bestemte også, at udlandets gesandter altid skulle henvende sig til kongen først. Da Kanc.s instruktionsbog 1698-1730, nr. 128, s. 124-128. Rigsarkivet.

² II, 255, 1693, 25/1 og IV, 212, 1699, 28/12.

³ II, 283-86.

⁴ Det var Rømer, der havde indført et rationelt system for mål og vægt ved forordningen af 1. maj 1683.

Rådstuekommissionerne kom også til at beskæftige sig med et spørgsmål, der på denne tid trængte sig frem, nemlig enke- og alderdomsforsørgelsen. I 1694¹ diskuteredes oprettelsen af et livrentesocietet i København. 1701 fremkom Johann Hermanni med et projekt til indrettelse af en enkekasse. Kommissionen² kunne ikke anbefale enkekassen i den skikkelse, Hermanni havde foreslået, men anbefalede principielt tanken. Efter forslagsstilleren skulle de indbetalte bidrag anvendes til at fremme Grønlandshandelen, og kongen billigede hans forslag og forlangte udstedt en oktroj for denne handel, men sagen strandede på, at Hermanni, da det kom til stykket, ikke kunne stille den forlangte kaution, hvorfor projektet ikke kom til nogen »fuldkommen endskab«. Først 1707 oprettedes en enkekasse for landmilitæretaten, og den almindelige enkekasse indstiftedes så sent som 1775.

Christian V havde i sit testamente nævnt landbruget først blandt de erhvervsgrane, hvoraf landets velfærd afhang. Man kunne derfor vente, at landbospørgsmålet måtte være at finde blandt de vigtigere arbejdsområder for kommissionerne, og det så meget mere, som der i høj grad trængtes til reformer på dette felt. Under Christian V beskæftigede kommissionerne sig imidlertid kun med et eneste spørgsmål, og det var tilmed kun om den post i skovforordningen, der omhandlede plantningen af nye træer efter fældning af gamle³. Under Frederik IV derimod nedsattes en kommission⁴, der skulle udtale sig om det yderst vigtige spørgsmål om ophævelsen af vornedskabet for bønder, der efter tronbestigelsen var født på de kgl. godser på øerne (undtagen Fyn) og på alt gejstligt gods samt universitets-, hospitals- og skolegods. Trods forskellige opfattelser hos de enkelte medlemmer enedes man dog tilsidst om at anbefale ophævelsen på

¹ III, 240, 1694, 14/3.

² IV, 276, 1701, 12/1 og IV, 307, 1701, 20/4.

³ IV, 50, 1696, 12/8. Kongens egenhændige resolution blev påtegnet relationen (»Dette skal saalediss expederis«), hvilket ellers yderst sjældent skete.

⁴ IV, 349, 1701, 15/12.

de kgl. godser m. m., hvorefter man gik ud fra, at de private godsejere nok skulle blive tvunget til at følge efter. Det vil være af interesse at foretage en kort gennemgang af de 9 kommissionsmedlemmers vota. Gothart Braem ville ophæve vornedskabet ud fra den betragtning, at den dygtige godsejer nok skulle få sine gårde besat alligevel, ligesom det skete på Fyn og i Jylland. Rosenkrantz gik ind for en gradvis ophævelse og således, at den, der havde en gård, skulle blive på den sin livstid. Sehested, Krag og Wibe sluttede sig til Braem, Wibe fordi han mente, at ophævelsen netop ville standse karlenes flugt fra landbruget. Lente stillede sig stærkt tvivlende, men mente, at det ville være godt, hvis kongens hensigt opnåedes. Krabbe gik imod, da ophævelsen ville være til ulykke for godsejerne, og karlene ville søge til Skåne og Halland. Plessen gik meget stærkt imod. I stedet, mente han, burde tilsynet med bøndernes forhold være bedre og deres kontributioner nøje fastsættes. Men gennemfører kongen ophævelsen på sine godser, må man være konsekvent og gennemføre den over hele landet. Ikke desto mindre stemte Plessen i sidste møde for relationen til kongen¹. Endelig udtalte Reventlow, at vornedskabet overalt burde ophæves.

To af kommissionerne fik til opgave at drøfte mulighederne for ophjælpning af hele rigsgdele. Norges statholder, U. F. Gyldenløve, havde til kongen indgivet et forslag til almueens lettelse i Norge, der afgiver vidnesbyrd om den varme og interesse, han nærede for landets lavere samfundsklasser. Det, han foreslog, var især skattelettelse og afskaffelse af den militære execution. Kongen tog sig forslaget til efterretning og påbød flere af de foreslåede lettelse².

En supplik fra indbyggerne på Island, repræsenteret ved lagmand Lauritz Christensen Gøttrup, havde indsendt et klageskrift til kongen og fremstillede heri landets slette tilstand forårsaget af misvæxt og dyrtid³. Til landets bedre forsyning med

¹ Det ses ikke af kildematerialet, hvorfor Plessen fraveg sit oprindelige standpunkt.

² II, 257, 1693, 25/1. Cf. Edv. Holm anf. værk I, 169.

³ IV, 334, 1701, 26/10.

de nødvendigste varer ønskede man nu handelen organiseret i et kompagni. Kommissionen, der også talte amtmanden på Island Chr. Müller og amtmand over Nordlandene Chr. Heidemann, men derimod betegnende nok ikke stiftamtmanden¹, kom til det resultat, at mange af ulykkerne deroppe skyldtes gods-ejernes hårdhed og den yderst slette administration, og at der derfor burde sættes ind på disse punkter.

Enkelte kommissioner behandlede juridiske sager. I et par af disse tilfælde ses det, at rådstuekommissionerne har været anvendt som en slags reduktionskommissioner, hvilket fx. var tilfældet med den, der behandlede sagen om, hvorvidt Hørbygaards gods på Sjælland ikke burde være hjemfalden til kronen². En anden sag drejede sig om, at baron Winterfeldt havde annekteret Vindeby præstekald på Lolland, hvorefter baronen havde indsat en præst i det til trods for, at kaldsretten tilhørte kongen³. Sagen sluttede med, at biskoppen, baronen, præsten og forvalteren i Danske Kancelli fik tildelt skarpe reprimander. I andre tilfælde har kommissionerne indtaget en stilling, der nærmede sig en domstols. Det var således tilfældet med en kriminalsag i Roskilde, hvor man havde mistanke om, at der var sket et giftmord på et vidne i sagen⁴. Kommissionen forhørte her både de i sagen indblandede og andre vidner, før den sendte sin indberetning til kongen. Forklaringen på, at der nedsattes en kommission i denne anledning, skal formentlig søges deri, at kongen også ønskede drøftet, hvorledes undersøgelser af denne art bedst kunne tilrettelægges i fremtiden. En anden kommission⁵ behandlede arvegangen efter Christian Juel, nemlig hvorvidt baroniet Rösensten skulle tilfalde hans enke eller hans børn. Boets executores, U. F. Gyldenløve og Jens Juel, havde indgivet en relation til kongen herom, og de blev nu selv medlemmer af

¹ 1684 blev Ulrik Christian Gyldenløve 6 år gammel udnævnt til stiftamtmand på Island.

² I, 1, 1690, 11/7.

³ I, 154, 1691, 11/5.

⁴ I, 11, 1690, 13/11.

⁵ II, 63, 1691, 30/12.

kommissionen sammen med Reventlow, Moth og v. Jessen. Det var af principiel betydning at få klare retsregler for den endnu unge højadel, og derfor var det vel, at kommissionen blev nedsat, ligesom sagen utvivlsomt rummede også lovfortolkningsvanskeligheder.

Der har nu været givet et indtryk af de områder, hvor rådstuekommissionerne øvede deres indsats, og hvor forskelligartet denne var. Oplysende er det dog også at notere sig, på hvilke felter kommissionerne blev holdt ude. Der kan her først og fremmest nævnes udenrigspolitikken, dette fyrsternes yndlingsgebet. Et rent udenrigspolitisk emne er aldrig blevet forelagt kommissionerne, og i de tilfælde, hvor deres behandling af en sag tangerede den ydre politik, ser man da også, at de kommitterede øjeblikkelig styrer uden om den med en henvisning til, at dette tør de ikke tage stilling til. Da fx. en rådstuekommission i 1692 skulle undersøge et projekt om defensionssskibe¹, mente kommissionen, at den ikke turde fortsætte sine forhandlinger på grund af forholdet til Nederlandene, idet Danmark stod over for at skulle afslutte en traktat med dem, hvori spørgsmålet om defensionssskibe ville indgå. Det ville dog have været naturligt, om kommissionen havde fortsat sine overvejelser, der derpå kunne have tjent de danske forhandlere til orientering. Det nærmeste, nogen kommission kom til udenrigspolitikken, var behandlingen af spørgsmålet om de engelske og hollandske opbringelser af danske og norske skibe og redernes krav om erstatning herfor². Kommissærernes opgave var her først og fremmest at efterprøve de krav og regninger, der var indsendt til admiralitetet, men efterhånden udvidedes dens kompetence — hvilket skete, såvidt det kan ses, uden noget direkte kongebud — således, at et lille underudvalg³, bestående af Reventlow og Juel, optog forhandlinger med den nederlandske gesandt Robert

¹ II, 185 ff., 1692, 3/11.

² III, 37 ff., 1693, 12/7. Se endvidere L. Laursen: Danmark—Norges Traktater IX, 1933, 141 ff.

³ IV, 40, 1696, 23/4.

Goes. Det vil i denne forbindelse bemærkes, at der hele tiden kun var tale om et rent pengemæssigt mellemværende mellem de to stater.

Et andet område, som heller ikke blev lagt ind under rådstuekommissionerne, var regnskabsrevisionen. Vi hører kun om et eneste tilfælde, og det var endda af meget underordnet art, nemlig den ovenfor (s. 289) omtalte revision af børne- og pesthusets regnskaber for en længere årrække. Netop revisionen i den centrale finansforvaltning måtte ellers have været et felt, hvor kommissioner kunne have arbejdet med stort udbytte ved en almindelig ansporing til flid og påpasselighed, thi det var en kendt sag, at der i de forskellige revisionskontorer lå ureviderede regnskaber i store mængder¹. Ligeledes kunne kommissioner med held have været sat ind i arbejdet med inddrivning af skatterestancer, der ofte gik mange år tilbage i tiden, og som androg meget store beløb, der ville have været særdeles kærkomne i statskassen. Bortset fra den indsats, der i denne henseende blev ydet af det såkaldte »overrentekammer« (se ovenfor s. 277), hører vi heller ikke noget om, at dette skulle have været tilfældet. Der er næppe tvivl om, at det her igen er Chr. Sigfr. v. Plessen, der har sørget for at hindre dette, der, hvis det var kommet til udførelse, ville have betydet et væsentligt indgreb i hans finansstyrelse.

Kommissionernes medlemmer.

Efter at der nu er foretaget en kortere gennemgang af de sagsområder, som rådstuekommissionerne beskæftigede sig med, vil det være på sin plads at se nærmere på de mennesker, der

¹ 1719 fandtes fx. – iflg. renteskriver J. F. Brandts indberetning – ved rentekammerets tyske assignationskontor af ældre, uafsluttede regnskaber: toldregnskaber fra Gottorp 1650, flensburgske amtsregnskaber 1671 og kasseregnskaber fra Amsterdam 1688. Rigsarkivet. 1719–20 rentekammerforestillinger ang. rentekammerets reorganisation.

var medlemmer af disse. Det er med rette blevet fremhævet af C. Christiansen¹, at kongen mente at komme til at stå friere, når behandlingen af sagerne skete i kommissioner, til hvilke han kunne kalde dem, han ville, og Christiansen har også ret i sin antagelse af, at det gik lige modsat kongens ønske, idet han blot blev endnu mere afhængig af den snævre kreds, der gik igen fra kommission til kommission.

Denne kreds bestod, som det vil ses af nedenstående fortegnelse, af kongens mest fortrolige rådgivere, dem han havde størst tillid til. Når kongen således udvalgte de samme mænd til både at lede administrationen og til at have sæde i kommissionerne, havde han dermed afskåret sig selv fra ad denne vej at modtage nye impulser, og tillige må man betone, at hans kontrol med forvaltningen derved i nogen grad gjordes illusorisk. Dette forhold skyldtes sikkert også for en del, at den ældre enevælde altid manglede kvalificerede kræfter inden for statsstyrelsen. Der er i Christiansens fortjenstfulde værk imidlertid ikke fremlagt beviser for, at det virkeligt forholdt sig således som her anført, og vi skal derfor nu forsøge at indkredse den gruppe af personer, der dannede kernen i rådstuekommissionerne, thi en sådan kerne fandtes virkelig.

Det er på dette sted ikke meningen at remse navnene op på alle de 80 personer, der i de 15 år fik sæde deri². Langt de fleste af disse optræder nemlig kun i få af kommissionerne i specielle anliggender, hvor deres fagkundskab kunne være nyttig, eller hvor det på anden måde var nødvendigt, at netop de var med. Tydeligt adskilt fra denne store variable gruppe, som senere skal iagttages nærmere, finder vi derimod en ganske snæver kreds af mænd, 10 ialt, hvis deltagelse i kommissionerne er så omfattende, at det berettiger til at betegne dem som rådstuekommissionernes ryggrad, deres faste stok.

Disse 10 mænd var, ordnet efter det antal af kommissioner, hvori de deltog:

¹ Anf. værk II, 8.

² Navnene findes sammen med yderligere oplysninger anført i bilaget.

	Kommissioner	Møder
Conrad Reventlow .	105	244
Mathias Moth	88	208
Jens Juel	66	171
Th. B. v. Jessen . . .	65	148
U. F. Gyldenløve . .	55	130
Niels Benzon	54	132
Jens Harboe	53	124
Peter Brandt	50	114
Chr. Sigfr. v. Plessen	45	102
Ditlev Wibe	21	50

Et blik på listen vil vise, at vi her står overfor styrelsens ledende mænd. P. Brandt var ganske vist efter sin fiasko som finansleder afskediget som overrentemester i 1692, men han fortsatte alligevel i adskillige år derefter en intensiv deltagelse i kommissionerne, hvilket viser, at kongen trods alt havde bevaret sin tiltro til ham. U. F. Gyldenløve bestred vel ikke nogen større administrativ stilling i Danmark, men var til gengæld Norges statholder gennem en menneskealder. Hans gentagne lange ophold i Danmark gjorde det dog muligt for kongen at udnytte hans erfaringer på forskellige områder, men med Christiansen¹ at antage, at han overvejende deltog i drøftelser af norske forhold, er ikke rigtigt, han tog del i kommissioner angående alle mulige forhold, deriblandt naturligvis også de norske, som ved den lejlighed da han selv fremlagde sit eget forslag til almuens lettelse i Norge². Mathias Moths deltagelse ophørte — med undtagelse af hans medlemskab af kommissionen af 1703 7/5³ om de glückstadtiske borgeres sejlads på Guinea — med tronskiftet 1699, ved hvilken lejlighed han som bekendt mistede næsten hele sin indflydelse på statsstyrelsen. Hans arbejde i kommissionerne bærer for størstedelens vedkommende præg af både grundighed, omtanke og dygtighed og er et nyt vidnesbyrd om den mægtige arbejds-

¹ Anf. værk II, 13.

² II, 257, 1693, 25/1 og ovenfor s. 292.

³ V, 1. Det fremgår ikke, hvorfor Moth tilkaldtes til netop denne kommission.

evne, han må have været i besiddelse af. Efter sit fald afløstes han af den nye oversekretær for Danske Kancelli Ditlev Wibe, der deltog i samtlige resterende kommissioner med undtagelse af 2. Af samtlige afholdte 112 kommissioner har de 2 oversekretærer altså tilsammen deltaget i de 109. Dette viser den nære tilknytning mellem kancelliets og kommissionernes arbejdsområder. Th. B. v. Jessens deltagelse i arbejdet afbrødes i slutningen af 1700, da han gik til Wien som gesandt. Jens Juel døde 1700 23/5 og var med i sin sidste kommission i slutningen af 1699. Overkrigssekretær Jens Harboe delte skæbne med Moth og afskedigedes efter tronskiftet fra alle sine stillinger; og ej heller i rådstuekommissionerne fik han længere sæde. Chr. Sigfr. v. Plessen var adskillige gange i udlandet i kongens ærinde, således i længere tid ad gangen i årene 1692, 1693, 1694, 1695 og 1696. I januar 1700 fik han sin afsked som direktør for kammerkollegiet, men deltog i kommissionsarbejdet til slutningen af 1701. Når han var på rejse i udlandet, betød det dog ikke, at han ikke holdt sig orienteret om arbejdets gang¹, thi rentekammeret havde altid en rigelig repræsentation i kommissionerne, og flere gange nævnes det endog, at etatsråd Reinhold Meier fra rentekammeret mødte på Plessens vegne, når denne var fraværende. Disse er de eneste tilfælde, der er truffet på, at et kommissionsmedlem kunne lade sig repræsentere ved en anden, for hvem der ikke var udfærdiget kommissorium. Ellers synes det at have været sædvane, at et nyt medlem regulært udnævntes af kongen i tilfælde af et medlems længere forfald. Det tyder på, at Plessen har lagt megen vægt på at have indflydelse på det resultat, kommissionerne kom til.

Tilbage er nu rådstuekommissionernes ubetinget mest fremtrædende medlem, storkansler, greve Conrad Reventlow. I begavelse stod han langt tilbage både for Jens Juel og Chr. Sigfr. v. Plessen, og virkelig statsmand blev han aldrig, men hans interesse for kommissionerne og hans flid bragte ham frem på førstepladsen i rådstuekommissionerne. Alene tallet på hans deltagelse i kommissionerne, 105 (med 244 møder) af 112, ville

¹ Se Christiansen anf. værk II, 100, med kildehenvisninger.

være nok til at tildele ham denne betegnelse, eftersom det må betragtes som en kæmpepræstation af en så travlt optaget mand at være så flittig mødedeltager. Især gennem hans person og indsats opnåedes endvidere, at gehejmekonseillet så godt som altid var repræsenteret i kommissionerne, ligesom rentekammeret var det gennem Brandt og Plessen¹. Reventlow var dog ikke blot flittig til at møde, men også til at yde en indsats på møderne. Forhandlingsprotokollerne giver tydelige vidnesbyrd om, at storkansleren næsten altid mødte velforberedt frem og om, at han ikke holdt sig tilbage under drøftelserne eller afgivelsen af vota. Som den, der næsten altid var øverst i rang — med undtagelse af, når U. F. Gyldenløve var til stede — og som derfor sidst afgav sit votum, må han ofte have været fristet til blot at lægge sin stemme på en af de allerede afgivne betænkninger, men dertil har han åbenbart været for samvittighedsfuld og for selvstændig, og hans indlæg bærer hyppigt præg af, at han har sat sig ind i den foreliggende sag og taget sit eget standpunkt til den. Som et yderligere vidnesbyrd om hans indflydelse kan anføres, at han enkelte gange har forsegleet indstillingerne til kongen med sit eget private segl. I et enkelt tilfælde ses dette endog at være sket ved en lejlighed, hvor U. F. Gyldenløve også var medlem af kommissionen, og hvor Reventlow derfor ikke var den første i rang.

Til sidst bør endelig nævnes den person, der varetog de praktiske opgaver i kommissionsarbejdet, og som på sin måde ligesom Reventlow var et samlende midtpunkt, nemlig kommissionernes faste sekretær og protokolfører — kun afbrudt af enkelte, korte pauser — gennem de femten år, kancelliråd Severin Rasmussen. 1691 var han blevet virkelig assessor i Danske Kancelli, hvis arkiv han også havde helliget sine kræfter, og 1697 blev han kancelliråd. Kun én gang blev han selv medlem af en rådstuekommission, nemlig den der behandlede børne- og pesthusets regnskaber. Mærkelig nok medførte dette ikke,

¹ Edv. Holm har træffende kaldt kommissionerne »et forstærket Konsejls«. Hans anden betegnelse »Notabelforsamling« synes mig derimod mindre heldigt valgt. Se Danmark—Norges indre Historie, 1660—1720, I, 1885, 63.

at han ved denne lejlighed ophørte med at føre protokollen. Kun ved et par andre lejligheder, hvor Rasmussen var fraværende — hvad enten det nu skyldtes sygdom eller embedsrejser — varetoges hans arbejde i kommissionerne af den senere som historiker bekendte Niels Slange, der ligeledes havde sit daglige virke i Danske Kancelli. Rasmussens protokoller bærer tydeligt præg af grundighed og omhyggelighed, fx. mangler aldrig henvisninger til, hvor en sag tidligere har været behandlet, og de enkelte indlæg er refereret med sans for at skille det væsentlige fra det uvæsentlige. Hans senere, ulykkelige, skæbne skal ikke refereres her, da den ligger udenfor det behandlede område af administrationshistorien¹.

Henimod århundredskiftet ser vi, at kommissionernes faste kerne begynder at gå i opløsning forårsaget af medlemmernes sygdom, død eller afsked. Peter Brandt deltog i sit sidste møde 1696 10/6. M. Moths sidste møde (bortset fra det enkelte 1703 7/5) var 1699 22/2, og det samme gjaldt U. F. Gyldenløve og Jens Harboe. Jens Juels deltagelse i møderne holdt op 1699 28/12, og han døde allerede et halvt år efter. Th. B. v. Jessen holdt op 1700 11/11. Endvidere må Reventlows indflydelse hos den nye konge karakteriseres som væsentlig mindre end hos Christian V, navnlig efter at han 1701 havde sluttet en ugunstig toldtraktat med Nederlandene og en defensiv alliance med England, i hvilken anledning et parti ved hoffet forgæves søgte at styrte ham². Af den gamle kreds var der herefter kun Reventlow og Niels Benzon tilbage, medens Wibe kom ind efter tronskiftet som kongens mand. Det er sikkert i denne opløsning af kredsen, at en væsentlig årsag til nedgangen i rådstuekommissionernes virksomhed skal søges.

Både før 1690 og efter 1705 benyttede enevælden sig af kommissioner til at supplere den almindelige statsforvaltnings organer. Trods deres 15-årige levetid, trods deres ensartede opbygning og deres faste kreds af deltagere blev rådstuekommissionerne i det store og hele udelukkende en rådgivende institution,

¹ Se Dansk biogr. Leksikon XIX, 251—53.

² Ibid. XIX, 1940, 440.

hvor der ganske vist behandlede mange og ofte meget vigtige spørgsmål, men som alligevel ikke var i stand til at erstatte forvaltningskontorerne. Christian V's i testamentet udtalte ønske om indførelse af kommissionsstyre i stedet for kollegiestyre gik ikke i opfyldelse med oprettelsen af rådstuekommissionerne, den kun en menneskealder gamle administration lod sig ikke rukke så let, og under den nye konge vendtes opmærksomheden igen mod den, hvorefter kommissionerne forsvandt ud af billedet. Et interessant fænomen i den danske statsadministrations historie var hermed forbi.

Bilag

Rådstuekommissionernes medlemmer 1690-1705.

De kursiverede navne er de s. 297 nævnte hovedpersoner. * betegner kommissionsmedlemmer, der ingen tilknytning havde til statsadministrationen. Herunder er også anført rådmænd i København, men ikke borgmestre sammesteds. Datoerne i skarp parentes er første og sidste dato for et medlems deltagelse i kommissionerne. Ved oplysninger, der er hentet fra Dansk biografisk Leksikon, sidste udgave, og fra G. N. Kringelbach: Den civile Centraladministrations Embedsetat, er ikke angivet kildehenvisninger.

- 1) Adeler, Frederik Christian [1701, 27/10; 1704, 26/3]. 1694 assessor i Højesteret, 1699 deputeret i land- og søetatens kommissariat, senere 1. deputeret for finanserne og stiftamtmand på Sjælland. 1694 justitsråd, 1700 etatsråd, 1713 gehejmeråd. 5 komm. 13 møder.
- 2) Ahlefeldt, Joachim [1703, 7/11; 1705, 13/2]. I kgl. tjeneste 1699, 1703 medlem af konseillet og 1. deputeret for finanserne, 1706 assessor i Højesteret og vicestatholder i hertugdømmerne. 1699 gehejmeråd. 3 komm. 7 møder.
- 3) Arff, Nicolaj Jansen [1693, 12/7; 1694, 10/12]. 1684 assessor i kommercekollegiet, købmand i København, storskibsreder¹. 1 komm. 23 møder.

¹ Carl Bruun: Kjøbenhavn II, 328 f.

- 4) Bagger, Hans [1691, 6/2; 1693, 26/1]. 1674 sognepræst ved Frue Kirke i København, 1675 Sjællands biskop. 2 komm. 9 møder.
- 5) *Benzon, Niels* (1690, 2/9; 1704, 26/3). 1679—85 arkivar i rentekammeret, 1686 generalprokurør. 1704 vicepræsident i kommercekollegiet. 1693 direktør for søetatens kvæsthus. 1685 etatsråd, 1704 gehejmeråd. 54 komm. 132 møder.
- 6) Blome, Christoph [1702, 22/11; 1705, 13/2]. Medvirkende ved freden i Travendal, 1702—08 medlem af konseillet, derefter amtmand i Steinburg. 1701 gehejmeråd. 7 komm. 14 møder.
- 7) Bornemann, Cosmus [1692, 31/8]. 1684 til sin død 2/9 1692 borgmester i København, 1685 assessor i Højesteret. 1689 kancelliråd. 1 komm. 1 møde.
- 8) Braem, Christian [1701, 27/10; 1703, 25/5]. 1683 assessor i kommercekollegiet, 1708 kommitteret ved politi- og kommercekollegiet 4 komm. 10 møder.
- 9) Braem, Gothart [1700, 8/9; 1701, 19/12]. 1694 deputeret i general- og kommissariatskollegiet, kort før 1702 oberkrigskommissarius i Danmark. 1697 justitsråd, 1701 etatsråd. 2 komm. 3 møder.
- 10) *Brandt, Peter* [1690, 2/9; 1696, 10/6]. 1678 oberzahlmester, 1684—92 overrentemester. Efter afskeden 1692 beholdt han stillingen som deputeret ved landetatens kommissariat, 1694 deputeret for land- og søetatens kommissariat. 1692 gehejmeråd. 50 komm. 114 møder.
- 11) Breitenau, Christoph Gensch v. [1700, 8/9; 1701, 17/3]. Jan. 1701 deputeret for finanserne, juni 1701 præsident for den generallandkommission, der indførte landmilitseren i Oldenburg. 1693 konferensråd, 1700 gehejmeråd. 5 komm. 9 møder.
- 12) Christensen, Johannes Meller [1700, 11/11; 1703, 26/4]. 1692 rådmænd, 1701 stadshauptmand, 1710 borgmester, 1713—24 præsident. 1709 justitsråd, 1713 etatsråd, 1722 konferensråd¹. 2 komm. 4 møder.

¹ Oluf Nielsen: Københavns Historie VI, 1892, 424.

- 13) Christensen*, Mads [1700, 11/11; 1702, 15/3]. Isl. købmand i København. 2 komm. 10 møder.
- 14) Dose, Ernst Ulrik [1701, 27/10; 1705, 13/2]. 1694 kammersekretær, efter tronbestigelsen overkammersekretær, 1701 tillige deputeret for finanserne. 10 komm. 16 møder.
- 15) Edinger*, Wilhelm [1700, 11/11; 1700, 9/12]. Vinhandler og skibsreder, før 1700 direktør i Ostindisk Kompagni. 1 komm. 3 møder.
- 16) Ehrenschild, Conrad Biermann v. [1690, 11/7; 1690, 2/9]. 1669 assessor i statskollegiet og Højesteret, 1682 medlem af konseillet. Fra 1690 boede han i Hamburg. 1680 gehejmeråd. 1 komm. 2 møder.
- 17) Elers, Jørgen [1691, 21/1; 1691, 16/6]. 1679 assessor i kammerkollegiet, 1682 i Højesteret. 1685 deputeret for søetatens økonomi, 1685—90 desuden for landetatens. 1688 etatsråd, 1690 rang af generalmajor. 11 komm.¹ 24 møder.
- 18) Giedde, Frederik [1703, 19/6]. 1684 viceadmiral, 1697 admiral, 1704—06 overdirektør for indrulleringsvæsenet i Norge. 1711 generalpostdirektør, 1713 stiftamtmand i Odense. 1707 gehejmeråd. 1 komm. 1 møde.
- 19) Giese, Christoph Joachim [1701, 27/10; 1704, 20/2]. Deputeret i land- og søetatens generalkommissariat. Justitsråd. 6 komm. 11 møder.
- 20) Giese, P. C. [1700, 8/9]. Ukendt². 1 komm. 1 møde.
- 21) Gyldenløve, Christian [1698, 1/12; 1703, 19/6]. 1696 general, 1697 feltmarskalløjtnant. 1699—1702 højstkommanderende general i Norge. 2 komm. 2 møder.
- 22) *Gyldenløve, Ulrik Frederik* [1691, 2/3; 1699, 22/2]. 1661 rigets jægermester, sen. spansk general og grande. 1664—99 Norges statholder. 1670 præsident for kommercekollegiet, 1671 overkammerherre. 55 komm. 130 møder.
- 23) Gyldensparre, Albert [1691, 6/2; 1694, 11/9]. 1673 kommis-

¹ Christiansens oplysning (anf. værk II, 135), at Elers hørte til dem, der sad i de fleste kommissioner, er således ikke korrekt.

² P. C. Giese er ikke anført i Kringelbachs fortegnelse over medlemmerne af rådstuekommissionerne (anf. værk).

- sarius ved søetaten, 1674 admiralitetsråd, 1675 general-krigskommissarius, 1680 medlem af kommercekollegiet. 1680 etatsråd, 1684 kommerceråd. 2 komm. 3 møder.
- 24) Hansen, Oluf [1692, 2/11; 1704, 26/3]. 1680 proviantskriver, senere ansat i Zahlkammeret. 1685—91 oberzahlmester, 1690 deputeret i søetaten. 1700 etatsråd, 1709 deputeret i generalkommissariatet¹. 4 komm. 9 møder.
- 25) *Harboe, Jens* [1691, 2/3; 1699, 22/2]. 1678 krigssekretær, 1688 overkrigssekretær. 1695 gehejmeråd. 53 komm. 124 møder.
- 26) Heidemann, Christopher [1701, 11/5; 1702, 15/2]. 1687 assessor i kommercekollegiet. Amtmand over Nordlandene. 4 komm. 13 møder.
- 27) Jacobsen, Andreas [1694, 3/5; 1695, 17/5]. 1689 amtsforvalter i Københavns amt, senere assessor i Højesteret og ved sin død etatsråd. 1690—1717 borgmester i København². 2 komm. 4 møder.
- 28) Jacobæus, Holger [1691, 10/6]. Læge, 1698 professor ord. 1691 assessor i Højesteret. Universitetets rektor 1690, 1695, 1696. 1698 justitsråd. 1 komm. 1 møde.
- 29) Jensen, Bartholomeus [1691, 16/2; 1691, 23/3]. 1676 rådmænd, 1677—97 borgmester i København. 1679 assessor i Højesteret, 1698 justitsråd³. 1 komm. 2 møder.
- 30) *Jessen, Th. B. v.* [1690, 2/9; 1700 11/11]. 1692 patron for det ridderlige akademi, og sæde i Højesteret. 1695 medlem af konseillet. 1684 etatsråd, 1692 justitsråd, 1695 gehejmeråd. 65 komm. 148 møder.
- 31) *Juel, Jens* [1690, 2/9; 1699, 28/12]. 1670 vicepræsident, senest 1680 præsident i kommercekollegiet, 1671 assessor i statskollegiet. 1692 patron for ridderlige akademi i København, medlem af konseillet 1680. 1683 l. deputeret i generalkommissariatet for land- og søetaten. 1699 generaladmiral og chef for admiralitetet. 1672 friherre, 1675 gehejmeråd. 66 komm. 171 møder.

¹ (Bricka) Dansk biogr. Leks. VII, 1893, 34 f.

² O. Nielsen: Københavns Historie V, 1889, 433 f.

³ Ibid. V, 1889, 431 f.

- 32) Juel, Niels [1692, 3/11]. 1677 generaladmiraløjtnant, 1683 præsident i admiralitetet. 1677 gehejmeråd. 1 komm. 1 møde.
- 33) Kloumann*, Peter [1700, 11/11; 1703, 26/4]. Ca. 1687—1709 forpagter af Kongens Bryghus. 1697 kommerceråd¹. 2 komm. 4 møder.
- 34) Knuth, Adam Levin [1691, 6/8²; 1696, 13/8]. 1681 overkammerjunker, 1682 amtmand over Københavns amt. 1695 gehejmeråd. 4 komm. 10 møder.
- 35) Krabbe, Otte [1696, 12/8; 1705, 13/2]. 1682 stiftamtmand på Sjælland. 1695 gehejmeråd, 1703 virkelig gehejmeråd. 11 komm. 11 møder.
- 36) Krag, Niels [1701, 15/12; 1701, 19/12]. 1681 etatsråd, 1696 gehejmerådstitel. 1 komm. 2 møder.
- 37) Kruse*, Edvard [1693, 12/7; 1694, 5/5]. 1690 overtog Kruse forvaltningen af konsumtionen i København, 1692—95 havde han forpagtningen af told og konsumtion i hele Danmark. 1 komm. 8 møder.
- 38) Leers, Jean Mathias [1693, 12/7; 1703, 7/5]. Kammer- og kommerceråd. 2 komm. 10 møder.
- 39) Lehn*, Abraham [1700, 11/11; 1700, 9/12]. Vinhandler og skibsreder. 1688 direktør for Ostindisk Kompagni. 1688—1709 sæde blandt stadens 32 mænd. 1 komm. 3 møder.
- 40) Lente, Christian v. [1701, 15/12¹; 1705, 13/2]. 1680—98 gesandt i London og Haag. 1698 overhofmester ved det ridderlige akademi, 1699 medlem af konseillet, overkrigssekretær og deputeret i land- og søetatens kommissariat. 10 komm. 18 møder.
- 41) Lente, Johan Hugo v. [1693, 20/2; 1694, 22/2]. 1691—97 i Tyske Kancelli, 1696 gehejmeråd, senere amtmand i hertugdømmerne. 3 komm. 7 møder.
- 42) Lillienkiold, Hans Hansen [1701, 30/11; 1702, 15/3]. 1673

¹ Københavns Diplomatarium, 1886, VII, 196 og 514.

² Oplysningen i Dansk biogr. Leksikon XIII, 1938, 7, at Knuth først fra 1692 var medlem af kommissionerne, er således ikke korrekt.

³ Oplysningen i Dansk biogr. Leks. XIV, 1938, 245, at Lente var medlem af rådstuekommissionerne allerede 1700, er ikke korrekt.

- vicelagmand, ca. 1680 lagmand i Bergen. 1676 adlet. 1684 amtmand i Finmarken, 1702 i Romsdals amt. 1687 kancelliråd¹. 1 komm. 4 møder.
- 43) Løvendal, Valdemar [1703, 21/3]. 1700 hjem fra udenlandsk tjeneste som generalmajor. 1701 generalinspektør for rytteriet i Holsten. 1705 afsked fra dansk tjeneste. 1 komm. 1 møde.
- 44) Meybusch, Anton [1692, 30/11; 1692, 8/12]. Efter mange års virksomhed som medaljør i Sverige og Frankrig, kom M. 1691 til København, hvor han fremstillede medaljer og stempler til mønten. 1 komm. 2 møder.
- 45) Meier, Reinhold [1692, 30/11; 1698, 1/12]. 1687—99 medlem af kammerkollegiet, fra 1689 tillige deputeret ved de militære kommissariater. 1690 justitsråd, 1697 virkelig etatsråd. 14 komm. 26 møder.
- 46) *Moth, Mathias* [1690, 2/9; 1703, 7/5]. 1688 oversekretær i Danske Kancelli, 1693 deputeret ved hofetaten, 1694 i generalkommissariatet for land- og søetaten, 1694 meddirektør for Københavns vandvæsen, 1697 for børnehuset. 88 komm. 208 møder.
- 47) Munk, Laurits [1692, 31/8; 1696, 8/1]. 1685 chef for det danske artilleri, 1693 generalmajor. 1 komm. 5 møder.
- 48) Müller, Christian [1701, 26/10; 1702, 15/2]. 1688—1717 amtmand på Island, 1682 kommerceråd, senere justitsråd². 1 komm. 5 møder.
- 49) Nansen, Hans Hansen [1691, 21/1; 1705, 13/2]. 1670 assessor i kommercekollegiet, 1671 i admiralitetet. 1688—1713 præsident i København. 1679 kommerceråd, 1685 justitsråd, 1688 etatsråd, 1693 virkelig gehejmeråd³. 21 komm. 42 møder.
- 50) Neve, Johan [1703, 21/3]. 1685 chef for tyske assignationskontor, 1700 kommitteret i rentekammeret. 1701 kammerråd, 1707 justitsråd, 1709 etatsråd. 1 komm. 1 møde.

¹ (Bricka) Dansk biogr. Leks. X, 1896, 292 f.

² (Bricka) Dansk biogr. Leks. XI, 1897, 574 f.

³ O. Nielsen: Anf. værk V, 1889, 420 ff.

- 51) Nielsen*, Morten [1693, 22/2]. 1682 kvæsthusforvalter, 1682—96 rådmand i København¹. 1 komm. 1 møde.
- 52) Plessen, Christian Siegfred v. [1692, 20/1; 1701, 22/12]. Efter sin ankomst til Danmark 1677 kammerjunker, senere overkammerherre hos prins Jørgen. Jan. 1692 præsident for rentekammeret og medlem af konseillet. Afsked fra rentekammeret jan. 1700, ud af konseillet 1703. 45 komm. 102 møder.
- 53) Raben, Peter [1703, 7/5]. 1685 officer i marinen, 1703 schoutbynacht og indrullerschef for Sjælland. 1706—09 direktør for indrulleringen i søndenfjeldske Norge. 1710 viceadmiral, 1714 admiral, 1719 1. deputeret i admiralitetet. 1 komm. 1 møde.
- 54) Rasch, Claus [1691, 6/2; 1703, 26/4²]. 1664 præsident i Nyborg, 1682 politimester for hele landet. 1684—91 borgmester i København. Assessor i Højesteret og kommercekollegiet. 1700 etatsråd. 11 komm. 18 møder.
- 55) Rasmussen, Severin [1696, 5/8]. 1684 protokolfører i Højesteret. 1691 assessor i Danske Kancelli. 1697 kancelliråd. 1698 justitsråd. Protokolfører for rådstuekommissionerne. 1 komm. 1 møde.
- 56) Regelsen*, Peder [1701, 11/5; 1702, 15/3]. Islandsk købmand i København³. 1 komm. 7 møder.
- 57) Reventlow, Conrad [1690, 2/9; 1705, 13/2]. 1667 i Tyske Kancelli, 1670—84 amtmand i Haderslev. 1680—99 overjægermester. 1682 sæde i konseillet. 1699 storkansler. 1680 gehejmeråd. 105 komm. 244 møder.
- 58) Rosencreutz, Hans Hansen [1700, 8/9; 1703, 20/12 (1705, 13/2)⁴]. 1670 renteskriver, 1682 overkrigskommissarius i

¹ O. Nielsen: *ibid.* s. 447 f.

² Dansk biogr. Leks. XIX, 1940, 175 angiver forkert 1699 som sidste år for hans deltagelse i kommissionerne.

³ Hist. Medd. om København II, 1, 409.

⁴ H. R. havde ordre til at deltage i kommissionen 1705, 13/2, men overværede ikke dennes eneste møde. Om ham se (Bricka) Dansk biogr. Leks. XIV, 1900, 175 f.

- Norge. 1700 deputeret for finanserne. 1690 justitsråd, 1700 etatsråd. 15 komm. 34 møder.
- 59) Rosenkrantz, Jens [1693, 25/1; 1694, dec.] 1671 amtmand i Nyborg. Ca. 1680 landsdommer på Fyn og justits- og kancelliråd. 1692 kammerråd, 1693 etatsråd¹. 2 komm. 5 møder.
- 60) Rostgaard, Jens [1703, 7/11; 1704, 20/2]. 1684 amtsskriver, 1691 amtsforvalter over Kronborg amt. 1702—05 rådmand i København. 1703 krigs- og landkommissær for Sjælland m. m². 2 komm. 6 møder.
- 61) Rømer, Ole [1691, 10/6; 1703, 26/4]. 1681 professor ved universitetet, 1688 i Danske Kancelli, 1694 sæde i Højesteret, 1705 politimester i København. 1693 justitsråd, 1706 etatsråd. 10 komm. 25 møder.
- 62) Schack, Hans [1692, 31/8; 1696, 8/1]. 1681 generalmajor og kommandant i København, 1689 generalløjtnant, 1692 chef for fortifikationsetaten. 1698 gehejmeråd. 1 komm. 4 møder.
- 63) Schindel, Wiglas v. [1692, 22/1; 1692, 8/11]. 1690 indrettede han det ridderlige akademi i København og blev dettes overhofmester. 1 komm. 7 møder.
- 64) Schult, Didrik [1698, 18/5]. 1669 oversekretær i Danske Kancelli, 1694 stiftsbefalingsmand på Fyn. 1680 gehejmeråd. 1 komm. 1 møde.
- 65) Sehested, Christian [1701, 15/12; 1705, 13/2]. 1694 deputeret i land- og søetatens kommissariat. 1700 oversekretær i Tyske Kancelli. 1698 etatsråd. 10 komm. 18 møder.
- 66) Sehested, Christoffer [1691, 21/1³; 1692, 3/11]. 1677—94 tilforordnet i søetatens kommissariat, 1685—90 deputeret i sø- og landetatens kommissariat. Hofmarskal. 1680 gehejmeråd. 5 komm. 6 møder.
- 67) Skeel, Otto [1691, 8/6; 1693, 26/1]. 1672 sæde i Højesteret, 1677 deputeret i generalkrigskommissariatet, 1683 sæde i

¹ (Bricka) Dansk biogr. Leks. XIV, 1900, 250.

² *ibid.* 346.

³ Dansk biogr. Leks. XXI, 1941, 553 anfører årene 1690—92 for hans deltagelse i kommissionsarbejdet.

- generalkommissariatet for land- og søetaten. 1672 justitsråd, 1677 etatsråd, 1679 gehejmeråd¹. 2 komm. 2 møder.
- 68) Span, Henrik [1692, 31/8; 1692, 23/11]. 1677 kaptajn, s. å. viceadmiral. 1678 medlem af admiralitetet. 1683 admiral. 1690 Holmens chef. 3 komm. 7 møder.
- 69) Stampe*, Hans Jensen [1692, 31/8; 1693, 19/1]. 1673—79 kæmner, senere overformyndet i København. 1682—94 rådmænd². 1 komm. 2 møder.
- 70) Stiefken*, Lüder [1703, 7/5]. 1691 borgerskab i København som silkekræmmer. Nævnes 1691 blandt de fornemste skibsredere³. 1 komm. 1 møde.
- 71) Stuve*, Barthold [1693, 22/2]. 1660 optaget i krænmerlauget. 1687 viceformand, 1695 formand for de 32 mænd. Medlem af kanaldirektionen⁴. 1 komm. 1 møde.
- 72) Stöcken, Christopher Ernst v. [1703, 19/6]. 1686 kaptajn, 1688 schoutbynacht, 1693 viceadmiral, 1697 admiral. 1694 Holmens chef. 1 komm. 1 møde.
- 73) Thott, Knud [1690, 13/11; 1701, 22/12]. 1683 deputeret i generalkommissariatet for land- og søetaten. 1699 præses i krigskommissariatet 1700 sæde i konseillet. 1701 1. deputeret for finanserne. 1680 commerce- og etatsråd, 1682 gehejmeråd. 19 komm. 36 møder.
- 74) Wedel, Gustav Wilhelm [1696, 10/6]. Greve, feltmarskal og kommanderende general i Norge. 1 komm. 1 møde.
- 75) Wibe, Ditlev [1700, 8/9; 1705, 13/2]. 1695 kammerjunker hos prins Carl, 1697 hos Christian V. 1700 oversekretær i Danske Kancelli. 1708 sæde i konseillet, 1721 statholder i Norge. 1708 gehejmeråd. 21 komm. 50 møder.
- 76) Vieregg, Claus Heinrich v. [1704, 20/2]. 1690 hofmester hos prins Christian. 1694—1703 amtmand over Antvorskov amt. 1704 deputeret i generalkommissariatet for land- og sø-

¹ (Bricka) Dansk biogr. Leks. XVI, 1902, 37 f.

² O. Nielsen anf. værk V, 1889, 447.

³ Hist. Medd. om København II, 1, 485 og Oluf Nielsen anf. værk V, 137.

⁴ Pers. Tidsskrift III, 2, 54.

- etaten. 1710 amtmand over Vordingborg amt, 1712 vicesatholder i Norge. 1694 etatsråd, 1703 gehejmeråd¹. 1 komm. 1 møde.
- 77) Vinding, Poul [1690, 2/9; 1703, 26/4]. 1681 professor ved universitetet. 1686 assessor i hofretten og kancelliet. 1688 assessor i Højesteret. 1693 justitsråd, 1706 etatsråd. 4 komm. 6 møder.
- 78) Worm, Willum [1690, 13/11; 1703, 26/4]. 1662 professor ved universitetet. 1671 bibliotekar ved kongens bibliotek. 1679 assessor i Højesteret, 1684 i Danske Kancelli, 1690 justitiarius i Højesteret. 1687 justitsråd, 1690 etatsråd, 1693 konferensråd. 2 komm. 7 møder.
- 79) Würger*, Jochum [1703, 7/5]. 3/11 1690 borgerskab i København som købmand. Nævnes 1691 blandt de fornemste skibsredere².
- 80) Wust, Abraham [1703, 7/5]. Ca. 1700 assessor i kammerkollegiet, fra 1682 ejer af teglværket på Frederiksberg³. 1 komm. 1 møde.

Zusammenfassung.

In den Jahren 1690—1705 war als Glied der dänischen Staatsverwaltung eine Reihe gleichartiger Verwaltungskommissionen tätig. Ausschüsse wie diese waren damals nicht unbekannt. So gab es in Dänemark von 1661 bis 1667 6 Kommissionen, die besonders von Mitgliedern des Geheimen Rates zusammengesetzt waren. In Schweden, das auch früher als Vorbild für die Einrichtung der dänischen Staatsverwaltung gedient hatte, wurde z. B. die Arbeit mit der Rücknahme von früher verschenkten Gütern von Kommissionen ausgeführt, die dadurch einen mehr oder wenig permanenten Charakter erreichte. Den Erfolg dieser Tätigkeit kannte man sehr gut in unsrem Lande.

Vom Ausgang der 1680, er Jahren herrschte grosse Unordnung in den dänischen Finanzen, und dies war eine wichtige Ursache

¹ (Bricka) Dansk biogr. Leks. XVIII, 1904, 564.

² Oluf Nielsen anf. værk V, 137.

³ RA. DK. supplikprotokol M. okt.—dec., 1703, nr. 434. Cf. E. Nyström: Frederiksbergs Historie II, 1946, 218 ff.

zur Errichtung der Ausschüsse. Wenn sich der König dazu entschlossen hatte, eine solche Kommission zu ernennen, wurde normalerweise durch die Dänische Kanzlei an das vornehmste Mitglied der künftigen Kommission ein königlicher Befehl gesandt. Der vornehmste Teilnehmer war beinahe immer Graf (von 1699 Grosskanzler) Conrad Reventlow. Mündliche Kommissorien gab es doch auch. Die Mitglieder versammelten sich in der alten Ratstube des ehemaligen »Staatskollegiums« in dem früheren Zollamt am Holmens Kanal. Sie konnten Sachverständige kommen lassen, die nicht nur von Beamten bestanden, sondern auch von Kopenhagener Kaufleuten. Protokollführer für beinahe alle Kommissionen war der Kanzleirat Severin Rasmussen, der mit grosser Sorgfalt seine Arbeit ausführte. Wenn die Verhandlungen über den vom König angegebenen Gegenstand zu Ende gebracht waren, schickte der Ausschuss seinen Bericht an den König, der sich danach — normalerweise im Geheimen Rat — über die Sache entschied. Herrschte im Ausschuss Uneinigkeit, durfte die Minderheit ihren eigenen Bericht einsenden. Im grossen ganzen hat der König die Gesichtspunkte der Kommissionen gebilligt.

1691 und 1692 ernannte der König die grösste Anzahl von Kommissionen, danach aber wurde die Zahl eingeschränkt mit Ausnahme vom Jahre 1701. Nach 1703 ebte die Kommissionstätigkeit aus. Das Sinken nach 1692—93 hängt ohne Zweifel mit der Berufung Christian Siegfried von Plessens als Chef des Finanzwesens zusammen, denn dieser ausgezeichnete Finanzminister wünschte keine Kontrolle mit seiner Verwaltung. Das Sinken nach 1703 hat teils mit der Reorganisierung der Finanzverwaltung Verbindung, teils mit der Wiederherstellung des Kommerzkollegiums 1704 und schliesslich mit der grösseren Selbstständigkeit des jungen Königs.

Die Ausschüsse beschäftigten sich besonders mit Handels- und Zollfragen. In zweiter Reihe kamen die Steuern und die Handwerks- und Industrieprobleme. Die Auserwählung der Gegenstände, die den Ausschüssen unterbreitet wurden, kommt ziemlich zufällig vor, denn ähnliche Sachen wurden gleichzeitig von der normalen Verwaltung behandelt. Aussenpolitische Sachen und Fragen betreffend die Revision der Finanzverwaltung wurden von den Kommissionen nicht erörtert.

In den 15 Jahren nahmen 80 Personen an den 272 Sitzungen der 112 Kommissionen teil. Von diesen 80 Personen zeichneten sich 10 Männer durch grössere Teilnahmehäufigkeit aus. Diese 10 Männer waren im voraus massgebend in der normalen Verwaltung. Wenn sich der König vorgestellt hätte, durch Ernennung

der Kommissionen eine tiefgehendere Kontrolle mit der Verwaltung zu erlangen, gelang es ihm nicht eben weil die Leitung sowohl der Verwaltung als auch der Kommissionen in den Händen derselben Personen lag.

In seinen »Bemerkungen« 1698 zu seinem Testament hatte König Christian V dem Gedanken Ausdruck gegeben, dass das bisherige kollegiale Verwaltungssystem mit Kommissionen wie die hier behandelten ersetzt werden müssten. An sich war dieser Gedanke utopisch, und die Kommissionen in der Ratstube vor dem Schloss blieben hauptsächlich nur ratgebend, sie wirkten als Ergänzung der bestehenden Staatsverwaltung.

Den rige hjælpe den fattige

En undersøgelse af skattemandtallet fra Næsbyhoved
len 1511

AF

HÅKON BENNIKE MADSEN

I 1507 forekommer for første gang i skattebrevene vedrørende udskrivning af ekstraordinære skatter det senere så almindelig anvendte udtryk »den rige hjælpe den fattige«, hvorved man forstod, at skatten inden for mindre skattelæg skulle præsteres efter den enkelte skattepligtiges økonomiske ydeevne. Princippet er dog betydelig ældre. Allerede ved udskrivningen af en landehjælp 1467, hvor de skattepligtige blev lagt i læg på 4 mænd, »rige og fattige«, blev det bestemt, at den enkelte inden for lægget skulle yde efter »sin formue«¹ Skattelæg nævnes så tidligt som i 1458². Rimeligvis har princippet om skat efter evne som i Sverige været kendt siden begyndelsen af det 15. århundrede³.

Skattebrevet fra 1507 har følgende ordlyd:

¹ Rep. 2. r. II nr. 2316.

² Rep. 2. r. I nr. 910; jfr. Will. Christensen: Dansk Statsforvaltning i 15. Årh. (1903), 548. I en landehjælp, udskrevet året før, betaler dog hver skattepligtig 1 lybsk mark (Rep. 2. r. I nr. 726).

³ I Sverige har princippet været praktiseret allerede i 1403; se Lönnroth: Statsmakt och Statsfinans i Göteborg Högskolas Årsskrift XLVI (1940), 176 f. Derimod er det næppe troligt, at princippet har været kendt i 14. årh.; se Aarsberet. fra Geheimearch. V, 56, § 5 (sml. Will. Christensen: anf. v., 530—31), hvor fynboerne 1396 afkræves 10 lødemark af hvert sogn, mens jyderne betaler 12 grot af hvert hus.

»Forre swadane for:ne merckelige tager . . . .¹, tesliges nw oc fore andre wore og riigens besønderlige leygligheders skyllid haffuer wort elskelige Danmarcks rigens rad, nw her hoss oss forsamblæt oc tillstede, vndt oc tilladet oss en møgeligh hielp oc landskatt atmwe fange aff then menige man offuer allt wort riige Danmarck, swa at hwarie fire mend skulle nw inden sanctj Morthenss dag nest komendes giffue oss iiij marck penninge, then riige hielpen then fattige, oc ther fore skall ingen frii være vden gardsædemen, som dageligen arbeide till gode mendz garde, oc tesliges møllere, hierder oc the, som boendes ære paa rætte sogne preste oc diegne garde«².

Skattebrevet knytter altså princippet om skat efter evne til et skattelæg på 4 personer, og samtidig fastslår det, hvilke kategorier af landbefolkningen der var fritaget for at udrede den ekstraordinære skat. Den vigtigste gruppe var den del af adelens gårdsæder, som præsterede et vist hovarbejde på dens hoved- og ladegårde; som i 1467 (delvis 1478) har forudsætningen for skattefriheden sikkert været den, at de ikke har ydet andet til landgilde end dette arbejde³. Det var de såkaldte ugedagsmænd⁴. Endvidere fritager skattebrevet møllere og hyrder og endelig præster og degne for deres embedsgårde. Rette præstegårde havde været fritaget for at yde ekstraordinære skatter meget tidligt, mens degnegårdene var kommet til i det 15. årh. Mens adelens gårdsæder eller ugedagsmænd gøres skattefrie i alle skattebreve fra denne og senere tid, gjaldt møllernes og hyrdernes skattefrihed næppe alle skatteudskrivninger⁵; i det mindste er der fra en lidt senere tid skattebreve, hvor møllerne medtages som skattepligtige⁶. Hvilke grupper der skulle være fritagne

¹ Nemlig udgifterne til krigen med Sverige, prinsessestyr og indløsning af tolden i Helsingør, der var blevet bortpantet i Christiern I's tid.

² Danske Magazin 4. r. II, 156.

³ Jfr. Will. Christensen: anf. v., 544 f.

⁴ Regelen om, at ugedagsmændene for at opnå skattefrihed skulle bo i samme sogn, hvori hovedgården lå, kan ikke findes i denne tid og er formentlig først dukket op i slutningen af Christiern II's eller begyndelsen af Frederik I's regeringstid.

⁵ Også ved landehjælpsudskrivningen 1511 var de fri (Da. Mag. 4. r. II, 158).

⁶ Se Da. Mag. 3. r. V, 92 og 303 og 4. r. I, 130. Her fastslås udtrykkeligt, at ikke engang møllerne skulle gå fri.

for at yde landehjælp bestemtes ved hver enkelt ekstraskats udskrivning, hvis det ikke blot fastsloges, at kun de skulle være fri, som havde været fri fra arildstid. Tendensen gik i første halvdel af det 16. århundrede stærkt i retning af at inddrage flere og flere sociale klasser i ydelsen af de ekstraordinære skatter.

I det følgende vil vi undersøge, hvordan man i datiden har forstået dette udtryk: »den rige hjælpe den fattige«, og hvorledes man har søgt at efterleve denne bestemmelse. Efter skattebrevets ordlyd kan der ikke være tvivl om dets betydning: hvor et læg bestod af fattige og rige, af bedre- og mindrebemidlede, skulle de rige i lægget betale mere end de fattige eller sagt med andre ord, de skulle yde over, mens de fattige tilsvarende skulle yde under gennemsnitsydelsen. Spørgsmålet er så, hvor meget den riges hjælp har betydet for den fattige? Vi vil forsøge at besvare dette ved at undersøge, hvorledes ligningen af de individuelle skattebeløb inden for hvert læg er foregået, og søge at nå frem til de myndigheder, der har haft ansvaret for skattens ligning og opkrævning, og se, hvorledes de har søgt at efterkomme lovens bogstav. Dernæst vil vi prøve at sætte de individuelle skattebeløb i relation til oplysninger om de enkelte skattepligtiges formueforhold og evne til at yde skatten for herigennem at få verificeret, hvorvidt princippet om skat efter evne har været knæsat. I forbindelse hermed skal vi behandle spørgsmålet om, hvilke klasser af landbefolkningen der rent faktisk er gået fri ved skatteudskrivningerne eller har fået nedsat deres skattebeløb).

I.

Det konkrete kildemateriale, vi har til løsning af denne opgave, er som venteligt ret sparsomt. Det er skattemandtallene, der her må være vor hovedkilde. De første bevarede skattemandtall er netop fra denne tid. De findes i rigsarkivet i pakken: »Forskellige Stykker kgl. Indtægtsregnskaber fra Kong Hanses Tid«, specielt læggene 2, 3, 4a, b, c og 5.

Nr. 2 kaldes i registranten (108a): Landehjælp af Sjælland (u.å.). Denne formodede landehjælp dækker Smørum og Sokke-

lund herreder. Bønderne står her opført enkeltvis med et bestemt antal okser, altid et lige tal (4, 6, 8 og 12), bælder (nogle af sølv; som regel 1 bælte, i en del tilfælde 2 og i ganske få tilfælde 3), bradser (pladesmykker), bindiker (bånd, brugt til udsmykning) og skeer. At disse ting har været ydet til landehjælp er ganske usandsynligt, når man tager tidens priser på f. eks. okser og den almindelige gennemsnitsydelse pro persona ved landehjælpsudskrivning, der som regel lå på 12—20 skill., i betragtning. Mere nærliggende vil det vel være at opfatte »landehjælpen« som et ligningsgrundlag for udregningen af den enkelte persons skat — men til brug for hvilken skatteudskrivning?¹

Nr. 3: Landehjælp af Tuse og Merløse Herreder. Denne må ganske givet tolkes som en formuesopgørelse. Lægget er opdelt på byer inden for de to herreder, og under personerne i de enkelte byer (mange steder er der kun een) står et beløb, regnet i sølv og penge, der går på alle personerne i byen. Gennemsnitsformuen for den enkelte ligger på 75—100 mark. Foran formuessummerne står mange steder: »han (eller: de) forma«. Denne formueopgørelse er interessant derved, at der ved hver enkelt person angives, hvis tjener han er (f. eks. Jacob Trolles tjener, bispens tjener af Aarhus).

Begge disse lister tyder stærkt på, at den enkelte skattepligtiges formueomstændigheder har været medbestemmende ved påligningen af hans landehjælp, i hvert fald på Sjælland. Desværre kan dette materiale ikke anvendes i denne sammenhæng, da det må formodes kun at være ligningsgrundlaget for en landehjælp, hvorfra det ikke er muligt at nå frem til skattesatserne.

Selve skatteligningen finder vi i nr. 4a, b og c og 5: Skatte- mandtal fra Fyn. Ganske vist er disse lister begrænset til en del af øen, men omfatter dog ikke mindre end 6 af de 12 fynske herreder, nemlig de 5: Bjerge, Aasum, Lunde, Skam og Odense herreder, der udgjorde Næsbyhoved len, samt Skovby herred. Til sammenligning med dette materiale, der som nedenfor vist stammer fra 1510—11, er der til alt held bevaret jordebøger fra Næsbyhoved len for årene 1502, 1503, 1505, 1509 og 1510.

Det fynske skatte-mantal, der hidtil har været udateret, kan med temmelig stor sikkerhed dateres til året 1511, dog således at affattelsen af det muligvis kan være påbegyndt i slutningen af

¹ Jfr. »De rige Mænd« i Da. Mag. 5. r. II, 38 ff., hvor mange af personerne genfindes, mens ydelserne er lidt anderledes.

1510. På en versoside foroven i skattemandtalskladde 4c under Vigerslev s., Skovby h., findes i højre margin ud for Michell Iordß en note, bestående af tre ord. Det første ord må efter sammenhængen ved andre forekomster læses: »vgiffuen« (= udgivet, altså betalt). De to næste ord i sætningen er relativt letlæselige; der står: »pentecostes 1511«, pinsen 1511. Det vil med andre ord sige, at dette mandtal *ikke* kan være affattet med hjemmel i det 8. sept. samme år udstedte skattebrev¹, selv om dettes lægstørrelse og -ydelse passer udmærket til den, vi finder i det fynske mandtal. Hertil svarer, at de få terminer, der har kunnet læses i de stærkt udvidskede og sjusket skrevne marginalnoter (dies Lucii, Jubilate, Tamperlørdag — man må formode i pinsen), peger hen på forår og den tidlige sommer, utvivlsomt også i året 1511. Det til mandtallet svarende skattebrev synes at være gået tabt. Det kan muligvis være fra slutningen af 1510, men mandtallets affattelse — eller i det mindste betalingen af de deri anførte ydelser — må have strakt sig i det ringeste til pinsen 1511². Hvad enten nu mandtallet er fra 2. halvår 1510 eller 1. halvår 1511, så betyder det ikke så meget, da vi jo i 1510-jordebogen og lensregnskabet, der formentlig dækker tiden 1/5 1510—30/4 1511, har et materiale, der tidsmæssigt ligger mandtallet så nært, som det på nogen måde kan.

En særlig værdi får mandtallet derved, at det foreligger i *to* skikkelser; den ene er det egentlige *mandtal* med vedføjede skattesatser, som har cirkuleret mellem landsbyerne, den anden det *register*, der er lenets regnskab over for centralstyrelsen³. For

¹ Da. Mag. 4. r. II, 158.

² Ifølge Allen (De tre nordiske Rigers Historie I, 517—18) bevilgedes på en rigsdag i Kalundborg 3. marts 1510 en overordentlig skat af 20 skill. af hver bonde. Will. Christensen udtrykker (s. 563) tvivl om, at bevillingen skulle have fundet sted på denne rigsdag. At der har været udskrevet en landeskat i dette år, fremgår af en kvittering til Johan Brockenhus på den landehjælp, han oppebar i Krogens len 1510 (Suhms Saml. II, 1, 108—09). Om det fynske mandtal vedrører denne skatteudskrivning, kan ikke siges med sikkerhed, men er vel næppe sandsynligt, hvis Allens opgivelse af datoen for bevillingen er rigtig. Forøvrigt kunne de 20 skill. passe godt til den gennemsnitlige ydelse for hver skatteyder i det fynske mandtal.

³ Denne distinktion gjorde allerede samtiden; se Suhms Saml. II, 2, 18, hvor der tales om, at nogle skattepenge (fra Christian Rantzow på Kalundborg) er indbetalt »efter de regnskabers og *registers* lydelse, han os derom efter ret *mandtal* overantvordet haver«.

nemheds skyld vil vi i det følgende kalde mandtallet for kladden og registret for renskriften. Kladden består af tre små hefter uden omslag, hvorimod renskriften består af et i meget skjoldet pergament indbundet hefte, hvis udskrift for en del er ulæselig, da omslaget netop på dette sted er særlig stærkt skjoldet¹. At det er forskellige personer, der har ført henholdsvis kladder og renskrift, er hævet over enhver tvivl. Hver for sig er de dog i alt væsentligt ført af een mand². Kladderhefterne bærer tydeligvis præg af at være ført under forhold, der for skriveren har været højst ubekvemme, idet de mildest talt er sjusket ført både hvad angår navne og ydelser. Første og sidste side er meget smudsige; man kan ligefrem se på dem, at de har været brugt slittigt. Formentlig er der i tidernes løb forsvundet nogle blade af dem³. Læsningen af person- og stednavne i kladden har til stadighed måttet støttes ved jævnførelser med renskriften, og mange marginalnoter, der kun forekommer i kladden, har overhovedet ikke kunnet læses.

Renskriften er ført med en sirlig, smuk og læselig hånd, hvor navnene står i en snorlige kolonne på hver side. Langt den overvejende del af kladdens navne genfindes i renskriften. En fundamental forskel består i, at skatteansættelserne i kladderhefterne på nogle få undtagelser nær er individuelle⁴, mens renskriften

¹ De to første ord er: »Register fore«; derefter følger et helt ulæseligt ord; det sidste begynder sandsynligvis med »sk.« (skatt?).

² De sidste par sider og et par indsatte navne i renskriften er dog ført af en anden skriver. Helt udelukke muligheden af, at enkelte marginalnoter i kladden er vedføjede af en anden skriver, kan man ikke. Ingen af skriverhænderne har kunnet identificeres i Dronning Christines hofholdningsregnskaber.

³ Se slutningen af Odense herred.

⁴ I nogle sogne meddeler kladden ikke individuelle ydelser. Muligvis har de bønder, der ikke står anført med individuel ydelse, præsteret gennemsnittet, de 20 skill. Når nemlig en række i kladden ikke-ansatte personer i renskriften er blevet lagt i læg, og antallet af personer er ulige, står den sidste person i regelen alene med en ydelse af 20 skill.; dette kunne renskriveren ikke skrive af efter kladden, men han må have været i besiddelse af oplysning om, hvor meget de i kladden ikke-ansatte landehjælpsydere skulle lignedes til. Men absolut vished herom kan selvfølgelig ikke skaffes.

har dem samlet i skattelæg, i regelen på en hel side. I forbindelse hermed må en forskellig territorial opdeling ses. Mens kladden ikke blot inddeler i herreder og sogne, men også fordeler navnene på de enkelte landsbyer, standser renskriften normalt ved sognedelingen. Derved lettes indordningen i store læg, der ofte omfatter flere landsbyer inden for det enkelte sogn eller samler dele af flere landsbyer, idet kladdens navnefølge dog stort set bibeholdes. Derimod forekommer overlapning af sogne intetsteds. Storlægget på en hel side omfatter normalt 16 navne, der til højre forenes med en mægtig klamme og udstyres med en fælles skattesats, 20 mark. Undertiden forekommer dog læg på 20 navne til 25 mark eller nogle få gange 24 navne til 30 mark. Overskydende navne i sognet samles i regelen i grupper på 8 og 8, hver til 10 mark eller 4 og 4, hver til 5 mark, til sidst eventuelt parvis til $2\frac{1}{2}$ mark, og undertiden udskilles nederst i sognelisten en enkelt mand, og han er da altid karakteriseret med den normale ydelse på 20 skill.

Skatteligningen er altså meget nøje i overensstemmelse med et skattebrev, hvor det ordinære skattelæg på 4 mand har skullet yde 5 mark.

De individuelle ydelser i kladden grupperer sig tæt omkring gennemsnittet, 20 skill., idet man inden for den enkelte landsby finder satser på 24 og 16, 23 og 17, 22 og 18 samt 21 og 19 skill. Meget få ydelser ligger under 16 og over 24 skill. Helt små ydelser synes i de fleste tilfælde ikke at være blevet betalt. I enkelte tilfælde har man foretaget rettelser i skattebeløbene. En sammentælling af ydelserne inden for den enkelte landsby viser, at byen har ydet, hvad den var pligtig til: antallet af skattepligtige, multipliceret med gennemsnitsydelsen, 20 skill.

I venstre margin står både i kladde og renskrift som oftest ud for den enkelte bonde, at ydelsen er præsteret (markeret ved rt. = resolut) eller eventuelt ikke præsteret (markeret ved et anderledes skrevet rt. = restat). I højre margin i kladden kan endvidere findes forskellige, ofte helt ulæselige oplysninger, bl. a. om tidspunkterne for skattebeløbenes præstering.

En indgående undersøgelse af navne, ydelser og rt.'er har

givet til resultat, at rt.'erne er skrevet senere end navnene, hvilket jo ikke kan overraske. Hvad ydelserne angår har det ikke været muligt med *juld* sikkerhed at afgøre, om de er skrevet samtidig med eller senere end navnene. Da de imidlertid i flertallet af tilfældene synes skrevet med andet blæk, må det anses for sandsynligt, at de er skrevet senere, i nogle tilfælde endog i flere tempi. Nogle steder, især i Skovby herred, har man lagt personerne i læg på fire¹, ud for hvilke man har skrevet lægsydelsen (utvivlsomt samtidigt); senere har man tilføjet de individuelle beløb.

Kladden giver i ikke få tilfælde oplysning om skatteydernes sociale status. Således anfører den regelmæssigt, hvilke personer der er ugedagsmænd eller plovmænd og til hvilke godser. Den bemærker undertiden, at en mand er gårdsæde, bor i gadehus eller sidder på præstegården. Af landhåndværkere noterer den især smedene. Hyrder og skræddere er ofte særskilt markerede. Der omtales en skovfoged, en kældersvend, flere skytter og herredsfogeder². Som oftest har man samlet ugedagsmænd, gårdsæder, præstetjenere, hyrder og skræddere nederst i rækken af hver landsbys skatteydere, i mange tilfælde uden ydelse og vedføjet rt. En sammenligning med renskriften viser, at, bortset fra ugedagsmændene, har flertallet af disse personer ikke fundet optagelse her eller er blevet optaget uden ydelse, eller streget ud, efter at de er overført til renskriften.

Både renskrift og kladde opgiver i de fleste tilfælde for hvert enkelt sogn to personer, der »stander fore mandtallet«. I nogle sogne i kladden bemærkes om nogle personer, at de »skall legge«, ligesom udtrykket »legsmænd« forekommer et par steder. Mange steder er til udtrykket »stander fore mandtallet« føjet: »oc lofuede«, og nogle steder er dette sidste udtryk udvidet med: »meg (d. v. s. skriveren) fore penningene«.

Ekstraordinære skatter³ skulle bevilges af rigsrådet og even-

¹ Læggene karakteriserede ved en streg over første og under sidste lægsperson.

² Spørgsmålet om disse sociale kategoriers skattepligt vil blive behandlet neden for s. 346 ff.

³ Kaldet hjælp, landehjælp, landeskat, kongeskat eller (især i Øst-danmark) bede.

tuelt folket, således som det var fastslået i håndfæstningerne¹, og de bevarede skattebreve plejer i overensstemmelse hermed i deres indledning at anføre, at de ekstraordinære skattepålæg er sket med »mene rigens råds samtykke«. Når skatten var vedtaget, blev der sendt kopier af skattebrevet til samtlige lensmænd i riget eller det område, hvor skatten skulle udskrives. Som vi nedenfor skal se, har der undertiden foruden lensmænd været udpeget specielle personer til at forestå skatteudskrivningen i bestemte dele af landet. Lensmanden (eller den anden dertil udpegede person) har samtidig med skattebrevet modtaget en skrivelse med befaling om at lade det læse op for befolkningen². Denne forkyndelse synes foregået på herredsting, muligvis også på sognestævne³. Når forkyndelsen var sket, påhvilede det lensmanden eller den anden dertil beskikkede person at sørge for, at bønderne blev skrevet i mandtal og lagt i læg sammen således, at den rige kom til at hjælpe den fattige, oppebære hjælpen og indbetale den til kongen eller en anden dertil bemyndiget person sammen med det til brug for læglægningen og skattelegningen nødvendige mandtal og register⁴.

Skattebrevene har således udpeget den *øverste* ansvarlige skattemyndighed, nemlig lensmanden eller en anden dertil beskikket kongelig repræsentant.

De bevarede følgeskrivelser samt nogle i Danske Magazin⁵ aftrykte fortegnelser over de personer, der i de enkelte len skulle oppebære skatten, giver gode bidrag til besvarelsen af spørgsmålet: lensmand eller ikke-lensmand som leder af skatteudskrivningen. Vi kan også i selve skattebrevene finde nævnt, hvem der skal forestå skatteudskrivningen. Således indeholder det ene af de to

¹ Dog først formuleret i Christiern I's håndfæstning af 1448 (Aarsberetninger II, 44). Kong Hans' håndfæstning af 1483 (Aarsberetninger II, 50) taler ikke blot om rigsrådets, men også om biskoppers, prælaters, ridderskabs og »nogen almues« samtykke efter loven (Will. Christensen i anf. v. 531).

² Se f. eks. Da. Mag. 4. r. I, 132.

³ Om en forkyndelse på herredsting se Rep. 2. r. VI nr. 11181.

⁴ Da. Mag. 4. r. I, 130.

⁵ Da. Mag. 4. r. II, 156 f. og 168 ff.

bevarede skattebreve fra 1467 de bekendte ord om, at lensmanden skal indrette mandtallet i forening »med en fornumstig klerk og en riddermandsmand i hvert len«¹, mens det andet brev nævner Bent Bille, om hvilken man ikke med sikkerhed ved, om han var lensmand, en Michell . . . lstede og »fogeden« (herredsfogden) som dem, der skal skrive og oppebære hjælpen². I den næste landehjælpsudskrivning, hvortil vi har bevaret skattebrevet, den fra 1478³, er det også uklart, om det er lensmanden, der har administreret den⁴. Fra slutningen af kong Hans' regeringstid finder vi, at den i 1501 udskrevne landehjælp i nogle len administreredes af lensmændene, i andre len af særligt beskikkede personer, bl. a. en tolder (Aalborg len), ærkebispens af Lund og en fru Margrete, hvilke personer i hvert fald ikke kan have været lensmænd⁵. Ved skatteudskrivningen 1507 fastslår skattebrevets formular ganske vist, at de skattepligtige aldeles skal rette sig efter »os elskelige N, vor skriver« og »udgøre og give« ham skatten, men i den bevarede liste over de personer, der skal oppebære hjælpen i de enkelte herreder (og len), optræder ikke få lensmænd⁶. I skattebrevet til den landehjælp, der blev udskrevet 8. sept. 1511 siges det, at de skattepligtige skal gøre »os elskelige N, vor embedsmand på Nøret mandtal og betale ham pengene; her forudsætter skattebrevet altså lensmanden som administrator for skatteudskrivningen⁷. I en regnskabsbog over indtægten af landehjælpen 1524—26 nævnes ganske vist et anseligt antal lensmænd, der har fået kvittering for indbetalt landehjælp, men også en række ikke-lensmænd⁸. Et skattebrev, dateret Allehelgensdag 1535 og rettet til indbyggerne i Sjælland, Lolland-Falster og Møen omtaler, at skatten skal gives til lensmanden, og efter brevet er en liste over lensmændene i det

¹ Hvitf. V. 165 (fol. s. 911); jfr. Will. Christensen i anf. v., 551.

² Rep. 2. r. II nr. 2316.

³ Rep. 2. r. II nr. 4216.

⁴ Når Will. Christensen s. 552 siger, at dette skattebrev er affattet således, at det næsten må antages, at lensmændene dengang overhovedet ikke skulle tage del i indretningen af mandtallene, må det bemærkes, at brevet efter sin form ingenlunde udelukker den antagelse, at lensmændene har haft ledelsen; de omtalte skrivere kan udmærket have været netop lensmandens.

⁵ Da. Mag. 4. r. II, 168 ff.

⁶ Da. Mag. 4. r. II, 156; således Niels Clementsen på Kalø, Christian Rantzau på Nyborg, Oluf Holgersen på Nykøbing og Hans Krafse på Aalholm, for at nævne nogle.

⁷ Da. Mag. 4. r. II, 158.

⁸ Da. Mag. 4. r. II, 34 ff.

pågældende område. Et tilsvarende, der er rettet til jyderne, bruger ganske vist ikke udtrykket »lensmand« i sin tekst, men i »tegningerne« neden under afskriften står, at lensmændene hver i sit len skal oppebære hjælpen¹. En hel del andre eksempler kunne nævnes på, at lensmændenes rolle som skatteadministratorer og -oppebærere afgjort ikke har været udspillet i de sidste 50—75 år før reformationen, men det vil føre for vidt i denne sammenhæng.

Vi må altså, såvidt jeg kan se, komme til den slutning, at lensmændene i denne tid i stor udstrækning har administreret skatteudskrivningerne, omend kongen også i mange tilfælde har kunnet betro arbejdet til andre mænd, der må formodes at have været særlig regnskabskyndige (kgl. skrivere, toldere). Hvad grunden har været til, at kongen i enkelte tilfælde er gået uden om lensmændene i bestemte len, herom kan kun gisnes².

Det rent praktiske arbejde i forbindelse med skatteudskrivningen har lensmanden imidlertid overladt til sin *skriver* (skriver) ³. Skatteskriverens rolle oplyses dels gennem skattebrevene, dels gennem selve mandtallet. F. eks. omtales ved en skatteudskrivning 1514⁴, at herredsfogden skal drage omsorg for at underholde skriveren to nætter, når han skriver mandtallet og to nætter, når han optager landehjælpen; ellers må almuen ikke besværes med skriver- eller madpenge. I mandtalskladden finder vi en del steder en mand omtalt i første person, en mand, der utvivlsomt har udført en væsentlig part af arbejdet i det mindste med mandtalsaffattelsen og inddrivelsen af skattebeløbene. Således står der et sted⁵, at »ieg« tamperlørdag (hvilken af de fire er uvist) fik 7¹/₂ mark af nogle mænd der i sognet. Nogle steder⁶

¹ Da. Mag. 3. r. V, 255 ff.

² En begrundelse er givet af Will. Christensen s. 552; se endvidere Erik Arup: Danmarks Historie II, 256, der fælder den kategoriske og utvivlsomt urigtige dom, at lensmændene allerede 1478 ikke har haft indflydelse på affattelsen af skattemandtallene, men at det skulle være den ovennævnte fornumstige klerk og riddersmanden i hvert len, der havde forfattet mandtallet; men det gjorde de jo *sammen* med netop lensmanden.

³ Eller — det kan man ikke se bort fra — en helt fremmed skriver.

⁴ Suhms Saml. II, 1, 135.

⁵ Fraude sogn, kladde 4b.

⁶ F. eks. under Freltofte, Aasum h., kladde 4b.

står, at en skatteyder lovede »meg« for pengene. På en foran i renskriften indlagt seddel tales om 42 gryder, som stander i »myt« herberg, og som er taget i pant for ikke-ydede skattebeløb. På en anden seddel, der er indlagt under Odense herred, omtales både denne mand i 1. person og lensmanden på Næsbyhoved, Peder Stygge (Galen)¹. Denne i første person omtalte mand kan ikke være nogen anden end lensskriveren.

Lensmanden satte processen i gang og organiserede den på første trin, skriveren udførte det i loven påbudte arbejde med mandtalsaffattelsen, nedskrivningen af skattebeløbene og indkasseringen af skatten. Men en del af proceduren, nemlig læglægningen og fastsættelsen af de individuelle skattebeløb, har — som vi nedenfor skal se — været overladt til bønderne selv, omend under kontrol fra lensadministrationens side.

Hvordan er nu hele skatteudskrivningsprocessen med mandtalsaffattelse, læglægning og den dermed forbundne påligning af de individuelle ydelser foregået? Det første arbejde, der skulle udføres, var skrivningen af mandtallet. Dette var, som omtalt, skriverens opgave. Han er rejst fra sogn til sogn, muligvis også fra by til by inden for hvert sogn², indtil alle byer i lenet var skrevet i mandtal. Han har i sine kladdehefter formodentlig opført alle personer med selvstændig husstand, også sådanne, om hvilke han vidste, at de iflg. skattebrevets ordlyd var fritagne; disse sidste har han som regel opført nederst på de enkelte byers

¹ Sedlens ordlyd er: »Myn frues nade sagde oc befoell meg, at ieg skulle lade them were frii at tage ingen kongeskatt aff them; thi hendes nade vilde thet selfsſuer forsvare hoss myn heris nade. Item tesligest aff them, som i Nesby bode, her war Peder Stygge hoss oc hørddede paa«.

² Mandtalskladde 4a begynder med Skam herred, derefter følger Lunde herred. 4b begynder med Odense og slutter med Aasum herred, tilsvarende 4c med Bjerge og Skovby h. I herrederne Skam, Lunde, Odense og Bjerge er skriveren begyndt i den nordlige del, hvorimod han i Aasum h. er begyndt i den sydlige og i Skovby h. i den østlige del. Hvilket herred og sogn skriveren rent faktisk er startet med, er det umuligt at sige noget om. Inden for de enkelte herreder har han almindeligvis taget sognene, således som de stodte op til hinanden, men vi kan også iagttage ret betydelige »spring«, fra et sydligt til et nordligt sogn, f. eks. i Odense h. fra Stenløse til Trostrup-Korup sogn, i Aasum h. fra Sdr. Nærå til Aasum sogn.

liste¹. Dette gælder især de forskellige godskategoriens ugedagsmænd, uagtet de ikke har ydet noget og — dette gælder fast for adelens ugedagsmænd — udtrykkeligt er blevet fritaget i skatteloven. Som hjælpere ved mandtalsaffattelsen har han haft de ovenfor nævnte mandtalsforstandere.

Efter mandtalsskrivningens afslutning og eventuelle revision er antallet af skattepligtige talt op² for at få fastslået, hvor mange læg å 4 personer der var inden for byen eller sognet. Ved at multiplicere det derved fremkomne tal med 5 mark, lægsydelsen, fik man, hvad byen eller sognet som helhed skulle yde. Tilbage stod nu den i skatteloven krævede læglægning med 4 personer i hvert læg samt påfølgende fastsættelse af, hvad hver enkelt lægsperson skulle yde til landehjælp. Hvert læg skulle som omtalt præstere 5 mark, og ved sammensætning af læggene skulle man påse, at den rige hjalp den fattige. Dette arbejde har været overladt til bønderne selv.³

¹ Nederst på de enkelte byers lister optræder også de personer, hvis skattemæssige status der har hersket tvivl om, idet de ofte enten er sat til meget små beløb, streget ud igen efter ansættelsen eller ikke ført over i renskriften.

² Denne fremgangsmåde kan ses ved, at der en del steder i kladden er klammer, omfattende alle personer i en by og med angivelse af byens samlede ydelse.

³ Muligheden af, at fastsættelsen af enkelttydelserne er sket fra lensadministrationens side, og at denne til brug for dette ligningsarbejde har anvendt et i skriftlig form givet materiale, må afvises. Der er ikke i det overleverede mandtal antydning af noget, der forudsætter tilstedeværelsen af et sådant ligningsgrundlag. Lensadministrationen *kunne* ganske vist for kronbøndernes og -fæsternes vedkommende gennem jordebøgerne få oplysninger om størrelsen af disse kategoriens gårde og landgildebetaling og derved få en forestilling om disse personers evne til at udgive skatten. Men Næsbyhovedjordebøgerne omfatter kun ca. 250 personer, skattemandtallet ca. 2300. At lensmanden for nogles vedkommende skulle have lagt jordebogens landgildeoplysninger til grund for den individuelle ligning, for andres vedkommende anvendt en anden, os ukendt, målestok for skatteevne, svarer ikke til mandtallets ensartede karakter og modbevises desuden af nedenstående liste med jævnførte landgilde- og landehjælpstynger. Og at han på anden måde har haft kendskab til de godt 2000 skattepligtiges økonomiske ydeevne er ganske usandsynligt. Jo mere man betragter det overleverede mandtal, jo mere blir man overbevist om, at dette er det *oprindelige og eneste* grundlag.

Allerede ved selve mandtalsaffattelsen er der blevet udpeget mandtalsforstandere og lægsmænd¹. Hvem der har udpeget dem, ved vi ikke. Nogle af mandtalsforstanderne og lægsmændene har, ofte sammen med nogle andre bønder, formodentlig måttet garantere for skatten², og dog synes man ikke — at dømme efter de i kladden for dem opgivne skattebeløb — at have lagt vægt på at tage de største og mest formuende bønder i sognet til mandtalsforstandere. Nu må det imidlertid indrømmes, at lavere skattebeløb for mandtals- og lægsforstanderne *kan* skyldes, at de som en godtgørelse for deres umag kan have fået en vis skattenedsættelse. Mandtals- og lægsforstandere omtales ikke i skattebrevene fra denne tid, men da sådanne optræder i Christian III's tid³, er der næppe grund til at tro, at det drejer sig om en ren lokal foranstaltning. Det er imidlertid umuligt nøjere at afgrænse deres kompetence. »Stander for mandtallet« behøver i og for sig kun at sige, at den pågældende person over for skatte-skriveren, der forståelig nok ikke kendte de skatteydende personers navne, har opgivet navnene på de af landsbyens beboere, der havde selvstændig husstand. Men alt tyder på, at disse folkelige skattemedhjælpere har spillet en mere betydningsfuld rolle. Ikke blot står der som ovenfor omtalt hos nogle, at de foruden at forestå mandtallet har lovet (d. v. s. indestået eller garanteret) for pengene, men yderligere har en del personer i to af herrederne, nemlig Aasum og Skovby, fået en bemærkning: »skall legge«, lige-

¹ At udpegelsen, i det mindste af mandtalsforstanderne, er foregået i tilslutning til mandtalsskrivningen kan ses deraf, at udtrykket »stander for mandtallet« som oftest kommer *før* ydelsen, eller også at ydelsen er presset ind mellem navn og udtryk.

² Dette gælder som oftest i de tilfælde, hvor man ikke i kladden er nået til at fastsætte individuelle ydelser, hvad grunden hertil end kan have været. I sådanne tilfælde har skriveren ofte anført i kladden, at en eller flere personer »lovede for skatten« eller »lovede« for et bestemt beløb af en bestemt by. Disse garanter har i de få tilfælde, hvor vi kan konstatere det, ydet skattebeløb på 24—28 skill.

³ Jfr. dog for en noget senere tid de hos P. V. Jacobsen: Det danske Skattevæsen (1833), 84 og 85 nævnte lægds mænd, hvem det pålåg at udpante for resterende skatter.

som nogle personer i Skovby herred ligefrem nævnes som lægsmænd. Nu behøver den person, hos hvem udtrykket »skall legge« eller »legsmænd« forekommer, i og for sig ikke at være mandtalsforstander, ja man kan endog finde eksempler på, at der i en og samme by hos en person står det ene, hos en anden det andet udtryk. Men udtrykket »skall legge« kan vanskeligt tydes anderledes end, at læglægningen var et anliggende, som bønderne selv varetog. Og har de gjort det i Aasum og Skovby herreder, kan der vist ikke herske nogen tvivl om, at de også har gjort det i de andre fire herreder, som mandtallet omfatter. Mandtalsforstanderne i Lunde, Skam, Odense og Bjerge herreder har også skullet forestå læglægningen, drage omsorg for, at de rige og fattige blev lagt i læg sammen og formentlig også — i samråd med bønderne i landsbyen eller sognet — haft en væsentlig indflydelse ved påligningen af de individuelle ydelser inden for læggene.

Denne konklusion fører naturligt frem til spørgsmålet: hvorledes er denne *folkelige* skatteligning foregået?

Vort materiale viser klart, at skattebrevets krav om, at den enkelte skattepligtige skulle yde efter økonomisk evne har været retningsgivende for ligningsmændene. Som oven for nævnt ligger de individuelle ydelser meget nær opad gennemsnitsydelsen, de 20 skill., der utvivlsomt har været betragtet som en slags *normal-sats*, hvorfra der kunne afviges mere eller mindre i op- eller nedadgående retning. Afvigelserne var dog, som vi har set, ikke særlig store, idet de største bønder i en by kom til at præstere 3—4 skill. over gennemsnittet, de mindste (bortset fra ringere stillede kategorier af landbefolkningen, der ikke kan betragtes som egentlige landbrugere) tilsvarende under gennemsnittet. Skønt læg af »rige« og »fattige« som nævnt i indledningen gik langt tilbage i 15. årh., synes forestillingen om det oprindelige forhold, nemlig at en ekstraordinær skat var en kopskat, dog ikke at ligge de folkelige ligningsmænd så fjernt.

Med hensyn til gradueringen af de individuelle skattebeløb er man på forskellige steder gået frem på *to* forskellige måder: enten har man gradueret *lægsvis* eller *byvis*. Den første fremgangsmåde, der jo var i nøje overensstemmelse med skattebrevets

krav, er kun anvendt i de færreste tilfælde. En del steder i Skovby herred og enkelte steder i Aasum herred er fire under hinanden stående personer i kladden lagt i læg sammen, og man har da sat en streg under den sidste for at angive, at lægget var fuldt. Som oftest er der i disse tilfælde foruden de individuelle ydelser anført den ordinære lægsydelse på 5 mark, der er skrevet først, idet den optræder så umotiveret imellem de individuelle ydelser, ja disse er undertiden skrevet over lægsydelsen. Ved den anden fremgangsmåde, der er langt den almindeligste, har man lignet de enkelte personer inden for en by således, at den samlede sum af individuelle ydelser blev netop den, byen som helhed skulle betale¹. Helt udelukke muligheden af, at man også i dette tilfælde har lignet i læg på 4 personer kan vi ikke, men denne læglægning er da ikke nedfældet i skriftlig form. Den byvise læglægning har lettet arbejdet for den, der skrev renskriften, idet han blot behøvede at indklamme de (regelmæssig 16) på hver side i renskriften opførte personer og multiplicere deres antal med de 20 skill., hvorved han fik det store registerlægs ydelse. Ved den byvise graduering kan man i langt det overvejende antal af tilfældene tydeligt iagttage en parvis ligning på den måde, at er een person sat til f. eks. 17 skill., sættes derefter en anden til 23 skill., tilsvarende en person til 18 og en anden

¹ Man kan vel ikke udelukke muligheden af, at personerne er indført i mandtallet i en *vis* orden. Kan man have benyttet gårdordenen? Tør vi gå ud fra, at personerne i Næsbyhovedjordebøgerne er opført i den orden, hvori deres gårde var beliggende i landsbyen (selvfølgelig med andre gods-kategoriers eller selvejerers gårde ind imellem), kan vi i enkelte sogne, f. eks. Lumby og Stige i de fleste tilfælde konstatere samme rækkefølge, der antagelig er landsbyens traditionelle gårdorden. I Lumby har man med få afvigelser fulgt den orden, vi kan finde i jordebogen, mens man i Stige er gået på tværs af denne, d. v. s. hvis jordebogen, begyndende med en gård, tager naboen og så fortsætter på samme side af gaden, så har man i mandtallet taget genboen, så genboens nabo, derefter dennes genbo o. s. v. — eller omvendt. I de fleste byer synes man derimod ikke — stadigvæk under forudsætning af, at personrækkefølgen i jordebogen illustrerer gådrækkefølgen — at have fulgt gårdordenen, selv om man, som tilfældet er i Nørreby (Skam h.), kan finde grupper af personer, hvis gårde har ligget i nærheden af hverandre.

til 22, en til 19 og en anden til 21 og så fremdeles, således at gennemsnittet for den enkelte person i hvert par blir de 20 skill. En mere kompliceret fremgangsmåde kan også udlæses af kladden, idet man har gradueret inden for grupper med 3 personer, således at f. eks. den ene person yder 22 skill., de to andre hver 19 skill.; gennemsnitsydelsen blir også her 20 skill.

Spørgsmålet, *hvornår* ligningen af de enkelte personer har fundet sted, ved skriverens første eller ved det senere besøg, hvor han i det mindste skulle indkassere skatten, eller midt imellem disse to besøg, lader sig ikke besvare med fuld sikkerhed. I virkeligheden rummer vort materiale to muligheder. Enten er påligningen af de individuelle lægsydelse foregået under skriverens første besøg og indført i kladden, inden han drog videre til næste by, eller også er skriveren, efter at mandtallet var affattet uden de individuelle ydelser, draget videre til næste by for at skrive denne i mandtal, hvorefter bønderne, ledet af mandtals- og lægsforstanderne, er gået i gang med at fastsætte enkelt-ydelserne. De vidste jo, hvor meget byen som helhed skulle yde. Da de individuelle ydelser som ovenfor nævnt i de fleste tilfælde synes skrevet senere end personnavnene, må vi formodentlig regne med den sidste mulighed, men fastslå det med fuld sikkerhed kan vi ikke. Een ting er dog givet: hele skatteudskrivningen efter forkyndelsen af det kongelige skattebrev er sket i *mindst* to tempi; i første omgang er i det ringeste mandtalsaffattelsen (og måske også læglægningen og påligningen af de individuelle skattebeløb) sket, mens skriveren i anden omgang foretog inddrivelse af skatten¹. På hvilket stadium af skatteudskrivningsprocessen det egentlige ligningsarbejde end har været foretaget, må det fastslås, at selve arbejdet med at sætte de rige og de fattige sammen i læg og fastsætte, hvor meget hver lægsperson skulle yde, har været pålagt bønderne, og at de på dette område har siddet inde med et vist selvstyre til at ordne disse anliggender, der jo i så høj grad gjaldt pengepungen.

¹ Jfr. ovennævnte bestemmelse (Suhms Saml. II, 1, 135) om, at bønderne skal underholde mandtalskriverne to gange to nætter, 1) når de skriver mandtallet og 2) når de optager skatten.

Den første individuelle ligning, der blev indført i mandtalskladden, behøvede ikke at være endelig. Kladden viser, at omligninger har fundet sted i et vist omfang. Undertiden stregede man den første ansættelse ud og skrev en ny i stedet; undertiden er anden ansættelse også streget ud og en tredje indført. I andre tilfælde føjede man et nyt tal til, hvilket ikke var videre vanskeligt, da man brugte romertal; i en del tilfælde kan man se, at et x eller et v eller en opstreg (i) er føjet til senere. Tilsvarende er der eksempler på, at man har streget et af disse tal. Nedsættelse af ligningsbeløbet for een person medførte naturligt nok ofte forøgelse for en anden. Man kan også finde, at en person først er blevet ansat, men siden fritaget, idet hans navn atter er overstreget. Neden for¹ vil vi se nærmere på, hvilke personer eller — om muligt — sociale grupper der er blevet omlignet i nedadgående retning eller helt er blevet fritaget. I samme forbindelse vil vi også se på de ikke-ydede skattebeløb og undersøge, hvad grunden til denne manglende evne til at præstere skatten kan have været.

I skattebrevene blev der altid fastsat en frist, inden for hvilken skatten skulle være betalt², men af mandtalskladderne synes det at fremgå, at denne frist ikke er blevet overholdt; hos mange af skatteyderne står nemlig: *dedit siden*, hvilket vel må forstås efter den termin, der i skattebrevet var fastsat for ydelse af skatten. Nogle af skattebeløbene er betalt så sent som i slutningen af juni 1511, mens andre er ydet først på året. En del beløb er overhovedet ikke indgået³ eller kun ydet delvis⁴. I sådanne tilfælde har skatteadministratoren haft ret til at pante for det forfaldne skattebeløb⁵.

¹ Se s. 347 ff.

² Se skatteudskrivningen 8. sept. 1511 (Da. Mag. 4. r. II, 158), hvor skatten skulle være betalt inden Mortensdag samme år.

³ På den foran første side i renskriften indlagte seddel har skriveren bemærket: «. . . . ther wor mange ieg fick inthet aff ænd doch thee ere fore fulde indscreffne».

⁴ Markeret ved, at skriveren har anført: *restat . . skill*.

⁵ På ovennævnte seddel står opregnet et antal gryder, sværd og kjortler, som skriveren har modtaget som pant.

II.

Skattebrevene anviste en fremgangsmåde, hvorefter skatten kunne afstemmes i forhold til den enkeltes ydeevne, og som vi har set, har de fynske skatteydere, der indgår i læggene, i virkeligheden også ydet varierende beløb. Men er det muligt at oplyse variationerne i præstationer og ydeevne nærmere?

Noget entydigt materiale til belysning af den enkelte fynske skattepligtiges formueforhold har vi ikke¹. Men visse *retningslinier* kan man nå frem til.

Ovenfor er omtalt, at skattemandtallet kan sammenlignes med de samtidige Næsbyhovedjordebøger, der omfatter fem af de seks herreder, som mandtallet spænder over. Det viser sig, at det altovervejende flertal af personerne fra den sidste jordebog (fra 1510) kan genfindes i skattemandtallet, der jo i tid ligger denne jordebog meget nær. Det vil med andre ord sige, at vi får supplerende oplysninger om *en del* af vore fynske skatteydere, nemlig deres jordebogsafgifter, så vel i naturalier som i penge. Dermed får vi mulighed for at undersøge, hvorledes skatten varierede i forhold til jordebogsafgifterne eller landgilden, som vi i det følgende vil kalde dem uden hensyn til deres forskellige oprindelse. Forudsætningen for, at relationerne mellem de enkelte personers landgilde kan være anvendelige ved sammenstillingen, er dog den, at personerne i jordebogen er af samme kategori, d. v. s. fæstere i egentlig forstand.

Der findes ikke i Næsbyhovedjordebøgerne kriterier, der tillader os at skille eventuelle selvejere ud fra kronens fæstere. Det kriterium på selvejendom, som med held kan anvendes i andre jordebøger fra denne tid², nemlig leding og stud, mangler fuldstændig i disse jordebøger. Næsbyhovedbønderne ydede sommer- og vinterskat foruden inne, hvilken sidste ydelse vel oprindeligt har været en selvejerydelse, men for længst forældet som selvejer-kriterium, da kronebønder også måtte yde arbejde til statsmagten. Selve udtrykket: sommer- og vinterskat siger kun noget om, på

¹ Dog for Sjællands vedkommende se s. 3 f.

² Se f. eks. Aastrup og Lundenæs lensregnskaber (Jordebøger og lensregnskaber 1498—1513 nr. 12 og 1, RA).

hvilke tider af året skatten er betalt¹, ikke hvilken slags afgift det drejer sig om. I jordebøgerne står sommer- og vinterskatten i langt de fleste tilfælde umiddelbart over eller under inneydelsen; denne omstændighed *kunne* svagt antyde, at man har følt en vis forbindelse mellem disse to arter af ydelser. Spørgsmålet må så blive, om ikke sommer- og vinterskatten som innen har været offentligretlige ydelser, der de fleste steder er blevet privatretlige². Muligvis er de da andre benævnelser for leding og stud³. Men da det store flertal af personerne i Lunde herred betaler sommer- og vinterskat, kan alle disse personer ikke have været selvejere; det ville være for meget i modstrid med forholdene, som vi finder dem andre steder i landet på denne tid og senere inden for samme område⁴. Der er ikke i Næsbyhovedjordebøgerne andre ydelser, som ved deres blotte tilstedeværelse hos en person kan indicere, at han må være selvejer, og at en mand benævnes bonde (f. eks. Erik Bonde), kan ikke være noget afgørende indicium for, at han må være selvejerbonde⁵. Heller ikke Dronning Christines brev-

¹ I Næsbyhoved len er den samlede sommer- og vinterskat ydet med gennemgående $\frac{1}{3}$ om sommeren og $\frac{2}{3}$ om vinteren (henholdsvis Valborgsdag, 1/5, og Andreas dag, 30/11). Dette har formentlig også været tilfældet andre steder i landet; se Hald lens jordebog fra 1599 (opstilling i H. T. 9. r. II, 43).

² Privatretlige må de vel også kaldes for Næsbyhoved lens vedkommende, selv om dette var et kongeligt pensionslen.

³ At Næsbyhovedbønderne også betaler gæsteri er ingen egentlig hindring for denne antagelse, da den gamle offentligretlige gæsteriydelse stud også andre steder ydedes jævnsides gæsteripenge eller -naturalier. Bønderne har vel næppe kendt studens oprindelige betydning.

⁴ På Langeland var på krongodset 1510 rundt regnet 30 % selvejere, hvis man vil kalde »bønderne« i 1510-jordebogen fra Tranekær len for selvejere og »bryderne« for fæstere. Om selvejerprocenten i øvrigt se Kr. Erslev (Danmark Riges Hist. II, 62), der antager den til at ligge på 10—15 %, C. Christensen Horsholm, 15 % omkring 1536 (Agrarhist. Studier I, 133), Poul Johs. Jørgensen, 10—15 % (Da. Retshist., 460), C. P. O. Christiansen, 15—20 % (Det da. Folks Hist. III, 216). Se endvidere Will. Christensen anf. v., 517—20, der ikke tør fælde nogen afgørende dom om selvejerprocenten i Danmark i senmiddelalderen. Hundrede år senere (1610) var der i Odense len, der omfattede de fem tidligere til Næsbyhoved slot liggende herreder, 114 jordegne bønder mod 1242 fæstebønder; selvejerprocenten var altså på denne tid og dette sted 8—9 % (Fridericia: Hist. Stat. Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i 17. Aarh. i H.T. 6. r. II, 618).

⁵ Måske er den Mattis Bonde i Engeldrup (Skam h.), der sammen med nogle andre bønder i Skam h. har fået oprejsningsbrev, at han »må stande i lov og tog med dannemænd« en selvejerbonde (Da. Mag. 4. r. V, 83).

bøger¹ med de ca. 20 steder, hvor en gård, et stykke jord, skov eller andet overdrages under den ene eller den anden juridiske form (altså som selveje eller fæste), giver noget sikkert holdepunkt for at træffe en afgørelse i spørgsmålet om, hvorvidt de fleste af overdragelserne skulle have karakter af overdragelser til fæste eller som selveje.

Det nævnte antal brevuddrag, hvor overdragelse af jord til medlemmer af den menige landbefolkning omtales, er imidlertid så ringe, at man selvfølgelig ikke under nogen omstændigheder kan eller må anvende dette materiale statistisk for at finde frem til en slags selvejer- eller fæsterprocent. Vi kan kun sige, at de anvendte udtryk kan pege i retning af, at der har været langt flere fæste- end selvejergårde i Næsbyhoved len. Når vi jævnfører med forholdene andre steder i landet på denne og en noget senere tid, får vi som det sandsynligste resultat, at 85—90 % af jordebogens personer er fæstere.

Ydelse af landgilde er karakteristisk for fæsteren — om end vi også kan finde selvejerafgifter med denne benævnelse. Nu består imidlertid denne afgift af uensartede ydelser som korn, småredsler, ved, kul, sild, salt, flæsk og penge. Skal vi for hver enkelt bondes vedkommende have disse ydelser omregnet til et enkelt tal, der udtrykker hans samlede landgildetyng, har vi — i en tid, hvor omregningen til hartkorn endnu ikke var kendt eller i det mindste ikke almindelig anvendt — kun eet middel hertil: at *omregne* alle ydelserne til penge. En sådan fremgangsmåde var ingenlunde tiden fremmed; når man i datiden talte om en gårds »rente«, eller at en gård »renter« så og så meget i penge, menes hermed den samlede værdi, pengeværdi, af landgilden, der var jorddrottens indtægt, rente, af ejendommen.

Hovedprincippet for en sådan omregning har i det foreliggende tilfælde været, at jeg har lagt de konverteringspriser for naturalposter, der nævnes i Næsbyhoved lens jordebøger fra 1510 eller 1509, til grund. Da der imidlertid ikke i disse jordebøger findes sådanne pengeangivelser for alle forekommende naturalydelser, idet det formentlig ikke har været skik, at alle naturalspecies konverteredes, er det manglende suppleret fra det øvrige lensregnskab fra de to år, hvor man ofte finder op-

¹ Da. Mag. 4. r. V, 82 ff.

lysninger om, til hvilke priser naturalier af forskellig art er købt og solgt. Selv om nu de her fundne priser ikke altid vil være de samme som de i jordebøgerne ansatte konverteringssatser, vil der sikkert ikke være større risiko forbundet med at anvende det her givne materiale; især vil man, hvis man i lensregnskabet for et bestemt naturalie finder en prisangivelse, der svarer til jordebogens konverteringssats for samme species, fornuftigvis kunne slutte sig til, at prisopgivelser for de naturalier, hvortil der i jordebøgerne ikke findes konverteringspriser, kan bruges som en anvendelig ledesnor. I enkelte tilfælde er taget prisoplysninger fra 1505-, 1503- og 1502-jordebøgerne og fra Dronning Christines hofholdningsregnskaber. Når alle mulige omregninger er foretaget, viser det sig, at der kun mangler satser for to species, nemlig humlestænger (der kun ydedes i Odense herred) og uldfed (vistnok at opfatte som skindet af et får med ulden på). Da jeg intetsteds har kunnet finde nogenlunde samtidige afløsningsatser for disse ydelser, har jeg selv måttet fastsætte en normalsats for disse species. Fejlen herved vil i alle tilfælde være minimal, da det drejer sig om varer af meget ringe værdi, hvad der for humlestængernes vedkommende fremgår af, at de overhovedet ikke er medregnet i sidernes summa lateris.

Ved omregningen er anvendt følgende »normaliserede« naturalisatser med vedføjet priskilde:

Byg: 1 skp.: $1\frac{1}{3}$ skill. (jordebog 1505, Skam h., lensregnsk. s. å. s. 52r o. a. steder).

rug: 1 skp.: $1\frac{1}{3}$ skill.¹

1 ko: $2\frac{1}{2}$ mk. (jordebog 1509, Lunde h.).

1 får: 7 skill. (jordebog 1509, Lunde h.).

1 lam: 4 skill. (jordebog 1509 og 1510, Lunde h.).

1 gås: 1 skill. (Dronning Christines Hofholdningsregnskaber 1504 s. 97; Mål og Vægt, Nord. Kultur XXX, 270).

1 høne: $\frac{1}{2}$ skill. (samme kilde som til gåsen).

30 læs ved: 20 skill. (jordebog 1509, Lunde h.).

1 svin: 20 skill. (jordebog 1510, Lunde h.).

smør: 1 skp.: 24 skill. (jordebog 1509, Skam h.).

¹ Forekommer ikke i Næsbyhovedjordebøgerne, men man finder eksempler på, at rug er taget for byg, skæppe for skæppe.

kul: 1 læst: 12 skill. (jordebog 1509, Odense h.).
 80 humlestænger: 20 skill. (ansat af mig).
 sild: 1 fjerding: 2 mk. (jordebog 1509, Odense h.).
 salt: $\frac{1}{2}$ pund: 26 skill. (jordebog 1510, ibid.).
 flæsk: $\frac{1}{2}$ skippund: $2\frac{1}{2}$ mk. (jordebog 1502, Odense h.).
 havre: 1 skp.: 1 skill. (jordebog 1502, Aasum h.).
 1 uldfed: 3 skill. (ansat af mig)¹
 honning: 1 tønne: 8 mk. (Mål og Vægt, Nord. Kultur XXX, 269).

Nu har det imidlertid vist sig, at konverteringssatsen for et bestemt naturalie (gælder især kvæget) ikke altid er ens for alle de bønder, der konverterer. Ved disse ret sjældne afvigelser har jeg anset det for rigtigst at lade satserne stå, som de findes i jordebøgerne, og regne med disse satser ved udregningen af de samlede landgildetynger. For slutsummen spiller det ikke nogen videre rolle, om en ko i 3—4 tilfælde er taget for $2\frac{1}{2}$ mk., mens den i 7—8 tilfælde er taget for 2 mk. Og ser man på spørgsmålet landgildetynge, er den i jordebogen anførte pris jo faktisk også den, som bonden måtte betale i afløsning for et bestemt naturalie.

Alle regelmæssige ydelser er medtaget i omregningen, også sådanne, som må formodes at være regelmæssige, selv om de kun forekommer i de to sidste, mest fuldstændige, jordebøger. Også ydelser af øde jorder og gårde samt andre regelmæssige »marginalydelser« er medtaget. Derimod er der ikke taget hensyn til, at posterne eventuelt ikke er ydet eller kun ydet delvis. Det er således den pligtige, ikke den erlagte landgilde, der er beregnet².

Ved siden af de beregnede landgildetynger fra 1510 for de enkelte personer sættes de respektive personers ansatte landhjælpsbeløb. Resultatet fremgår af nedenstående liste³:

¹ Uldprisen fra denne, tidligere og noget senere tid kan ikke findes.

² Spørgsmålet om en evt. sammenhæng mellem en persons ikke eller kun delvis ydede landgilde og det skattebeløb, han er blevet sat til og evt. fritaget for, altså om man ved ligningen har taget hensyn til en mands trykkende økonomiske omstændigheder, vil blive behandlet nedenfor s. 347f.

³ Bjerger og Aasum herreder er ikke medtaget ved denne omregning, da der under begge herrederne i jordebøgerne er en række ydelser (køer,

By og navn	Land- gilde- tyng- skill.	Land- hjælps- tyng- skill.	By og navn	Land- gilde- tyng- skill.	Land- hjælps- tyng- skill.
Lunde herred.			<i>Østrup:</i>		
<i>Allese:</i>			Hans Claus ⁴	84	23
Hans Matssenn	80		Knudt Hord ⁶	156	24
Clemett Laurissen	205	— ¹	Hanss Tygissen	32	16
Knudt Vernes ⁵	134	—	Claus Skreder	71	20 ⁹
Knud Iuerd ⁵	177	—	Matz Kløff	104	17
Hanss Niel ⁵	49	—	Jørgen Morts ⁵	111	24
Peder Smedt	80	—	Nis Laurissen	88	22
Peder Ivers ⁵	80	—	<i>Torup:</i>		
Michill Stransen	16		Staphen Pers ⁵	128	22
<i>Beldringe:</i>			<i>Norup:</i>		
Anders Henryckssen	78	20	Mortenn Mwdehøy ⁷	254	} 42
Niels Brydy	179	20	Oluff Laurissen	153	
Michell Pederssen	80		Hans Ols ⁸	158	17
<i>Fremmelev:</i>			<i>Hasmark:</i>		
Knudt Olufsen	131	22	Oluff Skreder	30	16 ⁹
Jørgen Bentssen	112	20	Tygge Skytte	73	18
Hans Bent ²	96	20	Hans Claussen	72	16
Iep Nielszen	80	18 ³			

svin, får, sild, smør o. s. v.) med overskriften: alle bønder i samme herred giver. Nu står der ganske vist i 1509-jordebogen — ikke i de andre — hvilke personer der har ydet dem. Men hvad stykydelserne angår, får man indtrykket af, at de er præsteret på omgang, eller at een person har ydet eet styk hvert andet eller tredie år, hvilket ikke var ualmindeligt. Men herom ved vi intet, og da der som omtalt kun i 1509-jordebogen, og ikke i den jordebog, vi har benyttet ved identifikation, nemlig den fra 1510, står noget om, hvilke personer der har præsteret disse «samlede ydelser», har jeg ikke medtaget disse to herreder.

¹ En — betyder overalt, at manden ganske vist kan genfindes i mandtallet, men uden individuel ansættelse. Ingen opgivelse i kolonnen for landehjælpstyngter betyder, at personen ikke kan findes i mandtallet. ? efter ydelsen antyder, at denne ikke er helt sikker.

² I jordeb. overstreget: Lauris Anderssen. Mandtalskladden har Hans som fornavn, renskriften Knut.

³ ikke ydet.

⁴ alias Kampar.

⁵ alias Bron.

⁶ ikke ydet.

⁷ Jfr. Da. Mag. 4. r. V, 83.

⁸ Jfr. Da. Mag. 4. r. V, 92.

⁹ ikke ydet.

By og navn	Land- gilde- tyngge skill.	Land- hjælps- tyngge skill.	By og navn	Land- gilde- tyngge skill.	Land- hjælps- tyngge skill.
Anders Jwell	75	22	<i>Ølund:</i>		
Llauris Mand	75	19	Hans Jebssen	117	20
Hans Perß og Olger Suendß ¹	64	17	<i>Hessum:</i>		
Jep Iesperß	44		Jahane Peders ⁴	64	
Hans Matzsenn	89	23	Peder Hanssen	81	18
<i>Nislev:</i>			Peder Etkildzß	136	22
Per Lasß ²	150		<i>Lunde:</i>		
Kløff Olssen	96	23	Hennicke Mortenß	97	16
<i>Hjadstrup:</i>			Hanss Iwerdzß	64	16
Kaye Mogenßs	104	20	Peder Tancky	63	17
Mortten Anderssen	102		Gertrud Hansses	64	20
<i>Skeby:</i>			Claus Hermensß	154	20
Jep Daen	83	20	Oluff Iude	48	14
<i>Eskelund:</i>			Jørgen Hansß	97	
Lage Olssen ³	149	23	Hanss Perß	79	20
<i>Bladstrup:</i>			<i>Egense:</i>		
Hans Nielsß	64	21	Per Hwid ⁵	187	
Matz Vind	127	22	Per Hwitz søn	115	—
Oluff Magenssen	138		<i>Stige:</i>		
Matz Jensß	152	22	Anders Raa	16	—
<i>Hjorslev:</i>			Hanss Hemigß	27	—
Lauris Mortthenß	125	24	Nis Swdher	27	—
Matz Knudtß	97	14	Tomes Henrickß	16	—
Erick Iesperssen	129	12	Anders Henrickß	16	—
<i>Ørreslev:</i>			Anders Marquordß	16	—
Peder Oluffsen	177		Oluff Andersen	16	—
Hans Pederssen	102		Skoffmand	16	—
Peder Morttensß	134	16	Hans Tygeß	16	
Tomes Laurissen	289	22	<i>Klusel:</i>		
Lauris Perssen	124	23	Lauris Clusmand	48	—
Nielss Mortthenß	133	21	<i>Lumby:</i>		
			Store Hanss Gassy	150	22

¹ overstreget: Hans Fincke.

² overstreget: Jahanne Knudz.

³ I mandtallet står Tage; det må være en fejlskrivning.

⁴ overstreget: Michel og føjet s til Peder.

⁵ I mandtallet kaldes han foged.

By og navn	Landgilde- tynge skill.	Lande- hjælps- tynge skill.	By og navn	Land- gilde- tynge skill.	Lande- hjælps- tynge skill.
Nis Hanß foghet	134	40	Knudt Stwre	28	
Hanss Clemtsß ¹	84		Peder Villatzsen	88	20
Lidett Hanss Gasse	84	20	Søffren Clemynssen	104	20
Lauris Hersk	126	20			
Hanss Abond ²	167	22	<i>Baardeso:</i>		
Staphen Nielß	158		Michill Matzß	135	24
Oluff Knudtsß	84	20	Peder Claussen	125	20
Hanss Flemmere	126	19	Lauris Clausß ⁶	74	
Anders Laurisen	42	18	Hans Andersß	150	24
Lauris Terkildsß	128	20	Pouel Vinter ⁷	48	20
Jep Andersen	84	22	Anders Olufß	131	20
Per Kidell ³	116	19	Jens Hansß	127	24
Nis Gassy	128	18	Hans Raac ⁸	113	16
Lauris Jensß	84	20	Peder Smedt	134	20
Semen Olsß	84	20	Oluff Hanssen	124	20
			Eric Bonde	32	16
Skam herred.					
<i>Grindløse:</i>			<i>Vellinge:</i>		
Anderss Jebssen	94	20	Lauris Ageß	165	20
Lauris Styessen	106	20	Hans Nielssen	201	20
Jens Lauriß ⁴	90	20			
Anders Jenß	95	20	<i>Gundstrup:</i>		
Jens Pedersß	114	20	Tord Thomeß	134	20
Knud Laurisen ⁵	79		Anderss Gommessß	110	20 ⁹
Jep Pouclsß	130	20			
			<i>Bastrup:</i>		
<i>Engeldrup:</i>			Lauris Jebsß	130	24
Bertiill Hansß	82	20			
Matz Bonde	66	20	<i>Skamby:</i>		
			Jørgen Luckesß	114	16
<i>Egense:</i>			Henric Diegen	90	24
Hans Matzsen	104	20	Lauris Iensß	50	18
			Knudt Sonnesß	90	

¹ Bemærkning i jordeb.: Hand skall side frij thri ord for landgilde.

² alias Lauriß.

³ alias Nielß.

⁴ I jordebogens margin står: Age Diegen.

⁵ overstregt: Gertrvd Andersses.

⁶ Fornavn: Villatz overstregt.

⁷ overstregt: Matz Michelß.

⁸ alias Anderssen.

⁹ ikke ydet.

By og navn	Land- gilde- tyngge skill.	Land- hjælps- tyngge skill.	By og navn	Land- gilde- tyngge skill.	Land- hjælps- tyngge skill.
<i>Brønstrup:</i>			Hans Seurenß	50	20 ⁷
Hans Naffne ¹	86	20	Hans Tygyssen	50	
Matz Yebsß	86	20 ²	Karine Morttensß	122	
<i>Bolmerød:</i>			Hans Nielsenn ⁶	130	22
Knudt Luckessen	50	18	Jens Hanssen	50	22 ⁷
<i>Bedeslev:</i>			Hans Yebsß ⁹	47	16
Hans Matzsen	110	20 ^{7,3}	Peder Andersß	106	20 ⁷
Peder Clemynß	180	20 ⁴	Hans Skadde ¹⁰	122	
Hans Henriksen	186 ⁶		Anders Henriksen ¹¹	50	
Anders Pouelß	70	16	Magens Mortenß ¹²	180	16 ⁷
Nielss Brond	155	20	Anders Bygh	63	16 ⁷
Hans Iwde	126	20	Oluff Morthenß	82	20 ⁷
Knudt Kep ⁸	32	16	Jens Hwid	133	22 ⁷
<i>Kørup:</i>			Peder Matzsen	58	22 ⁷
Anders Henrichssen	123	18	<i>Vesterby:</i>		
Jens Boesß	142	20	Oluff Roed	106	23
<i>Nørreby:</i>			<i>Rorslev:</i>		
Knudt Matzsen	63	16 ⁷	Jep Nielssen	125	20
Nielss Iude	74	20	Hans Clauß	66	20 ⁷
Anders Bondesß	50	16 ⁷	Lauris Clauß ¹³	66	16 ⁷
			Peder Hanß ¹⁴	104	16

¹ alias Erickssen.

² ikke ydet.

³ Bagefter 18 skill. står i mandtallet 20 skill.

⁴ ikke ydet.

⁵ Landgilden ikke indgået dette år. I Da. Mag. 4. r. V, 85, hvor han får brev på en eng i 6 år uden afgift, omtales han som herredsfoged og er vel derfor skattefri.

⁶ alias Anderssen.

⁷ ikke ydet.

⁸ alias Lille Hans Nielß.

⁹ I højre margin: Hans Olsß.

¹⁰ alias Store Hans Nielß.

¹¹ overstreget: Niellß; mortuus.

¹² Han synes efter 1510-jordebogen at have haft to gårde; men det bemærkes udtrykkeligt, at den ene ligger øde; denne øde gård yder 106 skill.

¹³ alias Gamle Lauris.

¹⁴ alias Veyle.

By og navn	Land- gilde- tyngge skill.	Land- hjælps- tyngge skill.	By og navn	Land- gilde- tyngge skill.	Land- hjælps- tyngge skill.
Niels Skreder ¹	90	16	Anne Jensses	20	
Anders Olufsen	66	20	Staphin Matzsen	124	24
Oluff Andersen	90	16	Jep OlufØ	163	16
<i>Bredstrup:</i>			Matz AndersØ	114	22
Helle Key	168	23 ²	Jens Hwid	109	20
<i>Gyndstrup:</i>			Hans Matzsen	128	14
Knudt AtzersØ	119	16	Jep Ienssen	78	20
Jens Hwidt	57	16	Matz IenØ ³	95	16 [?]
Per AtzersØ	156	24	Jens Skredder ⁴	122	23
Jes Kløff	161	24	Clemett Anderssen	96	16
<i>Ringe:</i>			Jep Søffuerenssen	97	20
Anders ClausØ	130	22	<i>Snestrup:</i>		
Jørgen Laurisen	146	20	Knudt Bonde ⁵	136	—
Jørgen Stemp	50	16	Jens Anderssen	88	
Oluff IensØ	130	22	<i>Brændekilde:</i>		
<i>Ugerslev:</i>			Thames PersØ ⁶	36	18
Per Matzen	154		<i>Korup:</i>		
Jens Smedt	34	24	Lauris Vngmand	94	18
Magenss Matzenn	90		<i>Trøstrup:</i>		
Nielss TwØ	122	20	Peder Olufsen	24	15
Erick Andersen	50	16	<i>Korsebjerg:</i>		
<i>Kærby:</i>			Anders PedersØ	96	—
Jens Fintzenn	50	16	Gertrvd Nielsses	8 ⁷	
Odense herred.			<i>Bregnemose:</i>		
<i>Tommerup:</i>			Matz Hwid	44	21
Hanss Andersen	172	24	<i>Langsted:</i>		
Clemet IensØ	145	20	Jens Kock ⁸	48	
Jes PouelsØ	115	22	Jens Hanssen	8	13 ⁹

¹ overstreget: vng Lauris ClauØ.

² Måske 24 skill.

³ overstreget: Marine Andersses.

⁴ I margin: Age HanØ.

⁵ alias NielØ.

⁶ alias Thames Bonde.

⁷ Bemærkning i jordeb.: aff en øde iord; stander igen wdi mange aar.

⁸ Får iflg. Da. Mag. 4. r. V, 91 livsbrev 1507.

⁹ Hverken landgilde eller landehjælp indgået.

By og navn	Landgildetyngeskill.	Landehjælps-tyngeskill.	By og navn	Landgildetyngeskill.	Landehjælps-tyngeskill.
<i>Bellinge:</i>			<i>Norup:</i>		
Hans Laurisen	48	—	Anders Hwid	96	
Knudt Fogett	16		Kaye Ieppe ⁷	48	
			Pouell Skoffboe	109	22
<i>Brylle:</i>			<i>Højme:</i>		
Per ¹ Borræ	96		Hans Borquordsø	55	19
Peder Jepsen ²	141	20?			
Dionyss Laurisen	98	20	<i>Fangel:</i>		
Anders Greffue	92	20	Anders Mortsø ⁸	26	
			Knudt Michelsø	68	—
			Lauris Skreder ⁹	22	
<i>Render:</i>			Knudt Biørnø	50	—
Hans Ienssen	112	21	Jens Døysen	80	20
			Henric Plogh	16	
<i>Hjelmerup:</i>			<i>Nesby:</i>		
Hennycke Thamesø ³	52	20 ⁴	Jens Hansø	88	—
			Anders Laurisen	88	—
			Peder Hansø	88	—
<i>Verninge:</i>			Claus Strangesen ¹⁰	88	
Anders Nielssen	127	22	Anders Hansø	88	—
Knudt Staphinsø ⁵	24	18?	Matz Andersen	88	—
Peder Matzsen ⁶	56	20			

Betragter man denne liste, falder det umiddelbart i øjnene, at medens udsvingene i landgildetyngerne er store, så kan dette ikke siges om landehjælpstyngernes udsving. Disse grupperer sig nær omkring normalsatsen på 20 skill. 16 skill. synes at være bund- og 24 skill. at være topydelse, selv om ydelser over 24 og

¹ overstreget: Jens.

² overstreget: Ienssen.

³ alias Ellegard.

⁴ I kladden synes han at have ydet 8 skill.

⁵ Mandtalskladde: Knut Staffgard; neden under er streget: Knut Staffenø.

⁶ Han kommer lige under Kn. St. i kladden.

⁷ overstreget: Iespers.

⁸ overstreget: Hans Anderø.

⁹ overstreget: Matz Michelø.

¹⁰ alias Perssen.

under 16 skill. kan findes i undtagelsestilfælde. Til nogenlunde eller helt ens landgildetynger svarer sjældent ens landehjælps-tynger, selv i samme by. Mest iøjnefaldende er det, at man ikke ved en flygtig betragtning af listen kan udfinde nogen ligefrem proportion mellem landgilde- og landehjælpstyngerne. Vi skal længere fremme behandle denne liste¹.

Men først vil vi se, om skattemandtallet kan sige os noget om, hvilke personer eller sociale kategorier der har været forpligtede til, og hvilke der har været fritagne for at præstere ekstraskatter eller har fået tilstået nedsættelse.

III.

En sådan undersøgelse besværliggøres i ikke ringe grad af vort materiales ufuldkommenhed. Det er nemlig i almindelighed ikke muligt at sige noget om, til hvilke kategorier de enkelte personer i skattemandtallet skal regnes og vanskeligt at sige noget om, hvilke sociale grupper der rent faktisk er sluppet for at yde skatten, og om man her har taget hensyn til særlige gruppers økonomisk utilstrækkelige evne til at yde skatten².

Det *kunne* forventes, at personer fra skattefrie kategorier slet ikke ville figurere i mandtallet. Selv om det ikke ganske kan afvises, at nogle fritagne personer ikke er opført i mandtalskladden, må det på den anden side understreges, at en mængde utvivlsomt skattefrie personer ikke blot har fundet optagelse i kladden, men en del heraf også er gået med over i renskriften. Dette gælder i første række de ved skattebrevene fritagne ugedagsmænd til de adelige hovedgårde. Når disse er med i renskriften, uagtet de ikke var forpligtet til at yde noget, kan ønsket om at have tal på de skattefrie ugedagsmænd inden for lenet have spillet en rolle.

Derimod dokumenterer Næsbyhovedjordebøgerne, at enhver ejer eller bruger af en landejendom med tilliggender, avl og besætning, hvor lille end bedriften har været, i princippet har været

¹ Se s. 349 ff.

² Det er bemærkelsesværdigt, at de helt små ydelser tilsyneladende ikke er gået med over i renskriften.

skattepligtig. Eje af eller brugsret til jord skabte dengang som tidligere og i vore dage en ubetinget skattepligt. Det fastslås jo også som en udtrykkelig forudsætning for skattefrihed for ugedagsmændene, der arbejder på adelens hovedgårde, at de ikke må have avl, d. v. s. eje eller bruge agerjord, men kun ernære sig ved deres arbejde. Hertil må føjes, at selvejerne dengang ikke, som tilfældet blev en menneskealder senere, betalte dobbelt mod fæsterne og sandsynligvis ikke i skattemæssig henseende har indtaget nogen særstilling¹.

Vanskeligere blir det imidlertid at klare spørgsmålet om de »jordløse« kategoriers skattepligt. Skattebrevenes bestemmelse om, at skatten skulle ydes efter evne, udelukker jo på ingen måde en skattepligt hos disse grupper. Kun er det vanskeligt for os i hvert enkelt tilfælde at afgøre, om en i mandtallet opført person skal regnes til den jordbrugende (-ejende) eller den »jordløse« gruppe. Inden for Næsbyhovedbønderne er vi ganske vist sjældent i tvivl om, hvem af dem der må være landbrugere i egentlig forstand. Hvis vi ud fra afgifternes art² tør slutte, at enkelte af jordebogens personer må henregnes til de »jordløse« kategorier, så viser det sig, at disse personer oftest har været fritaget for skat eller i det mindste ydet minimale skattebeløb. Således yder Michell Strangesen i Allese (Lunde h.) 1 mk. og betaler ikke skat, Hans Tygissen i Østrup (samme h.) yder 1 mk. sommer- og 1 mk. vinterskat og betaler 16 skill., Knudt Stwre i Egense (Skam h.) præsterer 1 skæppe smør og 6 grote inne til landgilde og intet til skat, Anne Jenses i Tommerup (Odense h.) er pligtig til at yde 1 ørte havre, som hun dog ikke har leveret gennem mange år; hun betaler ikke skat. Gertrud Nielses i Korsehjerg (samme h.) er opført med en post — ligeledes gennem mange år ikke præsteret — af $\frac{1}{2}$ ørte byg af en øde jord; heller ikke hun betaler noget til landehjælp. Lauris Skreder i Fangel (samme h.) yder 2 får og 2 lam og intet i skat. Anders Hvid og

¹ Her tales selvfølgelig kun om ekstraskatter, ikke de gængse selvejer-afgifter.

² F. eks. derved, at der til landgilde kun er ydet penge eller i det mindste ikke korn, der afgjort er blevet præsteret af alle dem, der havde agertiliggende til deres gårde.

Kaye Iepes i Norup (samme h.), der kun yder smør (henholdsvis $\frac{1}{2}$ tønde og 1 fjerding), må formodes ikke at have haft avl, men at have haft lov til at græsse nogle køer på bymarken; de yder intet til landehjælp. Jordebogen meddeler imidlertid intet om, til hvilke sociale grupper hver enkelt af disse som eksempler nævnte formodede »jordløse« personer skal regnes. Man kan ikke udelukke muligheden af, at nogle af dem er gårdsæder, selv om disse vistnok på dette tidspunkt ikke i egentlig forstand var »jordløse«, men vel oftest havde en lille jordlod udlagt af den hovedgård, på hvis jord de sad. Dog ligger den antagelse nærmere for, at vi her kan have at gøre med gadehusmænd.

Disses skattemæssige status kan i nogen grad belyses ud fra skattemandtalskladden. Nu er det imidlertid ikke helt sikkert, at alle gadehusene inden for de seks herreder er medtaget eller markeret; men alene den omstændighed, at man bemærker, at en person er gadehusmand, eller at der er et gadehus i en by, kunne tyde på, at man var opmærksom på, at disse personer eller huse skattemæssig kunne have aktuel interesse. Den individuelle behandling af dem placerer dem som en mellemklasse mellem skattepligtige og skattefrie. Flertallet af gadehusmændene er uden skattebeløb, ofte overstreget i kladden og ikke overført til renskriften, men i en række tilfælde findes de markeret med skattebeløb på 11—14 skill., ja i et — ganske vist tvivlsomt — tilfælde 20 skill. Regelmæssig er der dog sket nedsættelse for de gadehusmænd, der virkelig ydede skatten.

Skattemandtallet oplyser ikke gadehusmændenes stilling nærmere; nogle har vel været ugedagsmænd uden avl, andre landhåndværkere¹, der dog også har kunnet skjule sig under benævnelserne *hus-* og *gårdmænd*² samt inderster. Heller ikke om disse kategorier giver mandtallet megen oplysning, men af de registrerede forholder det sig som ved gadehusmændene, at nogle er sluppet helt fri, mens andre har ydet eller i det mindste er blevet sat for 8—16 skill.

¹ Michell Skredere i Grindløse (Krogsbølle s., Skam h.) og muligvis Jep Smædt i Brylle (samme s., Odense h.) bor i gadehuse.

² D. v. s. folk, der bor til huse eller i gårde hos andre.

En særlig omtale fortjener *landhåndværkerne*. Disse kan kun udskilles ved, at de har et håndværksfag som tilnavn, og her må det understreges, at vi ingenlunde har vished for, at en mand altid har praktiseret den bestilling, som hans tilnavn angiver. Imidlertid frembyder gruppen af personer med håndværkstilnavne et broget billede. Håndværkere med avl har været skattepligtige, mens de, der har siddet i gadehuse, synes at have været afhængig af et skøn om deres skatteevne. Blandt de enkelte fag udskilles skrædderne som en gruppe med særlig små skattebeløb, der endda ofte er nedsat. Derimod har smedene satser, der falder omkring gennemsnittet. I kladden findes også et par sudere og en enkelt sadelmager, alle med normalsatser, der dog i intet tilfælde er indgået.

Endelig skal de (efter skattebrevene) skattefrie kategorier ganske kort omtales. Det ser ud til, at *møllerne* overalt er gået fri¹. *Hyrderne* ligeledes², men i modsætning til møllerne er de ofte medtaget i kladden med bemærkningen: hyrde. Også *degnene* har man i en del tilfælde fundet fornødent at markere særskilt i kladden; oftest har de intet ydet, enkelte med tilnavnet Degn har dog betalt skat, men det er usikkert, om de alle har været i embede³. At de præstegårde, hvorpå præsten selv sad, i overensstemmelse med skattebrevene har været fritaget, kan der ikke herske nogen tvivl om, ej heller, at der har været betalt skat af alle de gårde, der ellers lå til sognepræstens bord. Mandtallet, især kladden, er ret omhyggelig med at bemærke, at en person »sitter på præstegården«. Det egentlige tyende har næppe betalt skat i denne tid⁴.

¹ Jfr. dog Jepp Møllere i Væde (Skovby h.), der yder 1 mark, og Knut Møllere i Skamby (Skam h.), der præsterer 22 skill.; men om det drejer sig om faktiske møllere kan vi ikke vide med sikkerhed.

² Dog yder Jess Wester, der er hyrde i Stensby (Skam h.), 13 skill., mens Iess Iepø, hyrde i Maderup (Skovby h.), er sat for 20 skill., der dog ikke er betalt.

³ Således Ies Degn i Grindløse (Skam h.) 20 skill., Henric Degn i Skamby (samme h.) 24 skill. og Ies Degn i Nærå s. (Aasum h.) uden individuel ydelse.

⁴ Under Biskorup (Odense h.) er opført: en karl, uden ydelse og ikke medtaget i renskriften.

Hvad *ugedagsmændene* angår, så er det ganske klart, at adelens og efter al sandsynlighed også kronens ugedagsmænd uden avl er gået fri. Man kan dog finde eksempler på, at adeliges ugedagsmænd er blevet sat i skat¹, hvilket vistnok må betegnes som fejltagelser. Næsbyhoveds 8 ugedagsmænd i Stige (Lunde h.) yder ikke noget, og mon vi ikke tør slutte, at også ugedagsmændene til de andre kongelige slotte og hovedgårde er gået fri? Om kirkens ugedagsmænd har haft den samme begunstigede stilling kan desværre ikke efterspores i vort materiale².

Noget tyder på, at i det mindste *herredsfogden* har været fritaget for at yde skat³, hvorimod en utvivlsom *birkefoged*, Nes Hansß i Lumby (Lumby birk), yder 2¹/₂ mark, den højeste individuelle ydelse i hele mandtallet. Herredsfogdernes formodede skattefrihed kan måske skyldes, at de har spillet en — desværre ukendt — rolle ved skatteudskrivningerne⁴.

Alt i alt viser analysen af mandtallet, at skattebrevenes bestemmelser om, hvilke klasser der skulle være fritagne, stort set er sket fyldest, men også, at der har eksisteret visse mellemgrupper, hvor skattepligten har været afhængig af et skøn.

Ved jævnførelsen af landgilden med landehjælpen konstaterede vi langt større udsving i landgildetyngerne end i skatte-tyngerne, der grupperede sig omkring gennemsnittet, de 20 skill. Sjældent nåede de ned under 16 eller op over 24 skill. Hele opstillingen viser, at jordebøgernes landgildeopgivelser ikke kan have været grundlaget for udmålingen af de enkelte personers

¹ Således Prebjørn Podebusks ugedagstjenere i Kørup s. (Skam h.), der er sat til bestemte ydelser, der imidlertid ikke er præsteret.

² For fuldstændighedens skyld bemærkes, at Ness Kældersvend i Nederholluf (Aasum h.) ses at have ydet landehjælp, hvorimod Hans Perß, der er skovfoged i Dalum (Odense h.), i kladden er sat for en ringe ydelse af 3 skill. og ikke er gået med over i renskriften. Knut Skytte i Toderup (Skovby h.), Iess Skytte i Skamby (Skam h.) og Hans Skytte i Dyrup (Odense h.) yder fra 16 til 22 skill.

³ Således yder Per Huid i Egense (Lunde h.) og Hans Henriksen i Bedeslev (Skam h.), der begge er herredsfogder, ikke noget.

⁴ Særlig ulykkelige tildragelser har formentlig kunnet bevirke nedsættelse eller bortfald af skatten. For en bonde i Anderup (Lunde h.) er gården brændt, hvorfor man har streget hans navn i kladden.

skat. Men, som det i det følgende skal ses, er opstillingen ingenlunde uden værdi. Ved de supplerende oplysninger herfra kan vi se, hvorledes den enkelte skatteydere skattesats forholder sig til den af ham ydede landgilde; og er en person først fundet i en af de to sidste og i mange henseender meget interessante Næsbyhovedjordebøger, får vi betydelig større mulighed for at besvare spørgsmål vedrørende baggrunden for hans skatteligning.

Som ovenfor¹ nævnt anføres det regelmæssigt i både mandtalskladden og -renskriften, at en ydelse er betalt, idet skriveren i venstre margin har skrevet et r(esolui)t eller — i sjældne tilfælde — et d(edi)t. Disse ord står hos de fleste personer; hos en del står r(esta)t². Hos nogle personer står ikke vedføjet noget, uagtet de er blevet pålignet skattebeløb. D.v. s. at man med temmelig stor sikkerhed kan gå ud fra, at disse skattebeløb ikke er indgået. At sige noget om grunden hertil kan vel i de fleste tilfælde ikke lade sig gøre. Dog har man hos de landehjælpsydere, der er Næsbyhovedtjenere, nogen mulighed for at efterspore årsagen. I lenets jordebøger anføres nemlig som i skatteemandtallet, at en ydelse er indgået, idet der ud for denne markeres et d(edi)t. Ydermere giver i særlig grad de to sidste jordebøger, fra 1509 og 1510, en del oplysende marginalnoter, f.eks. at en mand er død eller at en gård ligger øde, og at der derfor ikke skal betales landgilde af den. Slår vi nu de skatteydende næsbyhovedtjenere, hvis landehjælpsydelse ses ikke at være indgået, efter i jordebogen, vil vi i flertallet af tilfældene se, at netop disse personer har haft vanskeligheder med at yde deres landgilde, idet flertallet af landgildeposterne ikke er vedføjet noget dt. Netop året 1510 synes at have været et vanskeligt år for bønderne i de fem herreder, der lå til Næsbyhoved slot. Ved en optælling af de ikke-ydede landgildeposter når vi for 1510 til det resultat, at i alle fem herreder er 198 poster ikke indgået, mens de tilsvarende tal for de andre fire år, for hvilke vi har jorde-

¹ Jf. s. 319.

² rt. både for resoluit og restat, men sidstnævnte udtryk er markeret på en anden måde, dog således, at man af sammenhængen på de steder, hvor det forekommer, på ingen måde er i tvivl om betydningen af det.

bøger, er: 1502: 109, 1503: 35, 1505: 139 og 1509: 129. I ganske særlig grad er antallet af ikke-præsterede poster stort i Skam herred, ialt 88 af de 198, mens Lunde, hvori findes lidt flere Næsbyhovedtjenere, kun kan opvise 55 ikke-ydede poster. Af de tre herreder, der er medtaget i skattelisten, er netop Skam det med det største antal ikke-indgåede landehjælpsydelse. Ser vi på de *enkelle* Næsbyhovedtjenere, der ikke har betalt skat og i det højeste meget ufuldkomment har svaret deres landgilde, bemærker vi i mange tilfælde, at manden er sat i skat, men beløbet ikke indgået (Jep Nielsen i Fremmelev, Claus Skreder i Østrup, begge i Lunde h., Lauris Clauß i Baardesø og Matz Yebß i Brønstrup, begge i Skam h.), i andre, at det oprindelige ligningsbeløb er nedsat (Matz Knudtß i Hjorslev, Lunde h.), eller også — og dette er især tilfældet hos dem, der overhovedet ikke har ydet deres landgilde i 1510 — at de slet ikke optræder i mandtallet (Hans Clemetsß i Lumby¹, Lunde h., Hans Henriksen i Bedeslev i Skam h. og Hans Stage i Marslev i Bjerger h.). Vi ser altså, hvor omhyggeligt man har taget individuelt hensyn til en skattepligtigs økonomiske utilstrækkelige evne.

Denne konstatering af parallelliteten mellem restancer af skat og landgilde fører os ind på spørgsmålet, om der da ikke i *store træk* består en relation mellem skattesatsen og landgilden? Relationerne kan ganske vist ikke findes ved en umiddelbar betragtning, men de viser sig, når man fordeler de enkelte landgildetynger med tilhørende landehjælpstynger i en række efter landgildetyngerne ordnede grupper og så af hver gruppe uddrager den gennemsnitlige landehjælpstynge.

Fordeler man de landgildeydende personer inden for de undersøgte dele af Næsbyhoved len i sådanne grupper efter landgildens størrelse², fås følgende gruppering:

¹ I jordebogens højre margin står: Hand skall side frij thri ord for landgilde.

² Udeladt er alle tyngerne under 16 skill., da der af disse alligevel ikke ydes noget til landehjælp, og alle tyngerne på 177 skill. og derover, da disses mellemproportional som følge af deres ringe antal nærmest ville blive misvisende.

Grupper af landgildetynger	Gennemsnitlig landehjælpstynge	Gennemsnit taget af
1. 17- 32 skill.	15,8 skill.	5
2. 33- 64 -	18,3 -	27
3. 65-112 -	19,4 -	61
4. 113-176 -	20,8 -	60
I alt...	19,6 -	153

Man ser her, at der mellem første og sidste gruppe, hvoraf den første omfatter landgilder på 1—2 mark og den sidste fra 7 til 11 mark, i gennemsnitslandehjælpstynge er et udsving på 5 skill.; heraf falder halvdelen på overgangen mellem første og anden gruppe. Mens landgilden her er 5—6-doblet, er skatten kun steget med ca. 31 %.

En opdeling af landgildetyngerne på grupper, der afskæres ved hver fulde mark tynge, giver en mere differentieret skala. Skillepunkterne, der i modsætning til den lige anførte gruppering har lige store mellemrum, er valgt mekanisk uden hensyn til, at andre grupperinger kunne vise sig mere »formålstjenlige«. Resultatet bliver da:

Grupper af landgildetynger	Gennemsnitlig landehjælpstynge	Gennemsnit taget af
1. 1- 16 skill.	ikke medtaget	
2. 17- 32 -	15,8 skill.	5
3. 33- 48 -	18,7 - ?	7
4. 49- 64 -	18,1 -	20
5. 65- 80 -	19,1 -	16
6. 81- 96 -	19,9 -	26
7. 97-112 -	19,1 - ?	19
8. 113-128 -	20,3 -	25
9. 129-144 -	20,6 -	17
10. 145-160 -	21,4 -	12
11. 161-176 -	21,7 -	6

Ser vi bort fra den første ikke medtagne gruppe og begynder med gruppen 17—32 skill. og så sammenligner denne med den sidste gruppes gennemsnit, er der med en 8-dobling af landgilden kun tale om en øgelse af gennemsnits-landehjælpsydelsen på knap 6 skill. eller ca. 38 %, hvis vi tager udgangspunkt i den anden gruppes mindste landgildetynge. Begynder man med tredje gruppe,

den fra 33 til 48 skill., er forskellen mellem denne og sidste gruppe kun 3 skill., d. v. s. at sidste gruppe ligger 15—16 % højere end tredie. Påfaldende er det, at 4. gruppe, 49—64 skill., ligger ca. $\frac{1}{2}$ skill. under 3. gruppes gennemsnit, ligesom man heller ikke skulle vente, at 7. gruppe, 97—112 skill., ligger det meste af en skilling under den foregående gruppes gennemsnit. Nu må det imidlertid understreges, at disse to uregelmæssigheder i en ellers jævnt stigende skala kan skyldes, at gennemsnitstallene er udregnet på grundlag af små grupper af forskellig størrelse. Dette må vi især have for øje, når vi ser på overgangen mellem 3. og 4. gruppe. Gruppe 3's høje gennemsnit er stærkt influeret af et enkelt tilfælde, en smed i Ugerslev (Skam h.), der med en landgildetyngte på 34 skill. yder 24 skill. til landehjælp. Tages han ud af opstillingen, går gruppe 3's gennemsnit ned til 17,8 skill. og er således under den følgende gruppes gennemsnit. Gruppe 7's uregelmæssige gennemsnit kan derimod ikke forklares af det overleverede materiale. Dog kan det anføres, at normalsatsen, 20 skill., er den karakteristiske ydelse allerede for denne landgildestørrelse.

Som ovenfor¹ nævnt synes de folkelige ligningsmænd at have næret en vis uvilje mod at fjerne sig alt for meget fra gennemsnitsskatteydelsen, de 20 skill. Man kan endog finde hele byer, hvor så at sige alle skatteyderne har præsteret de 20 skill.² Til belysning af dette forhold er en opstilling med udgangspunkt i normalsatsen, de 20 skill., flankeret af tyngerne på henholdsvis under og over 20 skill., meget talende. Dersom vi vælger landgildetyngegrupper, der afskæres ved hver fulde 2 mark tyngte, får vi følgende skema:

Landgildetyngegrupper	Antal skattepligtige, der yder:			Ialt
	til og med 19 skill.	20 skill.	21 skill. og derover	
1— 32 skill.	7			7
33— 64 —	17	5	5	27
65— 96 —	12	24	6	42
97—128 —	12	20	15	47
129—160 —	3	10	17	30
160— —	2	4	6	12
I alt . . .	53	63	49	165

¹ Jf. s. 327.

² Således alle skatteydere i Vedby (Sønderse s., Skovby h.), alle på nær een i Grindløse sogn (Skam h.) og alle — på nær to — i Ørreslev (Sønderse s., Skovby h.).

Vi ser, at 63 af 165 skatteydere eller henvend $\frac{2}{5}$ har betalt normalsatsen. Af de 53, der har ydet indtil og med 19 skill., har de 48 eller ca. $\frac{9}{10}$ en landgildetyngte på indtil 8 mark, og af de 49, der betaler 21 skill. og derover, ligger de 38 eller over $\frac{3}{4}$ i grupperne fra 6 mark og opefter, mens normalsatsen dominerer mellemgrupperne med over halvdelen.

Man kan rette berettigede indvendinger mod at sprede et ikke-fejlfrigt materiale så meget, som det er gjort her. Fremdeles tør man jo ikke fastholde, at landgilden er et fuldgyldigt udtryk for gårdenes størrelse eller ydeevne. Men selv om der ikke er nogen fast relation mellem landgilde og skat, fremgår det dog klart, at større landgilde *gennemgående* har betydet større anslået skatteevne. Det vil med andre ord sige, at spørgsmålet, om den rige har hjulpet den fattige ved udredelsen af landeskatter, i det store og hele må besvares bekræftende, også i forhold til jordbesiddelsen, det være sig eje eller fæste. Den riges hjælp til den fattige har bestået deri, at han betalte *over* normalsatsen, de 20 skill., mens den fattige med landgildetyngte på op til 100 skill. betalte *under* gennemsnittet. En sådan »hjælp« har sikkert været af forholdsvis ringe betydning for de mindre bønder og den økonomisk svage del af den skattepligtige befolkning på landet.

Skattebrevet sagde, at hver fire mand skulle betale 5 mark, og både mandtalskladde og renskrift godtgør, at hver by og hvert sogn har betalt en sum, der ret nøje svarede til antallet af læg i byen eller sognet, multipliceret med lægsydelsen. Nu er det langt fra givet, at det enkelte læg repræsenterede samme skatteevne inden for de enkelte sogne og landsbyer i området. En sammenstilling af skattelists opgivelser med landgildeydelse i de enkelte sogne vil illustrere den ulige fordeling af skattebyrden.

Ved denne undersøgelse er kun medtaget sådanne sogne, hvori der findes et så stort antal Næsbyhovedbønder, at et udregnet gennemsnitstal må skønnes at være et nogenlunde pålideligt udtryk for, hvor tungt ekstraskattebyrden har ramt sognebeboerne. Forudsætter vi, at en Næsbyhovedgård med en bestemt landgildetyngte i eet sogn er jævnstor med en anden Næsbyhovedgård af samme landgildetyngte, men beliggende i et

andet sogn, vil undersøgelsen bedst kunne foretages ved, at man regner ud, af hvor stor en landgildetyngge man inden for hvert sogn *gennemsnitlig* skulle yde 1 skilling til landehjælp.

Af Lunde herred medtager vi 6 sogne, som vi har fundet brugbare, og resultaterne, udregnede efter skattelistsens opgivelser, blir:

i Lunde s. ydes 1 skill. landehjælp af 5,1 skill. landgildetyngge,
i Østrup s. ydes 1 skill. landehjælp af 4,4 skill. landgildetyngge,
i Norup s. ydes 1 skill. landehjælp af 5,5 skill. landgildetyngge,
i Hjadstrup s. ydes 1 skill. landehjælp af 5,3 skill. landgildetyngge,
i Skeby s. ydes 1 skill. landehjælp af 6,7 skill. landgildetyngge,
i Lumby s. ydes 1 skill. landehjælp af 5,4 skill. landgildetyngge¹.

I de fire af disse sogne er udsvinget i gennemsnitlig landgildetyngge kun 0,4 skill.; Østrup s. ligger ca. 1 skill. under disse 4 sognes gennemsnit og Skeby sogn tilsvarende godt 1 skill. højere. Hvad Østrup angår må det bemærkes, at gennemsnittet er taget af 7 landgildetyngger, mens de andres, bortset fra Hjadstrup sogns, er taget af et større antal. Hvad angår Skeby findes her den størst forefundne landgildetyngge i området, så stor, at man vægrer sig ved at tro, at den er et udtryk for gårdens størrelse².

I Skam herred er medtaget nedenstående 7 sogne:

i Grindløse s. ydes 1 skill. landehjælp af 4,9 skill. landgildetyngge,
i Krogsbølle s. ydes 1 skill. landehjælp af 5,9 skill. landgildetyngge,
i Bedeslev s. ydes 1 skill. landehjælp af 6,8 skill. landgildetyngge,
i Skamby s. ydes 1 skill. landehjælp af 4,3 skill. landgildetyngge,
i Klinte s. ydes 1 skill. landehjælp af 4,4 skill. landgildetyngge,
i Ugerslev s. ydes 1 skill. landehjælp af 3,8 skill. landgildetyngge,
i Nørre Nærá s. ydes 1 skill. landehjælp af 5,4 skill. landgildetyngge.

Her er udsvingene lidt større end i Lunde herred, idet 3,8 skill. er lav- og 6,8 skill. toppunkt. Det må dog understreges, at

¹ Bonde nr. 2 i Lumby, Niels Hansen Foged, er ikke medtaget i udregningen, da han sandsynligvis er selvejer og hans landgildetyngge ikke noget udtryk for hans faktiske formue og skatteevne. Han yder jo også det dobbelte af gennemsnittet med en landgildetyngge på 134 skill.

² Det skyldes, at manden (Tomes Laurisen) yder en hel tønne smør til landgilde.

dette for en del kan skyldes, at gennemsnitsudregningerne er foretaget på grundlag af forholdsvis få, fra 5 til 18 landgildetynger.

I Odense herred er medtaget 3 sogne:

i Tommerup s. ydes 1 skill. landehjælp af 6,0 skill. landgildetynge, i Vervinge s. ydes 1 skill. landehjælp af 3,7 skill. landgildetynge¹, i Brylle s. ydes 1 skill. landehjælp af 5,5 skill. landgildetynge.

Sammenligner vi gennemsnitstallene for de enkelte sogne i de tre herreder, ser vi, at den laveste landgildetynge, hvoraf der ydes 1 skill. til landehjælp, er 3,7 skill. (Vervinge s.), mens den højeste er 6,8 skill. (Bedeslev s.). Sætter vi nu, at alle har ydet gennemsnitsydelsen, 20 skill., vil de personer, der har ydet den, have gårde af flg. gennemsnits-landgildetynge, taget sogn for sogn:

Lunde herred:

Lunde	sogn	.....	102	skill.
Østrup	-	.....	88	-
Norup	-	.....	110	-
Hjadstrup	-	.....	106	-
Skeby	-	.....	134	-
Lumby	-	.....	108	-

Skam herred:

Grindløse	sogn	.....	98	skill.
Krogsbølle	-	.....	118	-
Bedeslev	-	.....	136	-
Skamby	-	.....	86	-
Ugerslev	-	.....	76	-
Klinte	-	.....	88	-
Nørre Nærrå	-	.....	108	-

Odense herred:

Tommerup	sogn	.....	120	skill.
Vervinge	-	.....	74	-
Brylle	-	.....	110	-

¹ En bonde i Langsted, Jens Hanssen, er ikke medtaget, da han er pligtig at yde 13 skill. af en landgildetynge på 8 skill.

Indenfor de 16 anførte sogne har normalsatsen på 20 skilling således måttet betales af gårde, hvis gennemsnitlige landgildetyngte varierede fra 74 til 136 skilling. D. v. s. at den mindre gennemsnitsejendom i Verninge sogn har måttet yde det samme til landehjælp som den 80 % større gård i Bedeslev. Nu kan sådanne gennemsnitsudregninger være behæftet med fejl. I nogen grad kan billedet blive skævt ved, at tallene er udregnede på grundlag af et forskelligt, ofte ret lavt antal personer og ved, at landgildetyngterne må karakteriseres som et både ensidigt og ufuldstændigt udtryk for de skattepligtiges formue. Det gælder navnlig de eventuelle selvejere med de lavere jordebogsafigifter. Vi mangler mulighed for at gøre det materiale, vi arbejder med, helt repræsentativt. Vi må indrømme, at tallene på ingen måde må forstås »på en skilling«, men vil dog fastholde, at der må have været stor forskel på ligningen i de enkelte sogne, selv af samme formues størrelser. Problemet uensartet beskatning af de enkelte geografiske enheder som følge af bestemmelsen om læglægning af de skattepligtige var således aktuelt i begyndelsen af det 16. århundrede; det blev først forbeholdt en meget senere tid at skabe et ensartet og mere retfærdigt grundlag for påligningen af skatter til statsmagten.

Skal vi drage en konklusion af dette forsøg på en udredning af ekstraskatteudskrivningens sociale side, der jo desværre kun omfatter een skatteudskrivning, som vedrører en ringe del af Danmark, så må det — så vidt jeg kan se — blive denne, at vi her i kong Hans' regeringstid befinder os i en overgangstid, et mellemstadium mellem den rene kopskat, som vi finder indtil midten af det 15. årh., og den skattepålæggelse efter kategorier (selvejere, alm. fæstere, gårdsæder, pebersvende o. s. v.), som vi finder fuldt udformet i 1540'rne.

Zusammenfassung.

Im Jahre 1507 kommt zum ersten Male in den Steuerbriefen betreffend Ausschreibung von extraordinären Steuern der Ausdruck: »der Reiche helfe dem Armen« vor. Das Ziel dieser Abhand-

lung ist zu untersuchen, ob dieser Anspruch des Steuerbriefes wirklich erfüllt worden ist und — im Anschluss daran — zu versuchen, den ganzen Verlauf des Einschätzungsvorganges und die Frage über den Umfang der Steuerpflicht zu entwirren.

Das Untersuchungsmaterial ist eine Steuervolkszählung von Fünen von dem Jahre 1511, das 6 von den 12 fünischen Harden deckt. Zum Vergleich damit sind Grundbücher von dem Näsbyhoved Lehn von den Jahren 1502, 1503, 1505, 1509 und 1510 bewahrt, deckend 5 von den 6 Harden. Die Steuervolkszählung liegt in zwei Gestalten vor: Kladde (Volkszählung) und Reinschrift (Register). In der Kladde sind die einzelnen Personen grösstenteils mit individuellen Leistungen angeführt, wogegen dieselben Personen in der Reinschrift in grösseren oder kleineren Steuerlagen gesammelt sind. Der Steuersatz war 5 Mark für eine Lage von 4 Personen oder 20 Schilling im Durchschnitt per Steuerzahler. Sowohl Kladde als Reinschrift markiert, dass die einzelnen Steuerbeträge bezahlt sind, und gibt eine Reihe von anderen wertvollen Auskünften.

Die Verwaltung der Steuerausschreibung in den einzelnen Lehnen war gemeiniglich dem Lehnsmanne überlassen, obwohl man auch in einigen Fällen andere als Steuerverwalter finden kann. Die praktische Arbeit war dem Lehnsschreiber (oder eventuell fremden Schreibern) überlassen, der von Kirchspiel zu Kirchspiel gereist ist und alle Personen mit selbständigem Hausstand in seine Volkszählungshefte aufgeführt hat. Die eigentliche Lagelegung mit 4 Personen in jeder Lage und die Festsetzung der individuellen Leistungen der Lagepersonen war indessen den Bauern selbst überlassen; leitend bei dieser Arbeit sind einige schon bei der Volkszählungsabfassung ernannte Volkszählungsvorsteher und Lagemänner gewesen.

Der Anspruch des Steuerbriefes, dass der einzelne nach seinem wirtschaftlichen Vermögen geben sollte, ist augenscheinlich richtunggebend für die volklichen Einschätzer gewesen. Die Graduierung der Einzelsteuerleistungen ist von dem Durchschnitt, den 20 Schilling, aus vorgenommen worden und ist nur schwach: 3—4 Schilling in fallender oder steigender Richtung. Diese Graduierung hat entweder innerhalb der Lagen oder innerhalb ganzer Städte stattgefunden. Bei der letzten Verfahrungsweise kann man in weit den meisten Fällen eine paarweise Graduierung beobachten: 19 und 21, 18 und 22, 17 und 23 Schilling usw. Umschätzungen sind in einigen Fällen vorgenommen. Die ganze Steuerausschreibung ist in mindestens zwei Tempi geschehen: zuerst die Volkszählungsabfassung, später die Eintreibung der Steuer; dazwischen

oder unmittelbar nach der Volkszählungsabfassung sind die Lagelegung und die Verteilung der individuellen Leistungen erfolgt.

Vermittelst der erwähnten Näsbyhoved — Grundbücher können wir uns einigermaßen Auskunft über den Hintergrund der Variationen der individuellen Steuerleistungen, die die Volkszählungskladde erweist, verschaffen. Es hat sich gezeigt, dass die allüberwiegende Mehrheit der Personen in dem letzten Grundbuch (von 1510) in der Steuervolkszählung wiederzufinden ist. Wir haben hierdurch Möglichkeit zu sehen, wie die individuellen Steuerbeträge im Verhältnis zu den Grundbuchsabgaben d. h. der Landsteuer variierten. Vermittelst Konvertierungspreise für Naturalien, aufgeführt in dem Grundbuch selbst, und durch andere Quellen können wir die gesamte Landsteuer in eine einzelne Zahl umrechnen, die Landsteuerlast benannt wird, während der individuelle Steuerbetrag Landeshilfelast benannt wird. Eine Zusammenstellung der Landsteuerlast und der Landeshilfelast der einzelnen Personen ist vorgenommen, die deutlich grösseren Ausschlag für die Landsteuerlasten als für die Landeshilfelasten erweist.

Bevor diese Liste näher behandelt wird, ist die Frage über die Steuerpflicht oder die Steuerfreiheit der einzelnen sozialen Kategorien zu untersuchen. Trotz der Unsicherheitsmomente, die hiermit verbunden sind, können wir mit Hilfe der Näsbyhoved-Grundbücher feststellen, dass jeder Besitzer oder Nutzniesser eines Landgutes mit Zubehör, Anbau und Bestand steuerpflichtig gewesen ist, während die »foldlosen« Kategorien der Landbevölkerung (Tagelöhner, Häusler und Hüfner, Landhandwerker) entweder von Steuer befreit waren oder nur minimale Beträge geleistet haben. Befreit waren auch die Müller, die Hirte und die Küster sowie die Pfarrhöfe, in denen der Pfarrer selbst wohnte, dagegen nicht die anderen Höfe, die zum Tisch des Pfarrers lagen. Die Wochenarbeiter des Adels und nach aller Wahrscheinlichkeit auch die der Krone haben nicht Steuer bezahlt. Alles in allem sind die Bestimmungen der Steuerbriefe mit Bezug auf Steuerpflicht und Steuerfreiheit eingehalten worden.

Wir kehren jetzt zurück zu der Liste mit Landsteuerlasten und Landeshilfelasten. Mittels der Landsteuerangaben bekommen wir Möglichkeit, den Hintergrund für zum wenigsten die Steuerverteilung der Näsbyhoved-Bauern zu beantworten. Wir können dann z. B. sehen, dass die Bauern, die nicht in stande waren, die auf sie verteilte Steuer zu bezahlen, auch nicht völlig ihre Landsteuerverpflichtung haben beseitigen können. Schliesslich geht hervor, wenn man die einzelnen Landsteuerlasten mit dazu ge-

hörenden Landeshilfelasten in eine Reihe nach den Landsteuerlasten geordnete Gruppen verteilt und danach die durchschnittliche Landeshilfelast aus jeder Gruppe auszieht, dass die grössten Gruppen der Landsteuerlasten auch die grösste durchschnittliche Landeshilfe leisten. Jedoch ist der Ausschlag an den Landeshilfelasten viel geringer als der Ausschlag an den Landsteuerlasten. Eine Aufstellung mit Ausgangspunkt in dem Normalsatz, 20 Schilling, flankiert von den Lasten von beziehungsweise unter und über 20 Schilling, zeigt, dass ungefähr $\frac{2}{5}$ den Normalsatz bezahlt haben. Die aufgeführten Aufstellungen erweisen klar, dass höhere Landsteuer durchgehends grösser angeschlagene Steuerfähigkeit bedeutet hat. Die Frage, ob der Reiche dem Armen durch die Extrasteuerausschreibung geholfen habe, muss deshalb im grossen ganzen bejahend beantwortet werden; jedoch ist »die Hilfe« von verhältnismässig geringer Bedeutung für den wirtschaftlich schwachen Teil der Landbevölkerung gewesen.

Eine kirchspielsweise Vergleichung der Angaben der Steuerliste mit den Landsteuerlasten erweist, dass Näsbyhoved-Höfe mit gleicher Landsteuer, aber gelegen in verschiedenen Kirchspielen, die Landeshilfe mit stark variierenden Beträgen geleistet haben. Denkt man sich, dass alle die Durchschnittsleistung, 20 Schilling, geleistet haben, wird diese von Höfen bezahlt sein, deren durchschnittliche Landsteuerlast zwischen 74 und 136 Schilling variierte.

Die Konklusion dieser Untersuchung muss diejenige werden, dass wir uns in der Regierungszeit des Königs Hans in einer Übergangszeit befinden, ein Zwischenstadium zwischen der reinen Kopfsteuer, die wir bis Mitte des 15. Jahrhunderts finden, und der Steuerauferlegung nach Kategorien (Freibauern, Pachtbauern m. m.), die wir in den 1540'ern völlig ausgeformt finden.

Smaastykker.

Tordenskjolds død - ærlig eller uærlig duel?

Af

J. Boisen Schmidt

Museumsinspektør H. D. Schepelern har i forrige nummer af dette tidsskrift¹ peget på en hidtil for lidt påagtet side af den duellaffære, der endte Tordenskjolds liv d. 12. november 1720. Spørgsmålet er: var det en ærlig eller uærlig duel? Dette afhænger igen af, om de benyttede våben var ens, hvad C. P. Rothe direkte fortæller, at de ikke var. Dermed udvides spørgsmålet til også at omfatte kildeværdien af Rothes tordenskjold-biografi. Ved at afvise meddelelsen om de ulige våben som en af Rothe »konstrueret Legende« (s. 94) sætter Schepelern et stort spørgsmålstegn ved Rothes værdi som kilde (s. 95).

Schepelerns udførlige dokumentation af sin påstand tvinger til nærmere efterprøvelse af dette spørgsmål. Et hovedpunkt for ham er hans opdagelse af, at kammertjeneren Chr. Nielsen Kold i sin i Norsk Nationalblad 1818 optrykte øjenvidneskildring (»Officiel Rapport«) intet skal have anført om, at oberst Staël v. Holstein i duellen skal have brugt en lang svensk kårde, og at det først er Rothe, der i sin gengivelse af Kolds rapport har tildigtet denne kendsgerning. Dette forhold — sammen med en række andre omstændigheder — skal efter Schepelern bevise, at duellen var helt efter forskrifterne. Er myten hermed aflivet?

Det forekommer mig, at der er flere omstændigheder, der taler herimod. For det første kan Kolds beretning lige så godt

¹ 11. R. VI (1960), 81-95.

tages til indtægt for den gamle opfattelse som for Schepelerns. Kold skriver nemlig: »Men da min Kaarde var en god Defensionskaarde, sagde jeg til Admiralen: tag De min Kaarde, thi Deres egen er saa liden og ikke tienlig til at slaaes med. Nej, sagde Münchhausen, den er ham for svær, . . .«. Kold ved som kamertjener, hvilken slags kårde hans herre har med til duellen, og hans bemærkning kan da udmærket godt skyldes, at han har lagt mærke til, at Staëls kårde var større og længere end Tordenskjolds. Værd er det også at lægge mærke til Münchhausens begrundelse for at afvise Kolds våben: den er ham (o: Tordenskjold) for svær. Med andre ord: den tilbudte kårde blev afvist, fordi den var for svær for Tordenskjold. Havde forholdet nu været det, at begge duellanterne havde været bevæbnet med »en liden Galanterie-Kaarde,« ville Münchhausen næsten nødvendigvis have svaret på en anden måde, fx. med en henvisning til, at kravet om lige våben dermed ville blive overtrådt. Sådan svarer han netop ikke, siger kun, at våbnet var for tungt for Tordenskjold.

Dernæst er der selve duellens forløb at tage med i betragtning, og her forekommer en besynderlig episode, som Schepelern nok har lagt mærke til, men som han kun tilskriver Tordenskjolds mangelfulde fægtekunst. Det er dette, at Tordenskjold i kampens begyndelse forsøger at gribe modstanderen om livet. Formålet hermed kan ikke have været, at han ville vælte Staël om på jorden og dermed afslutte duellen i sin favør. En duel på blanke våben om en æressag har mig bekendt aldrig kunnet afgøres tilfredsstillende på denne ureglementerede facon. Dette har Tordenskjold uden tvivl været fuldtud klar over fra sin militære opdragelse, og forklaringen på hans mærkelige optræden må da være en ganske anden, nemlig hans egen kårdes underlegenhed i forhold til Staëls. Den, der fægter med det korteste våben, må under alle omstændigheder søge at komme ind på livet af modstanderen, da han ellers ingen chance vil have for at ramme ham, før han selv bliver truffet af den lange kårde. Dette var sikkert Tordenskjolds hensigt og ikke at vælte modstanderen; derfor søgte han at få løftet Staëls (lange) kårde og komme ind under

den. Herunder er det, at Staël i et naturligt forsøg på at væрге sit liv drejer sin klinge nedad højt oppe fra og rammer admiralen i eller ved skulderen.

Endelig er der beskrivelsen af det sår, der hidførte døden. Dette stiksår er af en sådan bredde,¹ at man vægrer sig ved at tro, at det skulle hidrøre fra en sylespids og meget slank galanterikårde, der ville have boret sig let og elegant ind i modstanderens legeme uden at flænse det op i et bredt sår, således som det var tilfældet i denne duel. Der tales jo om et sår, som er 3 fingre bredt, og sligt et sår fremkaldes kun af et stort våben, fx. en karolingerkårde, ikke af en tynd syl af en paradekårde. Hertil kan så indvendes, at Tordenskjold, efter at have fået stødet, er faldet forover, og at vægten af hans legeme har fået den ganske smalle klinge til at skære i bredden som en kniv, men det lyder efter min mening ikke sandsynligt, at dette skulle kunne ske i den her nævnte udstrækning, uden at klingen ville brække af derved, idet man må forudsætte, at — for at fremkalde den skærende virkning — Staël hele tiden har holdt fast i hæftet.

De ovennævnte 3 omstændigheder synes mig alle at indicere, at våbnene ikke har været ens. Vi står hermed overfor problemet med sekundanterne, hvorfor disse ikke har grebet ind. H. D. Schepelern har ret i, at en duel på ulige våben er utænkelig, hvis man vil gå frem efter lærebøgerne. Hvem siger nu egentlig, at man altid har gjort det? Afvigelser fra duelreglerne kan skyldes simpel uvidenhed hos sekundanterne, eller at de ganske enkelt har lukket øjnene for at hjælpe oberst Staël, som man må gå ud fra, at de har kendt betydeligt bedre, end de kendte Tordenskjold. I betragtning af, at de var professionelle officerer og som sådanne altid udsatte for at blive indviklet i dueller, kan man roligt gå ud fra, at de har kendt reglen om ensartede våben. Tilbage bliver så deres hjælp til obersten. Om sekundanternes eventuelle forbindelser med ham ved vi intet, og det skal villigt indrømmes, at det er rent gætterier. Men forudsætter man nu alligevel, at de har villet hjælpe Staël, behøver dette naturligvis slet ikke at betyde, at de har dannet et mordkomplot mod

¹ Cf. obduktionserklæringen i Hist. Tidsskr. 11. R. IV (1955), 487 f.

Tordenskjold, eller at Staël skulle være en kynisk duelmorder. Staël skulle redde sin ære ved at vinde over modstanderen, fx. ved at give ham et mindre sår eller blot slå ham våbnet af hænde. Duellerne endte jo langtfra altid med døden, selvom risikoen var der. Det er først Tordenskjolds dumdristige fremstød (hvor meget ligner det ikke udførelsen af hans store krigsbedrifter?) ind under den lange kårde, der vender billedet og medfører viceadmiralens død.

Schepelerns bevisførelse med de anførte senere beretninger, der ikke fortæller noget om våbnene, bygger på slutninger e silentio, hvorfor man ikke bør bygge altfor meget på dem. Det forekommer mig, at Schepelern ikke har formået at tage livet af Rothes beretning om de ulige våben. Alligevel har Schepelern utvivlsomt ret i at afvise teorierne om planlagt mord på Tordenskjold. Hvorfor skulle egentlig nogen i Hannover planlægge et mord på ham, til hvis person der på dette tidspunkt ikke var knyttet nogen større interesse end den, hans fordums krigsbedrifter kunne vække?

Anmeldelser.

Henry Bruun: Poul Laxmand og Birger Gunnensen. Studier over dansk politik i årene omkring 1500. København 1959. 155 sider.

Dette arbejde af overarkivar Henry Bruun er ikke oprindelig udarbejdet med forsvar for doktorgraden for øje¹, men det er særdeles velegnet til dette formaal: en velskreven afhandling med et rigt diskussionsstof, klart afgrænset og vel tilrettelagt. Det er mindre end historiske disputater i almindelighed, vistnok den mindste siden Ellen Jørgensens »Helgendyrkelsen i Danmark« nøjagtig 50 aar tidligere. Det ringe omfang er kun en fordel. Det er gavnligt at faa demonstreret, at disputater ikke behøver at være digre værker, naar blot de indeholder de rette kvaliteter: idé, metode og form.

I.

Ideen, tesen i afhandlingen, er i sjælden grad forf.s egen. Forf. synes at være blevet inspireret af ærkebiskop Birger Gunnensens ejendommelige og magtfulde klageskrift til kong Hans af 13. oktober 1501. Under arbejdet med at trænge ind i dette prægtige menneskelige dokument for at forstaa det som udtryk for ærkebispens personlighed og som vidnesbyrd om den politiske situation er perspektivet blevet udvidet, og resultatet er blevet, at forf. har føjet et helt nyt dramatisk kapitel ind i vor politiske historie. Forf. paastaar ikke at have løst gaaden omkring Poul Laxmands drab og domfældelse, men hvad der i den hidtidige forskning har staaet isoleret og uformidlet, er det lykkedes ham at sætte ind som afslutning paa en storpolitisk magtkamp mellem konge, ærkebiskop og rigshofmester.

¹ Anmeldelsen gengiver med de nødvendige formelle ændringer den 2. officielle opposition fra afhandlingens forsvar for den filosofiske doktorgrad 6. okt. 1959.

Afhandlingen udmærker sig ved en overmaade fast komposition. Den er saa at sige bygget op som et klassisk drama i 5 akter med prolog og epilog. Først præsenteres dramaets to hovedpersoner ved siden af kongen: »*Ærkebispens*» og »*Rigshofmesteren*», hver med sine personlige forudsætninger; derefter oprulles konflikten mellem de tre hovedskikkelser i aarene 1497—1500. Saa følger den politiske kulmination med »*Kriseaaret 1501*«, der aaret efter finder sin udløsning i »*Poul Laxmands død og domfældelse*» og sin afslutning i »*Laxmandssagens efterspil*«. Hertil er føjet en resumerende og vurderende »*Konklusion*«, der tillige er rig paa nye perspektiver til eftertanke. Fremstillingen er klar og logisk, sproget velplejet, undertiden lidt tørt; man mærker paa velgørende maade den erfarne skribent og skolede historiker bag ordene. Hans formuleringer er relevante for sammenhængen, og hans vurderinger nøje gennemtænkte, før de fæstnedes til papiret. Forf. har ikke været ivrig efter at meddele læseren alle sine overvejelser, men alene det gyldige resultat. Der er intetsteds et ord for meget, mens hist og her dokumentation og ræsonnement synes lovlig knapt antydet. Afhandlingens hjælpemidler er mønstergyldige: en fortegnelse over de vigtigste aktstykker er skudt frem foran selve kilde- og litteraturfortegnelsen, registeret er praktisk leddelt, og endelig er der meddelt en tidstavle over hovedbegivenhederne.

I metodisk henseende er afhandlingen en kildekritisk analyse, selv om fremstillingen ikke er formet efter den logiske fremadskriden i den kildekritiske analyse, men omkring det historiske forløb. Denne fremgangsmaade skal ikke bebrejdes forf., selv om det derved er blevet vanskeligere at efterprøve analysen; bl. a. savner man en samlet behandling af det fundamentale klageskrift, der nu findes analyseret brudstykkevis en række steder (s. 43, 54, 69, 71 og 81). Vigtigere er det at gøre sig forf.s metode klar. Den afviger nemlig fra den traditionelle positivistiske kildekritik, der gennem analysen vil naa frem til at *acceptere* eller *forkaste* den enkelte kildes udsagn for derefter at indpasse det accepterede i et logisk sammenhængende forløb. Man kan sige, at forf. nødvendigvis maatte afstaa fra denne metode, fordi der aldrig, hverken i samtiden eller eftertiden, har været fremsat opfattelser af forløbet som grundlag for en verifikationsanalyse. Men denne forklaring strækker ikke til; i virkeligheden forholder det sig saaledes, at forf. anvender en principielt forskellig kildebehandling.

Hans afvigelser kan sammenfattes i to hovedpunkter. For det første forkaster han aldrig nogen kilde med relevans til forløbet, og modsat godtager han lige saa lidt nogen kildes umiddelbare

udsagn. Hans bestræbelser gaar i stedet ud paa at bestemme, hvilken virkelighed de relevante kilder repræsenterer. For det andet foregøgl han aldrig læseren, at han kan bestemme forløbet i alle dets led og hele sammensatte sammenhæng. Han nøjes med at fastholde visse fikspunkter i forløbet og sætte dem ind i visse hovedlinier, mens han iøvrigt indskrænker sig til at antyde løsninger og pege paa muligheder, som det overlades til læserens fantasi og logiske sans at arbejde videre med. — Forskellen kan maaske bedst illustreres ved en sammenligning med arkæologisk metode. Den ældre, positivistiske metode svarer til den arkæologiske rekonstruktion, fx. Trelleborghuset, genskabt efter indgaaende studier og kritisk afvejning af analogier og muligheder, men saaledes at der i helheden indgaar enkeltheder ud fra et usikkert valg eller ret frit skøn. Forf.s metode, den nyere kritiske skoles metode, svarer derimod til de lerkarskaar, som arkæologen har fæstnet til et spinkelt stativ; man ser kun de konkrete brudstykker, men man overbevises om, at de udgør dele af en ægte helhed — det smukke kar med ornamenten og figurer, der engang har eksisteret.

Den historiske helhedsrekonstruktion vil ofte — med visse reservationer — ikke opfattes som stærkere i sin helhed end i dens svageste led. Det er aarsagen til de hidsige debatter om, hvilken løsning af flere muligheder der er den mest logiske, og som følgelig kræves accepteret — uden hensyn til, at man absolut ikke har nogen sikkerhed for, at forløbet har været logisk.

Nærværende afhandling rummer ikke nogen elegant enheds-løsning, og forf. gør aldeles ikke krav paa at have løst alle problemer. Specielt vil jeg gerne komplimentere ham for, at han har afstaaet fra at forsøge paa at løse detektivproblemet omkring drabet paa P.L. Forf. nøjes i stedet med at postulere en sam-hørighed, saaledes at de enkelte begivenheder repræsenterer dele af een stor sammenhæng. En skeptiker kunde fristes til at postulere modsat og hævde, at alle disse fragmenter af begivenheder og politik overhovedet ikke har haft nogen organisk forbindelse med hinanden, men er brudstykker af uafhængige forløb. Eller billedlig talt: at forf. har udtaget en gruppe lerkarskaar af en stor dyng og passet dem ind som dele af eet stort lerkar, skønt de i virkeligheden stammer fra flere kar.

Med den metode, som her er anvendt, er det mindre væsentligt, om forf. i sin fragmentariske mosaik af det store politiske helhedsbillede skulde have slumpet sig til at medtage et og andet træk, som i virkeligheden ikke hører hjemme i det eller som muligvis skal placeres noget anderledes, naar blot det ikke rammer de bærende elementer i konstruktionen. Det bliver derfor spørgs-

maalet om samhørighed indenfor de fundamentale momenter, der er kriteriet for afhandlingens værdi, og det er dem, der skal efterprøves i det følgende.

II.

Efter mit skøn er de afgørende teser følgende tre:

1. at Birger Gunnernsens skaanske stridigheder udviklede sig til en stor rigsomspændende konflikt;
2. at der er en snæver politisk sammenhæng mellem kong Hans's brud med Poul Laxmand og hans udsoning og samarbejde med ærkebispem; og
3. at modsætninger indenfor unionspolitikken var aarsagen til bruddet mellem kongen og rigshofmesteren.

1. Fremstillingen af B.G.s første aar som ærkebiskop er utvivlsomt et af afhandlingens vigtigste afsnit, det, der bringer mest nyt. Klar og overbevisende er redegørelsen for ærkesædets godsforhold og dets omlægning af forleningspolitikken ved ærkebispeskiftet. Herfra føres man naturligt over til behandlingen af B.G.s konflikt med forgængeren Jens Brostrups frænder, specielt Niels Hacks selvtægt og brevforfalskning, og videre til dens følger for forholdet til den skaanske adel i almindelighed. Konsekvent kommer forf. til den moderate konklusion (s. 53), at selv om B.G. »ingenlunde stod isoleret«, havde han dog inden 1499 størsteparten af landsdelens rigsraadsadel imod sig. Trods en vis usikkerhed med hensyn til forstaaelse af godstrætternes formalia¹ er dokumentationen evident saa langt, men resultatet til gengæld uden større rigshistorisk betydning, hvis det ikke danner baggrund for en magtkamp paa liv og død med rigshofmesteren og udgør en opmarch til en kirkekamp i den store stil med kongen. Og nægtes kan det ikke, at dokumentationen af denne sammenhæng er svagere.

Først forholdet til rigshofmesteren (s. 53 ff.). Forf. regner med en »latent uvilje« hos P.L. mod ærkebispem, men indrømmer, at »en skarp konflikt lader sig først konstatere fra nytaar 1501«, mens man for den forudgaaende tid »i for høj grad er henvist til« ud-sagnet i ærkebispens senere klageskrift, hvor det paastaas, at P.L. »stedse« gjorde sig til talsmand for Jens Brostrups arvinger og derved hindrede ærkebispem i hans ret. Denne utvetydige anklage kan ganske vist ikke bekræftes, men dog sandsynliggøres paa forskellig maade, saaledes at det staar klart, at ærkebispens tidlige gunstbevisninger mod rigshofmesteren forfejlede deres hensigt

¹ Bl. a. synes forf. ikke fuldtud at have forstaaet den aktuelle besiddelses betydning for procedure om ejendomsret (se især s. 49 f. og 121 ff.).

(s. 46). Endnu et lille indicium kan føjes til forf.s sandsynlighedsbevis, idet det kan godtgøres, at P.L. meget tidligt har haft personlig kontakt med Brostrup-slægten. I aaret 1493 indgik nemlig den da levende ærkebiskop Jens Brostrup i fællesskab med P.L. et forlig med Stettins foged paa Falsterbo og nogle stettinske købmænd om erstatning for et opbragt skib med ladning, og aaret efter udstedte de en fælles kvittering for den modtagne erstatning¹.

Modsætningen mellem ærkebispem og kongen er det sidste og afgørende led i tesen. Tidspunktet for dennes opstaaen og dens eventuelle forbindelse med den skaanske konflikt er endnu svagere bevidnet, men hovedspørgsmaalet her maa da ogsaa være stridens omfang og karakter, spørgsmaalet om situationen virkelig blev saa spændt, at ærkebispem »overvejede . . . at aabne en kirkekamp i sine forgængere Jacob Erlandsens og Jens Grands store stil« (s. 61). Alt hvad der ligger forud for herredagen i København i november 1500 betyder faktisk intet, og tilmed er oplysningerne fra selve herredagen for svage til, at man kan drage sikre slutninger. Men selv om konflikten ikke udtales direkte, kan man dog med forf. udlede den af ærkebispem's ejendommelige reaktioner paa denne tid i forbindelse med udtalelserne i hans senere klageskrift. Under sit ophold i København i anledning af herredagen ser man, at ærkebispem lod rigskansleren udstede vidisser af en lang række af ærkesædets kongelige privilegier og adkomstbreve (s. 56 f.). Disse viser en særlig interesse for ærkesædets bornholmske rettigheder, der berøres af ikke mindre end 7 af de 12 vidisser. Dette skridt maa givetvis med forf. ses i sammenhæng med historieskriverne Hans Svanings og Mogens Madsens noget uklart placerede meddelelser om, at kongen ved en »*actio publica*«, tilskyndet af onde raadgivere, var besluttet paa at tilegne sig Bornholm fra ærkesædet. Yderligere forekommer det mig, at der er grund til at understrege stærkere end forf. har gjort, at modsætningen af vidisserne taler stærkt for, at ærkebispem rustede sig til at forsvare ikke blot Bornholm, men hele sit sæde og sin egen person paa bred front overfor kongen.

Det er dog et andet moment, der især tjener til at løfte denne modsætning op i det høje plan. I et brev af 13. febr. 1501 bemyndigede paven B.G. til at sammenkalde et dansk provinskoncilium i anledning af verdsliges frække overgreb og til at forkynde pavebullen »*In Coena Domini*« med dens trusel om bændlysning som

¹ Hansisches Urkundenbuch XI nr. 701 og 772. — Andre breve heri bevidner P.L.s omfattende handelsvirksomhed med egne handelsknægte, der bl. a. sejlede paa Danzig og Reval (ibid. nr. 143 og 395).

straf for forbrydelser mod kirkeretten, bl. a. specielt for overgreb mod en kirkeleders person og rettigheder. Det kan være vanskeligt at give en præcis bestemmelse af indholdet af og hensigten med dette pavebrev, men man maa give forf. ret i, at ærkebispens initiativ til udfærdigelse af dette pavebrev tidsmæssigt svarer fortrinligt til tiden omkring vidissernes udfærdigelse, og at det »afgav et fortrinligt vaaben ikke alene mod en lille synder som Niels Hack, men ogsaa mod selve kongens dristige planer om en okkupation af Bornholm« (s. 61). Det er fra kyndig side blevet indvendt, at pavebrevet ikke tillagde ærkebisen øget myndighed, da han allerede forud besad baade ret til at sammenkalde et provinskoncil, og ret til at bandlyse for samme slags overgreb, og at *In Coena Domini*-bullen omtrent samtidig meddeltes til andre ærkebisper¹. Dette er rigtigt, men med understregning af, at det var ærkebisen, der udbad sig pavelig bemyndigelse i en speciel situation, faar pavebrevet en særlig vægt. Det er lidet troligt, at ærkebisen vilde tage et saadant skridt af hensyn til den »lille synder«; han maa have sigtet efter et vægtigt vaaben i en stor konflikt. Derimod kan man have sine tvivl om, hvorvidt det har været ærkebispens hensigt at »aabne« en kirkekamp med brevet. Bullen kunde fuldt saa vel bruges defensivt, som en tilkendegivelse af pavens standpunkt i sagen, før kongen skred til handling. Endnu paa denne tid var paven nemlig en politisk faktor, som konger og fyrster ikke undlod at regne med².

I den givne situation forekommer forf.s vurdering af dette pavebrevs vidnesbyrd mig følgende ikke overdrevet. Hertil kommer, at det kun er paa baggrund af en saa alvorlig konflikt, at B.G.s klageskrift bliver forstaaelig, ikke blot som beretning, men ogsaa som levning (jfr. s. 71). Kun saaledes kan det forklares, at P.L. i kongens nærværelse paa herredagen i jan. 1501 kunde tillade sig at haane ærkebisen saa blodigt, og at ærkebisen holdt sig borte fra herredagen i okt. 1501 og i stedet sendte sit ejendommelige udtryksfulde og mangetonede brev.

Maa man saaledes godtage forf.s vigtigste tese om, at B.G.s konflikter udviklede sig til et mægtigt rigshistorisk anliggende, staar spørgsmaalet om en eventuel direkte forbindelse mellem hans konflikt med kongen og hans gamle skaanske mellemværender tilbage. Det staar fast, at rigshofmesteren under krisen i vinteren

¹ En afsvækkende vurdering ud fra disse synspunkter var fremført under forsvarshandlingen af universitetslektor N. Skyum-Nielsen i et meget instruktivt indlæg om denne bulles indhold og betydning.

² Jfr. Hemming Gads vurdering fra 1502 om pavens betydning i nordisk politik (Allen I, 294).

1500—01 har staaet paa kongens side, og at hans egen konflikt med ærkebispem ikke har været mindre udtalt end kongens. Derimod er kilderne for sprøde til at afgøre, om rigshofmesteren har spillet nogen rolle for modsætningsforholdet mellem konge og ærkebiskop¹, og det vilde være letsindigt at antage, at kong Hans i dette forhold har ladet sig lede længere af sin rigshofmester, end han selv ønskede. Det er ligeledes stadig et uløst problem, hvem der tog initiativet til det skarpe brud mellem ærkebiskop og rigshofmester, og hvornaar det fandt sted. Var det ærkebispem, da han underrettede kongen om det fordægtige Sølvesborggilde i fastelavn 1501? Eller var rigshofmesteren allerede forinden gaaet til angreb?

2. Paa baggrund af de konstaterede konflikter i 1501 er det lettere at tage standpunkt til spørgsmaalet om en politisk sammenhæng mellem kong Hans's brud med P.L. og hans udsoning og samvirke med B.G. Forf. har dokumenteret et meget snævert kronologisk samfald mellem de to forløb (s. 81—86). Rigshofmesterens position var stærkt svækket paa herredagen i København i okt. 1501, hvor hans unionspolitik led nederlag (jfr. nedenfor), mens ærkebispens anklage trods alt stadig hang som en trusel over ham. Kongens unaade er en kendsgerning i foraaret eller forsommeren 1502, klart bevidnet om ikke før saa ved hans mærkeligt nervøse brev til kongen af 13. juni 1502. Mellem disse to tidspunkter har kongens udsoning med ærkebispem fundet sted, højtideligt proklameret ved Kong Hans's storslaaede donation til Lundekirken 17. april 1502, men givetvis indledet tidligere, muligvis straks efter aarsskiftet², og efter drabet paa P.L. er det politiske samarbejde mellem ærkebiskop og konge evident, ogsaa i processen om P.L.s gods.

Vanskeligere er det at følge kongens holdning under dette politiske systemskifte. Kilderne giver os ikke det mindste direkte glimt af kongens overvejelser i disse kritiske maaneder; vi er alene

¹ Naar forf. (s. 68) anfører, at »to smaaatræk, der svagt antyder« kongens »forbindelse med ærkebispens fjender, er ikke meget at bygge paa«, kan man trygt slette ordet »meget«.

² Som anført af forf. (s. 84 n. 312) passer et brev fra ærkebispem til kongen, dateret 30. jan. 1512 (Missiver II nr. 265), fortrinligt ind i situationen i begyndelsen af aaret 1502. Forf. dokumenterer overbevisende, at det originale brev er forsynet med forkert aarstal, idet der i 1512 ikke levede nogen »her Laxman«, og P.L. i kong Hans's tid var den eneste der kunde betegnes saaledes. Men i sin tilbageholdenhed overfor usikre vidnesbyrd afstaar forf. fra at inddrage det i sin argumentation. — En undersøgelse af B.G.s hilse- og tiltaleformler i breve til kongen viser noje overensstemmelse med et brev fra 1504 (Miss. II nr. 157), men afviger fra hans breve fra og med 1508.

henvist til at udlede hans bevæggrunde ud fra selve situationen. Under hensyn til den bristefærdige spænding med ærkebispens og den voksende mistro til P.L., der var vakt i anledning af Sølvesborgmødet og øget ved Nyborg-mødet i sept. 1501, hvor rigsraaderne under P.L.s ledelse havde indledet en selvstændig politik, fremholder forf. med fuld ret, at kong Hans i efteraaret 1501 »truedes af isolation« (s. 138). Paa herredagen i København i okt. 1501 mestrede kongen endnu situationen, men netop fordi han i særlig grad »beherskede den kunst at vente«, som forf. saa rigtigt anfører (s. 82), tog han endnu ikke parti; først i løbet af de kommende maaneder traf han sit valg. Efter situationen i det politiske forløb kan man — ogsaa uden direkte kildegrundlag — trygt regne med, at der er tale om et bevidst politisk systemskifte fra kongens side.

3. Om kongens bevæggrunde til skiftet er forf. heller ikke i tvivl. Han søger forklaringen i den divergerende unionspolitik, der havde udviklet sig til en magtkamp mellem kongen og rigshofmesteren, og hermed er vi ved forf.s tredie hovedtese. Denne er ikke saa fundamental for opfattelsen af spillet mellem de tre hovedpersoner, men afgørende for spørgsmaalet om, hvorvidt dette skal placeres centralt i tidens nordiske unionshistorie eller ikke. Indledningsvis skal jeg anføre, at jeg i og for sig anser unionsaspektet for berettiget, selv om jeg tvivler paa, at det er det eneste; men navnlig finder jeg, at dokumentationen paa dette punkt er langt svagere end ved de foregaaende. Trods al udvist forsigtighed tolker og vurderer forf. paa dette punkt det mer end spinkle kildemateriale ensidigt.

Det er vel nok rigtigt, at P.L. voksede op i et milieu, »som maa have lært ham at se nordisk politik under Axelsønnernes synsvinkel« (s. 30), men dette er ikke ensbetydende med, at han fortsatte denne linie. Et stærkere indicium er hans nære kontakt med det svenske unionspartis fører Arvid Trolle, skønt kilderne intet konkret meddeler om ensartede synspunkter. Naar forf. i denne sammenhæng anfører Lyckå-mødet i marts 1497, er det ganske rigtigt, at P.L. her giver Arvid Trolle tilsagn om, at unionens genoprettelse skal ske paa grundlag af Kalmar-recessen og den svenske adels ret til forlening med landets slotte, og det er ogsaa muligt, at P.L. her har optraadt uden kongeligt mandat (s. 38). Men forf. gør ikke opmærksom paa, at kong Hans i en proklamation til det svenske folk to maaneder senere lovede det samme med ikke svagere udtryk. Han vilde som svensk konge »lyde og høre rigens raads raad« og følge, hvad »Sveriges lov udviser«, samt »fuldt ud holde Kalmar recessen«¹. Dette møde er saaledes ikke

¹ Hvidtfeldt fol. 1016; Rydberg, Sverges Traktater III 453.

tilstrækkeligt til at begrunde en modsætning mellem kongens mere militære og rigshofmesterens mere diplomatiske unionspolitik, der endda karakteriseres som saa alvorlig, at den indeholdt »stof til alvorlig konflikt« (s. 42).

Naar det i samme forbindelse anses for »paafaldende« (s. 40), at P.L. afbrød sin deltagelse i det svenske krigstog 1497 ved Kalmar, og naar hans fraværelse ved kongens kroning i Stockholm i november kan opfattes som en eventuel »demonstration« (s. 41), bør det samtidig anføres, at begge forhold fuldt saa vel kan forklares ved hans embede som ved politisk modsætning. Efter gængs — og sikkert rigtig — opfattelse var rigshofmesterne jo netop »en slags stedfortræder« for kongen¹, saa det bliver ganske naturligt, at P.L. bliver i Danmark, mens kongen drager til Sverige. Derfor rummer det heller ikke nogen vægtig argumentation, at P.L. ikke fulgte kongen paa hans Sverigesrejser eller paa Ditmarskentoget i 1500, for den opfattelse, at han var »udelukket fra indflydelse paa udenrigspolitikken hovedspørgsmaal« (s. 67). Derimod er det mere rimeligt med forf. at lade kildernes tavshed tyde paa, at P.L.s indflydelse har været »særdeles begrænset«. Men selv om »intet tyder paa intimt samarbejde med kongen«, og selv om P.L. ved visse lejligheder »snarere synes at repræsentere raadet end kongen« (s. 41)², lader det sig ikke bevise, at aarsagen til et modsætningsforhold mellem de to udelukkende eller fortrinsvis skal søges i unionspolitikken.

Endnu mindre kan kongens brev til Hartvig Krummedige af 17. jan. 1501 tages til indtægt for denne opfattelse. Kongens ord om, at han ikke vil tage nogen dansk rigsraad med til Sverige, »hverken os elskelige her Laxmand eller andre«, hvad der ifølge forf. »lyder som en undskyldning« (s. 68) og opfattes som et »ganske betegnende« udtryk for P.L.s udelukkelse fra indflydelse paa unionspolitikken, skal i virkeligheden forstaas ganske anderledes. Ordene er nemlig en klar tilkendegivelse af, at kong Hans under sit ophold i Sverige efter de svenske raaders indbydelse vil overholde Kalmar-recessens bestemmelser. En sammenstillen af brevet med recessen viser dette tydeligt:

Kalmarrecessen § 32:

»Naar vi kommer i et rige fra det andet, da skal nogen af det riges raader, som vi kommer til, embedsmænd og hofsinder, møde os ved

Missiver I nr. 213:

». . . Og fik vi i aftes skrivelse og brev fra vort elskelige raad i Sverig, at de har tilskikket os elskelige hr. Arvid Trolle, ridder, og nogle andre,

¹ Will. Christensen: Dansk Statsforvaltning, s. 43.

² Jfr. hermed, at P.L. tiltager sig titlen »Danmarks Riges Hofmester« (Will. Christensen *ibid.* s. 49).

landemærket og saa os følgagtig være ind i riget . . . og naar vi vil færdes af det rige, skal de følge os til landemærket igen . . . .«

som skal møde os ved landemærket og siden os op i landet til Stockholm følge og holde vore ord og andre ærinder, eftersom behov gøres, og derfor tage vi ingen af vort elskelige raad did ind med os, hverken os elskelige hr. Laxmand eller andre paa denne rejse . . . .«

Kongens formulering svarer nøje til forskrifterne for unionskongens optræden efter recessen, mens den ikke rummer den svageste antydning af modsætning eller uvilje, skønt — og det maa understreges — vi her befinder os næsten eet aar efter det fordægtige møde i Sølvesborg. — Forf. har ikke løst gaaden omkring dette møde, men han har nøje indkredset det og sandsynliggjort, at der her etableredes en fronderende rigsraadsopposition under P.L.s ledelse, men ogsaa at kongen kun tøvende anerkendte dets betydning i løbet af 1501 (s. 84 ff. og 68).

Et hovedpunkt for tesen om modstridende unionspolitik udgør sammenligningen af det danske rigsraads breve af 6. sept. og 26. okt. 1501 henholdsvis fra Nyborg og København, det første uden, det sidste i kongens nærværelse. Nyborgbrevets tilbud om mægling mellem kongen og det svenske rigsraad karakteriserer forf. rigtig som »et fængslende og overbevisende vidnesbyrd om det danske raads tro paa sin ret og evne til at føre en selvstændig unionspolitik« (s. 78), og det skal ogsaa indrømmes, at en konsekvent gennemført mægling af det danske rigsraad paa det foreslaaede møde i Vadstena let kunde være blevet en gentagelse af Kalmar-mødet 1436 (s. 80). Derimod synes forf. ikke fuldtud at have forstaaet rigsraadets ændrede holdning ifølge brevet fra København. Det anføres (s. 80): »At brevet af 26. okt. er frugten af et politisk kompromis [mellem konge og raad], bekræftes af dets egen uklare, ja selvmodsigende karakter: raadet tilbyder forhandling, men overlader dog adressaterne initiativet; det hævder sin adkomst til at mægle, altsaa sin principielle uafhængighed, men udtaler samtidig sin uforbeholdne loyalitet over for monarken«, og forf. finder, at den udtalte troskabsforpligtelse overfor kongen »skurrer« stærkt mod Nyborg-brevets »frimodige ytring om mulige brøst hos vor 'kære naadige herre'«. Ved en nærmere analyse ud fra Kalmar-recessens tankegang forsvinder dog det uklare og selvmodsigende i det sidste brev og ligeledes disharmonien mellem de to breve, der blot repræsenterer to vidt forskellige situationer.

Fra Nyborg skrev raadet ud fra forestillingen om en opstaaet tvedragt mellem kong Hans og de svenske raader og tilbød under paaberaabelse af Kalmar-recessen (§ 10) sin uvildige mægling, og

samtidig indvarslede det de svenske kolleger til et møde, hvor udpegede danske raader skulde undersøge, om »brøsten« fandtes hos kongen eller dem. Til slut føjedes der manende til, at hvis de ikke efterkom det fremsatte tilbud, »da har vi at mærke, hvor brøsten findes«. Denne slutpassus, som forf. har ladet uomtalt, udgør det logiske forbindelsesled til næste brev. Ifølge dette har de danske raader, bl. a. af den unionsvenlige fløj af det svenske raad, faaet vished om, hvor skylden laa, og at det »ikke saa er, som I [de kongefjendske svenske raader] har skrevet.« Dermed var grundlaget for deres tilbudte mægling bortfaldet¹, og de maa nu holde sig til deres troskabsed til kongen. Derfor er der heller ikke nu tale om at tilbyde hverken »forhandling« eller »mægling«, men man kræver, at de svenske raader skal bekende deres retsstridige handlinger og søge udsoning med kongen. Hvis denne betingelse opfyldtes, lover de deres velvillige mellemkomst, hvis det begæredes². Dette betyder, at man ikke med forf. (s. 78 og 80) kan udelukke den *mulighed*, at da de danske raader var blevet klar over, at deres svenske kolleger ikke accepterede deres mæglingstilbud, var den situation indtraadt, som de allerede havde regnet med som en mulighed i slutordene fra Nyborg. Naar skylden, »brøsten«, evident laa hos de svenske raader, og disse ydermere »vilde orloge ind paa« kongen og hans medhjælpere, er de danske rigsraaders ændrede holdning forklarlig, ogsaa uden kongens mellemkomst.

Jeg vil gerne understrege ordet *mulighed*, for ogsaa efter min vurdering er det sandsynligst, at kongens nærværelse med vaabenmagt har været den væsentligste aarsag til de danske raaders skærpede holdning — der jo tilmed er skarpere end efter forf.s tolkning.

Imidlertid er det vel sandsynligst, ifølge forf. en nærliggende mulighed, at Nyborg-brevet aldrig er kommet de svenske rigsraader i hænde. Det er i hvert fald paafaldende, at brevet, der alene er kendt gennem Hvidtfeldt, intet spor har sat sig, hverken i de fortsatte forhandlinger eller i de svenske arkiver. Hvidtfeldts kendskab til de svenske adressater³ tyder paa, at han har benyttet

¹ »I begærer og formaner os paa recessen; Gud give I havde ladet Eders tiltale blive bestaaende paa recessen og det møde, som blev aftalt i Stockholm. Havde da vor kære herre [kongen] ikke villet lade sig fundet tilbørlig, da vilde vi have gjort Eder fyldest, som vi burde at gøre vore medbrødre«.

² »Ville Gud give Eder den naade at bekende Eder selv mod vor kære naadige konge, og skrev I os da alvorligt til, 'tha tale wii gerne ther godh iblandh' . . . Vi raader Eder fuldkomment, at I besinde Eder vel og komme ikke disse riger i skade og fordærv. Begærer I vort raad eller taler I, at saadant fordærv maatte afstilles, da skriv os derom straks til, da vil vi gerne gøre det bedste os staar at gøre deri . . .«

³ Jfr. Will. Christensens indledning til Miss. II nr. 132.

den originale udfærdigelse, og er dette tilfældet, styrkes sandsynligheden for kongens indgriben, idet det da snarest er ham, der har hindret dets afsendelse eller eventuelt ladet det opsnappe¹.

En kritisk granskning af kildeforholdet kan vist alene føre til den konklusion, at den første kilde, der utvetydigt dokumenterer, at P.L.s svenske politik har været i modstrid med kongens, er anklagen paa Sjællands landsting 29. juli 1502, der paastaar, at P.L. »med brev og bud havde oprejst Sveriges riges indbyggere« mod kong Hans og Danmark. Hvor langt tilbage i tiden denne modsætning har været akut, bliver følgelig et spørgsmaal om sandsynlighedsvurdering.

Det maa i denne forbindelse anføres, at meget taler for, at unionspolitikken blot indgaar som et enkelt moment i en generel modsætning, der rummer hele problemet om balancen mellem kongens og rigsraadets myndighed (jfr. ovenfor s. 370). Kong Hans synes ikke paa noget punkt at have indrømmet embedet som rigshofmester større betydning, og det er karakteristisk, at han ikke udnævnte nogen til at efterfølge P.L. i embedet.

Selv om forf. saaledes ikke har kunnet dokumentere denne tredie tese, staar den dog fortsat som en frugtbar hypotese.

III.

Mens forf. ved behandlingen af den politiske krises opstaaen og forløb har arbejdet paa helt jomfruelig mark, er forholdet ganske anderledes ved behandlingen af P.L.s drab og domfældelse. Dette dramatiske tema har været flittigt behandlet gennem mere end hundrede aar, siden Kolderup-Rosenvinge og Molbech tog emnet op i 1840erne. Forf.s redegørelse for omstændighederne ved selve drabet er en mønstergyldig analyse, og der er kun grund til at komplimentere ham for hans maadeholdne konklusion: der findes indicier, men ikke bevis for kongens meddelagtighed, og i alle tilfælde kom drabet kongen yderst belejligt og blev konsekvent udnyttet af ham.

Forf.s udførlige analyse af den paafølgende ejendommelige proces betyder ogsaa uomtvistelige fremskridt i forhold til tidligere behandlinger, selv om mange gaader og uklarheder staar tilbage, og det bør regnes forf. til fortjeneste, at han ogsaa her

¹ Brevet synes for sent til, at Hvidtfeldt kan have kendt det gennem Arvid Trolles arkiv, se Erik Arup, En tabt Kilde hos Hvitfeldt (Hist. Tdskr. 8. r. 1, 283—94). — Fremtidig Hvidtfeldt-forskning kan muligvis opspore hans kildes proveniens.

stadig antyder forskellige muligheder frem for at argumentere for en fast og entydig løsning.

Proces- og domsakter er altid en saare vanskelig kildeart, fordi proceduren ofte kræver, at kun visse sider af en helhed udtages og tilrettelægges som en retssag, mens hovedspørgsmaalet kan lades aldeles uomtalt, fordi det ikke egner sig til at blive procederet. Dette betyder, at forstaaelse af procedurens form og enkeltheder samt ikke mindst sagens retslige afgrænsning er overmaade vigtig for historikeren som grundlag for hans vurdering og placering af hele spørgsmaalet i det historiske forløb. Dette gælder generelt; i dette tilfælde kommer hertil visse gaadefulde særforhold og anomalier, der i høj grad komplicerer tolkningen af selve processen. Uden paa nogen maade at ville paastaa, at jeg er i stand til at opklare processens gaader, skal jeg i det følgende med udgangspunkt i forf.s udførlige redegørelse diskutere visse punkter og fremføre synspunkter, der forhaabentlig kan bidrage til en bedre forstaaelse.

Indledningsvis skal fremføres nogle bemærkninger om procedurens tilrettelæggelse og sagens rette forum. Forf. har fortjenstfuldt paavist B.G.s paafaldende store interesse for Laxmanddommen og (s. 92 f.) sandsynliggjort, at der fandt en drøftelse om anklage sted mellem ham og kongen og biskop Jens Beldenak under disses besøg i Lund i første halvdel af juli 1502. Men har ærkebispnen her spillet nogen rolle for procedurens planlægning, har forf. i hvert fald ikke forklaret, hvorfor han siden stod kølig overfor landstingsdommen (s. 109), eftersom sagen dog i første omgang blev anlagt som en anklage for forræderi ved Sjællands landsting. Enten maa ærkebispnen have skiftet sind, eller ogsaa maa han paa dette punkt have været uenig med de to andre.

S. 108 hævder forf., at begge domme, altsaa saavel landstingsdommen som herredagsdommen, var »formelt korrekte«, mens det s. 93 anføres, at afgørelsen i sagen efter første landstingsmøde 29. juli 1502 »henvistes til sit rette forum, førstkommende herredag«. Efter forf.s mening har Sjællands landsting altsaa ikke været den rette domstol; men hvorledes kan landstingsdommen da være formelt korrekt? I alle tilfælde burde det være pointeret, at den da var uden gyldighed, hvad den vitterlig maatte være efter kong Hans's haandfæstning, hvis § 11 kræver, at anklager mod adelige »rettes for rigens raad«¹. Med dette punkt berører vi et centralt

¹ Forf. kan her have henholdt sig til Stig Iuul, der fastslaar, at heller ikke landstingsdommen »indeholdt noget, der var i strid med gældende ret« (Fællig og Hovedlod s. 100). — Straks efter (s. 101) anfører Stig Iuul, at aarsagen til, at kongen anlagde den egentlige straffesag for landstinget,

spørgsmaal, nemlig forholdet mellem de to domstole og deres domme. Ifølge forf. og gængs opfattelse var det landstinget selv, der henviste sagen og afgørelsen til herredagen¹, og siden (s. 106) bør man »undres over, at den ældre forskning overhovedet ikke synes at have haft blik for det gaadefulde i, at rettergangen ikke des mindre fortsattes«, nemlig efter herredagsdommen. Vil man ikke anfægte landstingsdommens egen sagsfremstilling, men holder sig til dens ordlyd, er der imidlertid slet ikke tale om at landstinget *henviser* sagen eller afgørelsen til herredagen; det udskyder blot sin egen afgørelse i sagen, indtil herredagen har afgjort spørgsmaalet om, hvorvidt en saadan anklage kan medføre godsconfiskation eller ikke². Dette indeholder, at hvis man betragter processen ud fra det sjællandske landstings stude, udgør den en absolut enhed. Den starter her i juli 1502 som en anklage for »avindskjold og forræderi« mod kongen, og den fortsættes og afsluttes sammesteds 26. april 1503 med nøjagtig samme anklage og paafølgende dom efter anklagen. I mellemtiden har det specielle konfiskationsproblem været henskuddt til principiel afgørelse af herredagen. Set fra landstinget ligger det ejendommelige følgelig ikke i, at sagen efter herredagens behandling blev genoptaget, men i helt andre forhold, nemlig dels i at herredagen, i stedet for blot at besvare det stillede spørgsmaal principielt, i sin kendelse afsagde en reel konfiskations-

muligvis var den, at rigsraadet »ikke har ment sig kompetent til at afsige en straffedom«. Dette synspunkt uddybede prof. Stig Iuul i sin opposition, bl. a. under hensyn til det tidlige tidspunkt, idet herredagen kun sent og tøvende inddrog straffesager under sig. Alligevel savner jeg en forklaring paa, hvordan haandfæstningens klare bestemmelse da skal forstaas, hvis den ikke medinddrager straffesager, og hvad der er sket mellem 1502 og 1525, hvor en tilsvarende straffesag behandlede for herredagen (Rosenvinge, Domme I nr. 27).

Senere tilføjelse: I sit fyldigere indlæg (nedenfor s. 382) begrundede Stig Iuul sin opfattelse med henvisning til den klarere formulering af rigsraadet som herremændenes værning efter Kr. II.s haandfæstning og til Eriks sjæll. lov II 50 om, at fredløshed skulde forfølges ved landstingene. Det forekommer mig dog ikke tilstrækkeligt til at indsnævre tolkningen af bestemmelsen i kong Hans's haandfæstning. Allerede i slutningen af 13. aarhundrede — om ikke før — var anklager mod herremænd for majestætsforbrydelse unddraget landstinget og henlagt til worthelsnævnen under hofferne, og den tylvtered, hvormed Oluf Stigssøn Krognos rensede sig for Birger Gunnarsens beslægtede anklage for anslag mod kongen, aflagdes jo netop under rigsraadmødet i København i oktober 1501 (se H. Bruun s. 74).

¹ Forf.s fremstilling er dog her lidt uklar. S. 93 skrives udtrykkeligt: »henvistes afgørelsen«, men samtidig opfattes dette udtryk som ensbetydende med den tidligere formulering: landstinget »udsatte sagen«.

² ». . . oc tha Sagen bleff her bestandende swaa længæ, at Danmarks Raad hafde utoffuerwægt, om forgangne Her Powel Laxmantz Gotz foræ swaadane Sager oc Skyllinge kunde være forbruth eller oc æy«.

dom i den foreliggende sag, og dels i at landstinget alligevel — trods herredagens dom — tog konfiskationsspørgsmaalet op til prøvelse, men udelod det i dommen, der blev en ren fredløshedsdom uden bimomenter. Den her fremførte formelle tolkning af landstingsdommen udelukker paa ingen maade, at landstinget ved at henskyde konfiskationsproblemet til herredagen, før det afgav sin kendelse, rent faktisk og bevidst uddrog sig ansvaret for at fælde dom i den intrikate sag, indtil det havde erfaret, hvilken part der var stærkest, kongen eller P.L.s tilhængere i rigsraadet.

Vi vender os herefter til herredagsdommen, der af mange grunde, herunder især dens politiske betydning og dens ejendommelige opbygning og formulering, har tiltrukket sig langt den største opmærksomhed, saavel i den nærmeste eftertid som sidenhen i al historisk forskning, denne afhandling inklusive. Paa adskillige punkter bliver vor opfattelse nu klarere; i forlængelse af Stig Iuuls paavisning afvises den gamle opfattelse om romerretlig indflydelse, og i lys af den nyvundne erkendelse af den træder mangt og meget frem i relief. Alligevel er mange problemer stadig uløste, og paa et par punkter er jeg tilbøjelig til at tolke dommen anderledes end forf.

S. 96 anfører forf., at da ingen af P.L.s frænder havde ønsket at forsvare hans gerninger, overgik herredagen »til at behandle sagens realindhold, og anklagematerialet fremlagdes«. Spørger man saa om, hvad der er grundlaget for en saa præcis beskrivelse af denne del af proceduren, indrømmes det umiddelbart, at det »siges ikke«. Der kan imidlertid vanskeligt være andre præmisser for den end dommens tre gange gentagne »wii forfore«. Men hvilket indhold har ordet *forfare* i denne sammenhæng? Forf. er selv i tvivl; han betegner først ordet som »flertydigt« (s. 96), siden som »højt elliptisk« (s. 97). Men er det da tilladt uden nærmere undersøgelse af ordets betydning og anvendelse at lægge saa meget ind i det? Grundbetydningen af dette indlaante middelnedertyske ord synes nærmest at være det noget upræcise: faa (eller: skaffe sig) underretning om, bringe i erfaring, fx. gennem rygter som i det af forf. citerede privatbrev om Laxmandsagen¹ fra den ukendte Esbern Skriver til Mourids Nielsen Gyldenstjerne. Nu er der selvfølgelig intet i vejen for, at ordet kan have haft en mere konkret betydning i retsdokumenter, men efter min — ganske vist ikke udtømmende — undersøgelse af domme fra tiden er anven-

¹ Ordet forekommer to gange i brevet af 22. aug. 1502 (Miss. II nr. 143): foruden det af forf. anf. citat s. 93 det senere brugte udtryk: »ingen tidender kan jeg forfare ydermere«.

delsen af ordet enestaaende for denne dom¹; i alle andre finder man ord som »granske«, »overveje«, »bevise« o. lign., ogsaa i den ret analoge forræderidom af 1525 over den stævned, men udeblevne Niels Brahe til Vandaas, hvor der dog foruden paa anklagen procederedes paa anklagerens vidner². Jeg er derfor mest tilbøjelig til at opfatte dommens »vi forfore« som dækkende: »vi tog til efterretning« eller »vi hørte og accepterede« — efter sammenhængen eventuelt forstaaet saaledes, at det skete uden forudgaaende undersøgelse, alene i henhold til anklagens paastand. Hvis dette er tilfældet, bliver herredagens afgørelse ikke en dom paa grundlag af en realundersøgelse, men en kendelse efter anklagen, fordi ingen af P.L.s efterlevende frænder ønskede at træde ind i processen som modpart.

Mit andet forbehold angaar processens karakter. Det konkluderes, at Laxmand-sagen »førtes for herredagen som en civil proces, rigsraadsdommen gik ud paa erstatning, ikke paa straf« (s. 100). Dette citat skal aabenbart forstaas saaledes, at sidste sætning begrunder den første; i hvert fald er kun den sidste dokumenteret. Ogsaa jeg kan tiltræde rigtigheden af Birger Gunnersens samtidige kommentar om, at dommen »non est criminaliter sed ciuilitar«, saaledes som det nærmere er paavist af Stig Iuul, men jeg kan i denne specielle sag ikke godtage, at den første paastands rigtighed dermed er bevist. En nærmere analyse af dommen afslører nemlig, at domskendelsen ikke harmonerer med anklagen. Denne omfatter, blot mere specificeret, de samme beskyldninger for majestætsforbrydelse og forræderi som ved landstinget, og den efterfølges af kongens krav om straf herfor (»for hvilke sager vi kong Hans begærede lov og ret«). I de umiddelbare domspræmisses, der indledes med det besynderlige »tillidsvotum« til kongen (forf.s rammende udtryk s. 96), synes strafmomentet ogsaa accepteret (»det er uhørligt, at vi skulde tilstede og lide (dvs. taale), at saadanne gerninger skulde forblive upinte (dvs. ustraffede)«). Alligevel kommer dommen til at lyde paa erstatning alene, ikke straf — eller om man vil: paa straf i form af erstatning — eller

¹ Henvisningerne fra ordregistrene i Samling af Kongens Rettertingsdomme 1595—1614 (udg. af V. A. Secher 1881—86) viser heller ikke tilsvarende anvendelse og betydning; i sammensætningen »granske og forfare« synes »forfare« at betyde: erkyndige sig gennem mundtlige vidnesbyrd eller udsagn.

² Rosenvinge, Domme I nr. 27. Efter vidneforsel og anklage hedder det »for saadanne aabenbare gerninger, som saa aabenbare er, at menig adel, aandelige og verdslige, klager derpaa og ikke behøver anderledes at bevises eller forklares, da er han med hals, liv og ære forfalden til . . . kong Frederik . . .«

politisk udtrykt: herredagen legaliserede kongens konfiskation under navn af erstatning. Den underlige gliden i aktstykket, fra anklagen over præmisserne til selve kendelsen, er i hvert fald umiskendelig, og netop ærkebispens lange kommentar til dommen i hans personlige afskrift vidner om, at dommens formulering ikke har været tilfældig.

Hvad enten man vil godtage denne tolkning eller ikke, er der dog ingen grund til med forf. (s. 100 og 108) at tro, at det sejrende parti skulde have været utilfreds med dommen. Ved sin kendelse om erstatning havde herredagen klart udtalt sig om det fundamentale konfiskationsspørgsmaal, som landstinget havde afæsket det, og sagen i sin helhed kunde derefter fortsættes og afsluttes i Ringsted. — Ogsaa i landstingsdommen kan man synes, at dommen svarer slet til anklagen. Sagen startes her paa spørgsmaalet om, hvorvidt kongens beslaglæggelse af P.L.s gods kunde oprettholdes eller ikke, og den genoptoges paa samme maade med en stævning af eventuelle arvinger, der vilde svare for P.L.s gerninger. Meldte der sig saadanne, »da maatte de nyde og beholde« P.L.s gods i løsøre og jordegods. Da ingen mødte, udbad anklageren sig »ret« for kongen paa grundlag af anklagen, og dommen gik alene ud paa fredløshed, mens der hverken hentydes til erstatning eller konfiskation. Her er misforholdet mellem anklage og kendelse dog kun tilsyneladende, idet konfiskation af ejendom var en direkte følge af fredløshedsdom, og fredløshed ogsaa kunde hjemles lovligt overfor afdøde¹. — En konsekvens af det foregaaende bliver ogsaa, at jeg ikke kan indse, at man med større ret kan tale om »straffesag anlagt mod en afdød« for Sjællands landsting (s. 107) end for herredagen.

Tilbage staar endnu spørgsmaalet om anklagens og dommenes retfærdighed. Om dommene konkluderer forf. (s. 108) klart og tydeligt: »Begge domme er saaledes formelt korrekte, sagligt uholdbare«. Personlig er jeg tilbøjelig til at konkludere modsat, dog med modifikation i begge henseender. Min tvivl om formaliteternes strikte iagttagelse er tidligere anfægtet ved min henvisning til haandfæstningen, der henviste en saadan sag til herredagen alene. Med hensyn til spørgsmaalet om saglighed skal jeg blot henvise til og understrege, at dommen synes afsagt efter anklagens paastand, da den ikke mødte indsigelse fra nogen modpart. Og hvad skal en domstol gøre, naar ingen bestrider en anklages rigtighed²? Et andet spørgsmaal er, om der var bund i kongens

¹ Stig Iuul, opus cit. s. 100 med tilslutning af Henry Bruun s. 107.

² Dette moment uddybet af prof. Stig Iuul i hans opposition; jfr. nedenfor s. 383 f.

anklage. Forf. har her med vægt tilbagevist Paludan-Müllers og andre senere forskeres argumentation for P.L.s skyld. Til gengæld kan han ikke selv frikendes for en tilbøjelighed til at vaske P.L. lovlig ren. Alene tredje og sidste anklagepunkt, der gaar ud paa, at P.L. skulde have kaldt kongen »en skadelig herre og konge«, finder han »tilsyneladende vel afhjemlet«, men det karakteriseres til gengæld som »reelt betydningsløst«. De to graverende anklager om, at rigshofmesteren skulde have »stemplet kong Hans paa« overfor det svenske raad og selvbestaltet og hemmeligt have forhandlet med de svenske oprørere, siges derimod at være »uden al støtte i samtidigt aktmateriale« og uforenelige med P.L.s unionspolitik (s. 105). En saa kategorisk frifindelsesdom forekommer det mig, at de i kilderne indholdte præmisser umuligt kan bære. Jeg har vanskeligt ved at tro, at kongen stod aldeles uden konkret grundlag for anklagens ord om P.L.s hemmelige bud og eventuelle lønbreve til de svenske oprørere¹, og forf. tør jo endda ikke selv afvise hypotesen om et opsnappet brev (s. 104). Men er der hold i blot denne ene mulighed, betyder det ikke alene, at de svenske raaders senere edelige vidnesbyrd kan være »subjektivt sande« trods en objektiv modsat virkelighed, men ogsaa at disse eder mister al vidneværdi om anklagens berettigelse — selv for dem, der nægter at tro paa falske eder.

Der kan gisnes mangt og meget om indholdet af de fremsatte anklager og argumenteres endnu mere pro et contra om deres berettigelse. Efter min opfattelse er det aldeles umuligt at erhverve sig nogen fast begrundet opfattelse af disse forhold. Jeg mener, at vi maa lade vor vurdering bero paa et mere frit og vagt skøn ud fra situationen. Jeg vil gerne med forf. antage som Esbern Skriver, at der i denne sag var »fuldt lidet paa at staa« (s. 101), og at der ved en uvildig og uafhængig domstol ikke havde været grundlag for en saa fældende dom. Paa den anden side er det nærliggende at antage, at P.L. ogsaa efter herredagen i oktober 1501 paa egen haand fortsatte sin unionspolitik og opretholdt kontakt med de svenske rigsraader. Er det mon ikke disse fortsatte forligsforhandlinger uden kongens vidende og minde, som kong Hans efter hans død puster op til en anklage om majestætsfornærmelse og forræderi?

Vi ved intet med sikkerhed. Men hvordan man end vil tolke dommene og deres forhold til virkeligheden, kommer man næppe udenom, at dommen over den døde P.L. bør klassificeres som et

¹ Rigsraadsdommen: P.L. »havde sendt og skikket os kong Hans under øjne og til det argeste sit bud hemmeligt ind i Stockholm til vore fjender og utro undersaatte«; jfr. forf. s. 102.

fremragende eksempel paa en politisk dom. Jeg kan derfor fuldt ud tiltræde forf.s vurdering paa de væsentligste punkter; jeg er enig med ham i, at herredagsdommen maa være afsagt under pres, og at den »ikke var et sundt samfunds naturlige reaktion over for landssvig, men en snæver partigruppens magtmisbrug« (s. 105).

Som afdækningen af den politiske strid mellem de tre hovedpersoner har stillet det afsluttende P.L.-drama ind i et historisk betydningsfuldt perspektiv, saaledes dokumenterer den afsluttende proces nu dimensionerne i den forudgaaende politiske magtkamp.

IV.

Det er klart, at der ved en afhandling som den foreliggende, hvor et saa vanskeligt kildemateriale, ofte paa een gang perifert og fragmentarisk, forbindes i en ny og dristig tankebygning, vil kunne fremdrages mange andre punkter, som man kunde ønske at tage op til diskussion, herunder især vurderinger og synspunkter, som man gerne vilde have uddybet eller nøjere motiveret.

Skønt forf. er en god stilist, kan det i mange tilfælde være vanskeligt at gribe hans mening præcist. Han ynder at udtrykke sig med en vis sløring, der markerer det centrale, men samtidig dækker over flere muligheder eller tillader flere tolkninger. Det er en udtryksform, der i og for sig harmonerer udmærket med emnet og kilderne, hvor man baade sprogligt og sagligt synes at have tilsigtet at spille paa flere nuancer og muligheder, men det kan ikke nægtes, at man gang paa gang under efterprøvnngen savner en konkret sproglig bestemmelse af kildernes tekst. Det er forf.s metode at underbygge sin fremstilling ved at indflette kildecitater i den, og oftest uden sproglig kommentar; det bliver saa læserens opgave at bygge bro og tolke identitet mellem kildens og forf.s formuleringer, og det kan undertiden være vanskeligt, ikke mindst fordi mange af de anvendte kilder er overmaade vanskelige at tolke i deres kontekst. Under ens filologiske granskning spørger man sig selv, om forf. har gjort sig tilsvarende overvejelser; for han synes ud fra sit store kendskab til tiden og sin intime indleven med dens personer at læse sine tekster intuitivt og umiddelbart paa samme maade som de samtidige. Gang paa gang kan man synes, at han negliger andre muligheder eller undertiden røber fejl-opfattelse i detaljen, men man maa alligevel indrømme at hans fremstilling normalt rummer den rette eller sandsynligste tolkning af teksten og uddrager dens væsentlige indhold. Paa hvilken maade det nu end er sket, maa man anerkende ham som en baade omhyggelig og skarpsindig læser og tolker.

Forf.s kyndighed i dybden og i bredden og hans evne til at vurdere selvstændigt fornemmer man ikke mindst i konklusionen, som jeg finder ligesaa tankerig og inspirerende, som den er kort. Den er langt mere end et resumé eller en status. Her, hvor forf. ikke er bundet af den direkte dokumentation, føres traadene fra de foregaaende kapitler videre i nye og store perspektiver. Man glæder sig over hans fine afvejning af hovedpersonernes handlingsmotiver og vurderer hans varsomme ord om brydningen mellem stænderne. Men ogsaa her kan det være svært af antydningerne at gribe hans tanke nøjagtigt eller finde hans motiveringer. Tanken om Birger Gunnensen som forløber for en borgerlig politik lyder tiltalende, men man savner en nærmere motivering, især fordi forf. tilføjer: »om han saa end aldrig direkte har talt købstadinteressernes sag, hvad i øvrigt kildernes tavshed ingenlunde garanterer« (s. 139). Han synes altsaa ikke at bygge sin dom paa det privilegium, hvormed kong Hans i juli 1502, samtidig med at han udsonede sig med ærkebispens og doterede Lundekirken, gav de skaanske købstæder ret til at afholde aarlige forhandlingsmøder¹.

Naar man s. 89 har læst forf.s udtalelse om, at Poul Helgesens »bekendte lidenskabelige partiskhed her som næsten altid svækker tilliden til hans positive meddelelser«, kan man vanskeligt undlade at studse over, at hovedtesens afsluttende sammenfatning (i udtrykket »et systemskifte« i april 1502) sker i uforbeholden tilslutning til samme forfatters slutkarakteristik af kong Hans i Skibykrøniken (s. 139). Man spørger, om den første udtalelse blot dækker den hidtidige forsknings opfattelse, mens forf. selv har en mere positiv mening om mulighederne for at udsondre det sande fra det partiske hos karmeliteren, saaledes at hans magtfulde skrifter fortjener en renaissance ogsaa indenfor kritisk historieforskning. Et og andet kunde tyde herpaa.

Noget meget væsentligt i konklusionen udgør de sammenfattende karakteristikker af de tre hovedpersoner, der i nøje harmoni med undersøgelsens resultater modificerer den gængse opfattelse. De forekommer mig ikke blot værdifulde som en kenders personlige vurdering, men ogsaa stort set træffende. Jeg er dog subjektiv uenig med forf., naar han mener, at hans revision betyder mindst for kongen, for jeg finder, at hans afhandling har ridset kong Hans's

¹ Privilegier, Resolutioner och Förordningar för Sveriges Städer I, utg. av Nils Herlitz 1927, nr. 363. Dette brev udstedtes i Malmø den 13. juli med Jens Andersen Beldenak som relator. Den 9. juli, samme dag som gavebrevet til domkirken, udstedtes i Lund en almindelig privilegiestadfæstelse for de skaanske købstæder, samme relator (ibid. nr. 362).

profil langt stærkere op end rigshofmesterens. Først og fremmest er dog Birger Gunnernsens fysiognomi blevet rigere udformet. Selv om et og andet moment vel nok skal tages op til revision¹, rummer det dog saa mange fine og skarpe iagttagelser og antydninger af indtrængende forstaaelse, at man ønsker dette portræt udvidet til en fuldstændig biografi. Dog, dette ønske maa ikke fortrænge et andet. Tidligere ved afhandlingen om »Abraham Brodersen« (Hist. Tdskr. 11. r. III) og nu ved dette arbejde har forf. indgaaende skildret den første og den sidste fase af det saa vigtige og interessante begreb, der kaldes »Adelsskandinavismen«, og hvis hele historie han saa fortjenstfuldt har ridset op i en artikel med denne titel (Nordisk Tidsskrift 1951; jfr. hans artikel Union og Ærkebiskop *ibid.* 1957). Vi saa gerne dette lille rids erstattet af en fyldig monografi fra hans pen.

Aksel E. Christensen.

Nogle bemærkninger om dommene over Poul Laxmand.

Redegørelsen for den sag, som efter Poul Laxmands død blev rejst imod ham, indtager — som man kunne vente — en central plads i dr. Henry Bruuns afhandling. I denne sag konfronteredes de to personer, hvis indbyrdes forhold er bogens hovedtema, paa afgørende maade, selv om det ikke var rigsraadet med dets præsident Birger Gunnersen, som hæftede landsforrædernes navn paa den afdøde rigshofmester. Hovedanklagen: ved brev og bud at have sat opstanden i Sverige imod kong Hans i gang, var imidlertid den samme for rigsraadet og Sjællandsfarlandsting, og begge domstole ansaa anklagen for bevist.

Siden Poul Helgesen i 1524 betegnede rigsraadsdommen som en »iniqua sententia«, aftvunget rigsraadet ved vold og trusler, har historikerne diskuteret denne dom, og selv om flertallet har anset dommen for urigtig, er der dog ogsaa dem, som ikke har villet bryde staven over Poul Laxmands dommere. Det er derfor baade nærliggende og fortjenstfuldt, at forfatteren har taget den opgave op til bunds at undersøge de to domme og deres indbyrdes forhold.

¹ I sin opposition fremdrog universitetslektor N. Skyum-Nielsen, at B.G.s personlige »haandeksemplar« af kong Hans's haandfæstning (AM. 4to nr. 23) har marginalnoter, der rummer en alvorlig trusel mod forf.s opfattelse af ærkebispens holdning under forhandlingerne om kong Christian II.s haandfæstning (s. 132 f.), og som i alle tilfælde kræver en ny og dybtgaaende undersøgelse.

Resultatet af denne undersøgelse udtrykker forf.s s. 108 saaledes: »Begge domme er saaledes formelt korrekte, sagligt uholdbare«.

I denne tilspidsede formulering kan forf.s konklusion næppe betegnes som helt tilfredsstillende; men den forudgaaende argumentation giver et klarere udtryk for forf.s opfattelse, der i lidt mindre sententiøs form kan sammenfattes paa følgende maade.

Rigsraadsdommen gik alene ud paa erstatning, ikke paa straf og var forsaavidt formelt helt i overensstemmelse med dansk ret. Landstingsdommens fredløserklæring af en afdød havde ligeledes hjemmel i ældre dansk ret. Grundlaget for begge domme var derimod f. s. v. angik forræderisigtelsen, en vag og almindelig holdt sigtelse, umulig at forene indholdsmæssigt med Poul Laxmands i hvert fald indtil 1501 førte unionspolitik. Hvad angik kritikken af kongen, var den reelt betydningsløs, idet der ikke fandtes nogen lovbestemmelse, som forbød en saadan kritik.

Til trods for forf.s bestræbelser for at undgaa den uklarhed i tankegangen, som kendetegner ældre forfattere, kan han dog ikke siges at have frigjort sig for disses problemstilling, og det vil derfor være nødvendigt at fremkomme med nogle kortfattede metodiske betragtninger.

Ved bedømmelsen af en dom fra ældre tid er der altid to spørgsmaal, som melder sig, og som maa holdes skarpt ude fra hinanden. Det ene er:

1. Maatte de paa domsafsigelsens tid gældende retsregler, anvendt paa de kendsgerninger, der forelaa som beviste for domstolen, nødvendigt føre til det af denne fastslaede resultat?

Det andet spørgsmaal er:

2. Ville sagen, hvis den kom til paakendelse idag, have faaet et andet udfald end dengang? Er vi i kraft af en friere adgang til at bedømme bevisernes vægt og maaske et fyldigere bevismateriale i stand til at anlægge en »rigtigere« bedømmelse; end datidens dommere gjorde?

Det er klart, at begge spørgsmaal paa samme tid vil kunde besvares bekræftende. Svaret paa det første spørgsmaal forudsætter alene et indgaaende kendskab til datidens retsliv, som dog kan være mere eller mindre vanskeligt at erhverve, hvorfor besvarelsen naturligt overlades til retshistorikerne. Svaret paa det andet spørgsmaal vil altid blive mere eller mindre hypotetisk, idet tilvejebringelsen af nyt bevismateriale vil blive præget af

tilfældigheder og navnlig komme til at savne det korrektiv, som ligger i den anden parts mulighed for at føre modbevis.

Hvis de to spørgsmaal blandes sammen — saaledes som det jævnlig er sket i den foreliggende litteratur — fremkommer urimelige resultater. Man vil saaledes komme til at lægge datidens dommere til last, at de ikke udøvede det efter nutidens opfattelse rimelige skøn over de forelagte bevisligheder, uagtet de efter lovens regler ikke havde nogen adgang hertil. Omvendt kan man ud fra en senere tids opfattelse af, hvad der kræves til et bevis, komme til at stille krav om en dokumentation, som det bevarede kildemateriale ikke kan opfylde, uden at dette udelukker, at en saadan dokumentation faktisk har foreligget. Sætningen: *Quod non in actis, non in factis* er farlig at arbejde med.

Naar man som forf. opstiller en sondring mellem en *formel* korrekt og en *saglig* rigtig afgørelse, bliver problemstillingen imidlertid ufuldstændig, og forf. bliver derfor svar skyldig paa det afgørende spørgsmaal, om den omstændighed, at datidens dom over Poul Laxmand var formelt korrekt, overhovedet aabnede mulighed for, at dommerne kunne være kommet til et andet resultat efter datidens ret. Hvis dette er udelukket, maa dommen siges ogsaa at være sagligt rigtig, og en senere tidsalders opfattelse af, hvad der burde være udtalt i dommen, har forsaavidt mindre interesse, men frembyder paa den anden side den fare, at det til forklaring af en eventuel afvigelse herfra, direkte eller indirekte gøres gældende, at dommerne handlede imod bedre vidende.

Forf.s redegørelse for, hvad der foregik under sagens behandling er korrekt nok, men han har ikke — hvilket man næppe heller kunne forlange — tilstrækkelig aabent blik for de juridiske konsekvenser af det passerede.

Hvad var nemlig den processuelle konsekvens af, at Poul Laxmands arvinger afviste opfordringen til at »fordeytinge« hans gerninger? Besvarelsen heraf forudsætter, at man ikke er i tvivl om, hvad det var for en slags beviser, der kunne blive spørgsmaal om. Paludan-Müller antog med urette, at der var tale om, at arvingerne skulle føre et egentligt bevis for hans uskyld — hvilket til alle tider vil være vanskeligt og paa dommens tidspunkt praktisk uigennemførligt. Datidens ret kendte imidlertid ikke til en saadan form for bevisførelse. En bevisbyrde i moderne forstand laa middelalderens tankegang fjernt. Datidens processuelle system var udtryk for en ordning, hvorefter enten den ene eller den anden af parterne havde en bevisret, idet beviset normalt bestod i partsed med mededsmænd, et bevismiddel, der alene forudsatte, at den paagældende part — som var direkte

interesseret i sagens udfald — havde kendskab til sagens realitet. At et saadant forholdsvis nemt befrielsesbevis kunne anvendes over for en forræderisigtelse, fremgaar af den af forf. (s. 74) omtalte sag imod Oluf Stigssøn Krognos, under hvilken denne den 20. oktober 1501 fralagde sig Birger Gunnarsens sigtelse imod ham for at have lagt raad op imod kong Hans sammen med flere gode mænd. Antallet af mededsmænd var her tre tylfter. Naar Poul Laxmands arvinger, blandt hvilke Oluf Stigsen ogsaa befandt sig, vægrede sig ved at efterkomme opfordringen til at aflægge ed, kan forklaringen kun være den, at de ikke følte sig saa overbevist om Poul Laxmands uskyld, at de dristede sig til at aflægge eden. Den processuelle konsekvens heraf var, at de maatte anses for at have indrømmet sigtelsens rigtighed.

Naar dette var tilfældet, var rigsraadets opgave alene den at paadømme sagen efter sagsøgerens paastand. Paa dette punkt er forskellen mellem datidens og nutidens behandling af tilstaaelses-sager mindre, end mange maaske forestiller sig. Dog forlanger den gældende retsplejelov, at sigtelsens rigtighed skal være *bestyrket* ved de iøvrigt foreliggende oplysninger. Om noget tilsvarende var tilfældet omkring aar 1500, lader sig ikke sige, men meget sandsynligt er det ikke.

Som af forf. anført, blev anklagematerialet forelagt, efter at arvingerne havde afgivet deres erklæring om ikke at ville aflægge partsed med mededsmænd. Forf. understreger med rette, at der intet er oplyst om, under hvilken form og med hvilke bevisligheder det skete (s. 96). Umiddelbart derefter fastslaar han, at det af det højst elliptiske »vi forfore« ingenlunde kan sluttes, at der ikke var tale om, at kongen fremførte beviser. Heri er jeg ganske enig. »Forfare« er i datidens sprog et flertydigt udtryk. Det kan ikke blot betyde *erfare*, altsaa en passiv tagen til efterretning, men ogsaa *konstatere*, d. v. s. tilvejebringelsen af en egentlig overbevisning, og da ordet en menneskealder senere gennem Christian III's recesser overgik i lovsproget, betød det endog udfoldelse af en vis aktivitet for at udfinde sandheden¹. Man kan derfor ikke udelukke muligheden af, at der kan være forelagt endog ret stærke beviser for anklagens rigtighed. At disse beviser ikke refereredes i dommen, var i god overensstemmelse med datidens juridiske stil. Et saadant referat ansaas for overflødigt. Ogsaa paa dette punkt er der mindre forskel mellem datidens domme og nutidens, end man almindeligvis gør sig klart. I domme i nævningesager savnes oplysninger om, hvad der maa anses for godtgjort

¹ Forøvrigt forekommer ordet i denne betydning allerede i Christian II's lovgivning (byrettens §§ 1, 21 og 37₁; landsrettens §§ 67 og 72).

under bevisførelsen — naar bortses fra eventuelle oplysninger om tiltaltes mentale tilstand —. Derimod refereres statsadvokatens anklageskrift jævnlige in extenso.

Naar det herefter maa fastslaaes, at rigsraadet paadømte en sag, under hvilken den tiltaltes arvinger ikke vovede at hævde, at tiltalen var urigtig, bliver det næste spørgsmaal, om tiltalen kunne bære det ved dommen fastslaaede resultat. Forf. gør her gældende, at der ikke kan paavises nogen middelalderlig lovbestemmelse, der forbød kritik af kongen, og henviser i denne forbindelse til haandfæstningens regler om ret til sagsanlæg, ja endog oprør imod kongen. Denne argumentation skyder imidlertid over maalet. Det er rigtigt, at kongen skulle staa hver mand til rette for rigsraadet, og at indbyggerne i de tre riger havde ret til at gøre oprør imod kongen, hvis han ikke ville lade sig undervise af rigsraadet; men som det ses, var der foreskrevet bestemte former for udøvelsen af kritikken. Det synes klart, at hvis en mand paa egen haand drog rundt i landene og opfordrede til oprør imod kongen, kunne han ikke være dækket af en bestemmelse, som betingede oprørsretten af, at kongen ikke havde villet lade sig undervise af rigsraadet, og adgangen til at sagsøge kongen for rigsraadet medførte ikke automatisk, at man kunne tillade sig alle mulige ærekrænkende udtalelser bag kongens ryg. Forf. strejfer den mulighed, at der m. h. t. anklagen mod Poul Laxmand for at have stemplet kong Hans som en skadelig herre og konge, kan være tale om romerretlig indflydelse. Denne hypotese er imidlertid uden hold i kendsgerningerne. Hverken anklagen eller dommene betragter Poul Laxmands forhold i saa henseende som majestætsforbrydelse. Noget andet er, at det som en ærekrænkelse kunne være erstatningsforpligtende. Om et eventuelt strafansvar udtalte dommene sig ikke.

Hvad de to andre anklagepunkter angaar, anerkender forf., at Poul Laxmands opfordring til det svenske rigsraad om at gøre modstand imod kong Hans — anklagens rigtighed forudsat — udgjorde landsforræderi. Herom kan der heller ikke rejses nogen tvivl, og landstingsdommen foretog saaledes en rigtig subsumtion af det forhold, tiltalen angik.

Om rigsraadsdommen gælder, at den ganske afholdt sig fra at give en juridisk karakteristik af de forskellige forhold, og indskrænkede sig til at betragte dem som erstatningsforpligtende handlinger. Hvorvidt den omstændighed, at Poul Laxmand skulle have sendt brev og bud ind i Stockholm til kongens fjender, i sig selv kunne medføre et erstatningsansvar for ham (se herom s. 103), afhænger af omstændigheder, herunder tidspunktet for

den paagældende sendefærd, om hvilke vi ikke er tilstrækkelig underrettet. Iøvrigt skal blot bemærkes, at den omstændighed, at rigsraadet som begrundelse for erstatningsansvaret udtalte, at det ville være uehørligt, om saadanne gerninger skulle forblive »upinte«, ikke maa tages som udtryk for, at erstatningen opfattedes som straf. »Pinc« kan være fællesbetegnelse for alle ubehagelige retsfølger i anledning af en retskrænkelse, det være sig straf, erstatning eller selvtægt. I moderne sprog kunne rigsraadets tankegang udtrykkes paa følgende maade: Det ville være urimeligt, hvis Poul Laxmands handlinger ikke skulle give anledning til anvendelse af sanktioner af den ene eller den anden art.

Jeg vender mig herefter til det ovenfor s. 383 under 2. omhandlede problem og maa m. h. t. dette indskrænke mig til at sætte spørgsmaalstegn ved forskellige af forf.s resultater. Personlig anser jeg mig for at være ganske ude af stand til at udtale mig om, hvad en domstol i nutiden ville fastslaa m. h. t. Poul Laxmands skyld eller uskyld paa det foreliggende grundlag. Sagen er faktisk meget daarligt oplyst. Vi kender ikke det bevismateriale, som blev forelagt rigsraadet, og det senere fremkomne materiale er saa spinkelt, at vi intet kan bygge med sikkerhed paa det. Hvis man vil hævde, at Poul Laxmand i virkeligheden var uskyldig i de forhold, som han efter sin død blev anklaget for, bliver det udtryk for et rent subjektivt skøn, som ikke kan faa andet end hypotesens karakter. De to rigsraadserklæringer fra 1512 og 1513 har kun ringe bevisværdi. Hovedindholdet af dem er et referat af, hvad Sten Sture havde sagt om Poul Laxmand, og naar man ved, at Sten Stures politiske løbebane altid var karakteriseret ved dobbeltspil, skal man næppe lægge megen vægt paa, hvad han fandt for godt at meddele sine kolleger inden for det svenske rigsraad om Poul Laxmand. Der er heller intet til hinder for, at Sten Sture var det eneste medlem af rigsraadet, som var traadt i forbindelse med Poul Laxmand, og at de rigsraader, som afgav erklæringerne, derfor kan have været i god tro, naar de bedyrede, at de kun kendte Poul Laxmand som en af kong Hans' tro mænd. Iøvrigt svækkes erklæringernes beviskraft i nogen grad ved, at de blev afgivet med det formaal at skaffe Abraham Eriksen Gyldenstjerne noget af hans hustrus gods tilbage. De kan derfor godt have været stillet paa skruer, rent bortset fra, at forholdet mellem kongen og rigsraadet paa det paagældende tidspunkt — som af forf. fremhævet — havde karakter af en politisk krisesituation.

Hvad dernæst angaar den iøvrigt ukendte Esbern Skrivers kolportage af rygter til Mourits Nielsen Gyldenstjerne i hans brev af 22. august 1502, maa jeg sige, at uanset hvilken trovær-

dighed man vil tillægge denne kilde, læser jeg brevet paa en helt anden maade end forf. Dennes udtalelser (s. 93f.) maa forstaaes saaledes, at Esbern Skriver i brevet havde givet udtryk for, at der var folk, som mente, at der ikke var meget hold i anklagen mod Poul Laxmand. Denne forstaaelse forekommer mig temmelig fjerntliggende. Hvis der virkelig var folk, som ville give store penge til, at sagen mod den afdøde rigshofmester kunne standses, kunne disse folk i hvert fald ikke være kongen og hans raadgivere. Det stod nemlig kongen frit for til enhver tid at standse den af ham rejste sag, idet denne jo ikke rullede af sig selv, naar den engang var sat i gang — saaledes som en offentlig straffesag i vore dage — men til enhver tid forudsatte sagsøgerens medvirkning. De folk som gerne saa sagen standset, maa derfor være Poul Laxmands frænder, og det er højst sandsynligt, at de ville have betalt endog meget betydelige beløb for at opnaa en forligsmæssig afgørelse af sagen, som kunne redde en større del af Poul Laxmands formue ud af det truende ragnarok. Hvis denne fortolkning er rigtig, og der skal meget til for at drage den i tvivl, er meningen med Esbern Skrivers brev altsaa den stikmodsatte af den af forf. antagne, og hvad enten man vil betragte ham som en ren eller plumret kilde, kan man af hans udtalelser forstaa, at sagen opfattedes som meget farlig for Poul Laxmands arvinger. At Mourits Nielsen Gyldenstjernes nærværelse paa herredagen under disse omstændigheder var meget ønskelig, er saaledes ikke udslag af nogen optimisme, men tværtimod udtryk for en vis desperation: *»och slaar her Oluff sin store liidh til, ath i skulle komme ther tha«*.

Endelig skal m. h. t. Poul Helgesens karakteristik af dommen bemærkes, at han ikke svinger sig højere op end til at betegne den som en *»sententia iniqua«* — en ejendommelig spagfærdig udtalelse af den temperamentsfulde forfatter. Andetsteds uddyber han tilmed karakteristikken *»iniqua«* med ordene: *»qua decernebat contra heredes Pauli Laxmand«*¹. Hvad der navnlig synes at være faldet Poul Helgesen for brystet, er behandlingen af arvingerne. Derimod drister han sig ikke til at betegne selve anklagen som falsk, selv om han siger om kongen *»nulla probatione fretus«* — et forhold karmeliteren næppe har haft megen viden om. Til sammenligning kan anføres, at han om Christian II's anklage mod Torben Oxe siger, at den var *»mera calumnia«*².

Over for alle disse mere sekundære holdepunkter for, at Poul Laxmand maaske blev dømt med urette, staar imidlertid det

¹ Skrifter af Paulus Helie VI (1937), s. 72.

² L. c., s. 76.

faktum, at hans arvinger ikke vovede at føre det afgørende — og nemme — befrielsesbevis nemlig partsed med mededsmænd, en omstændighed, som maner til en vis forsigtighed, hvis man vil hævde, at Poul Laxmands dom var et justitsmord.

Hvad endelig angaar forholdet mellem rigsraadets og landstingets dom, paapeger forf. at den tidligere forskning ikke har haft øje for det gaadefulde i, at forfølgningen ved landstinget fortsattes, efter at rigsraadet havde afsagt sin dom. Hertil maa dog bemærkes for Paludan-Müllers vedkommende, at denne forf. betragtede landstingsforfølgningen som den naturlige videreførelse af rigsraadssagen. Forholdet er dog ikke mere gaadefuldt end, at forf. har en forklaring paa rede haand, som han tilmed betegner som den eneste mulige: Kongen og hans raadgivere har ikke været tilfredse med rigsraadets dom, men har ønsket, at Poul Laxmand stempledes som landsförräder.

Hvis dette var kongens ønske, rejser det unægtelig spørgsmaalet om, hvorfor han da ikke fremsatte tiltalen for landsförræderi for rigsraadet, men indskrænkede sig til at begære lov og ret. Forklaringen herpaa kan formentlig kun være den, at man i datiden ikke var sikker paa, om rigsraadet kunne afsige en fredløshedsdom, og kongen under disse omstændigheder ikke har villet nedlægge udtrykkelig paastand herom, medens paa den anden side formuleringen af den af kongen faktisk nedlagte paastand ikke kunne udelukke rigsraadet fra at fastslaa, at Poul Laxmand skulle have sin fred forbrudt. Den af forf. s. 108 antagne tvotrækning mellem kongen og rigsraadet om, hvorvidt rigsraadet skulle erklære Poul Laxmand fredløs, er en ren gisning, som ikke har nogensomhelst hjemmel i kilderne. Naar man kunne betvivle rigsraadets kompetence i fredløshedssager, skyldtes dette den klare bestemmelse i den sjællandske landskabslov: Eriks sjællandske lov II. 50, hvorefter alt, hvad der medfører fredløshed, skal forfølges paa landstinget. Denne udtrykkelige bestemmelse var aldrig blevet ophævet, og bestemmelsen i haandfæstningens § 11 om, at kongen skulle sagsøge aandelige og verdslige gode mænd for rigsraadet, kunne godt fortolkes saaledes, at landslovens særregel om fredløshedssager var opretholdt¹. Det er da

¹ At landstingene kunne afsige fredløshedsdomme over herremænd, synes utvivlsomt efter Christian II's haandfæstning § 48. Spørgsmaalet var kun, hvorvidt rettertinget *ogsaa* var i stand til det, og herom kunne der meget vel herske tvivl i datiden, som næppe havde nogen klar erindring om forholdene i det 13. aarh. Oluf Stigssøn Krognos' renselsesed viser intet, idet der her synes at foreligge en udenretlig vedtagelse mellem kongen og ham (»han hade *forplictet sig* for wor kærteste nadige herre forne lag at gifue«), ikke en bevisførelse som var led i en almindelig proces for rettertinget eller en anden domstol.

ogsaa karakteristisk, at man i Christian II's haandfæstning § 19 — maaske under indtryk af Poul Laxmands sag — udtrykkelig fastslog, at denne værnetingsregel gjaldt »*ehwadt sag thet er, ænthen iord ellir andit, om thet er poæ wor oc kronens wegne*«

Hvis det var kongen magtpaaliggende at faa fæstet landsforrædernavnet paa Poul Laxmand, var der efter rigsraadsdommen ingen vej uden om at genoptage landstingsforfølgningen. Paa den anden side er det ikke indlysende, at et saadant motiv har kunnet spille nogen større rolle for kongen. I forhold til Poul Laxmands standsfæller gjorde det næppe fra eller til, om Poul Laxmand efter sin død blev kendt fredløs af Sjællandsfar landsting, og økonomisk set var landstingsforfølgningen uden interesse, idet kongen havde faaet alt, hvad han kunne ønske, i kraft af rigsraadets dom. Kongen undlod da ogsaa at drage de naturlige konsekvenser af en fredløshedsdom for en uærlig forbrydelse som landsforræderi, nemlig at kræve Poul Laxmands begravelse fjernet fra St. Marie kirke i Helsingør. Huitfeldt siger udtrykkelig, at han ligger begravet i klostret i Helsingør, og en i 1723 optagen fortegnelse over begravelserne i kirken nævner som nr. 4 i midtergangen: Ein altes Begräbnis eines Reichshofmeister Lachsmann¹. Gravstenen blev formentlig fjernet sammen med mange andre ved reparationsarbejder i midten af det 18. aarh., men over højalteret findes stadig Poul Laxmands fædrene og mødrene vaaben².

Forklaringen er derfor sikkert en helt anden end den af forf. antagne. Det var ikke kongen, men Ebbe Strangesen, Poul Laxmands drabsmand, som var interesseret i, at Poul Laxmand blev kendt fredløs efter sin død. Ebbe Strangesen var allerede i 1504 kommet ind i rigsraadet og stod altsaa højt i kongens gunst. Det var et andet udslag af den kongelige naade, naar landstingsforfølgningen blev genoptaget. Førte denne til en fredløshedsdom, var denne ensbetydende med, at drabet paa Poul Laxmand ikke kunne begrunde noget krav paa mandebød fra hans frænders side. Naar man tænker paa, at drabet paa Niels Hak 6 aar efter medførte et bødekrav fra dennes frænder paa ikke mindre end 4000 mark, kan man gøre sig en svag forestilling om, i hvilket økonomisk niveau mandebøden for Poul Laxmand ville komme til at ligge. Det er derfor intet under, at Ebbe Strangesen og hans hustru var stærkt nervøse i efteraaret 1502, jfr. hendes brev til Henrik Krummedige. Dette nervepres borttoges definitivt ved Sjællandsfar landstingsdom af 1503, og den videre forfølgning

¹ Gkgl. S., 2338, 4°.

² Traps Danmark, 5. udg. III, 1, s. 36.

ved de andre landes ting, som Paludan-Müller ansaa for selvfølgelig, men hvorom ingen efterretning er bevaret, kunne spares, da drabet var foregaaet paa Sjælland og derfor legaliseredes ved en Sjællandsfar landstingsdom. At Birger Gunnersen viste en paafaldende mangel paa interesse for landstingsdommen (s. 109), behøver herefter ikke nogen forklaring i politiske meningsforskelle mellem kongen og rigsraadet, men skyldes simpelthen, at landstingsforfølgningen fandt sted til benefice for Ebbe Strangesen og hans frænder, og at Birger Gunnersen var helt klar herover.

Til slut skal fremsættes nogle bemærkninger om, hvorfor kongen gik til landstinget i 1502, forinden han henvendte sig til rigsraadet, et spørgsmaal, paa hvilket forf. ikke giver noget klart svar. Helt gaa uden om dette problem kan man imidlertid ikke, og i det følgende skal jeg forsøge at besvare det, selv om svaret maa blive af en vis hypotetisk karakter. Den omstændighed, at kongen mødte personlig paa tinget, viser, at sagen fra hans side var lagt op med en vis effekt, og det er muligt, at kongen har regnet med, at landsdommeren ville lade sig overrumple af den uvante situation. Han er formentlig ogsaa gaaet ud fra, at en fredløshedsdom lettere — eller maaske kun — lod sig erhverve paa landstinget, jfr. at han ikke for rigsraadet gentog sin paastand om en fredsløshedsdom. Imidlertid ødelagde kongen ganske sin processuelle stilling paa landstinget, og landsdommeren havde tilstrækkeligt moralsk mod og juridisk ryggrad til at konstatere dette. Kongen havde paa egen haand beslaglagt — ikke, som forf. siger, *konfiskeret* — Poul Laxmands gods og kædede nu sin anklage for landsforræderi sammen med en opfordring til arvingerne om at paatage sig ansvaret for Poul Laxmands handlinger. Hvis de paatog sig dette ansvar, hvis rækkevidde var uoverskueligt, var han villig til at ophæve beslaglæggelsen. For at kongen kunne fremsætte dette tilbud, maatte det imidlertid først være konstateret, at godset med rette tilhørte ham. At gøre udleveringen af gods, der tilhørte arvingerne, betinget af, at de ville paatage sig et vist ansvar, var en ulovlighed. Men spørgsmaalet om, hvorvidt kongen havde krav paa godset, maatte efter haandfæstningens § 11 høre under rigsraadet, og det var derfor med fuld føje, at landsdommeren udsatte sagen, indtil denne afgørelse var truffet. Man kan ikke lade være med at føle en vis beundring for den iøvrigt ukendte landsdommer, der var i stand til at holde hovedet klart i den uvante situation, som kongens optræden havde bragt ham i, idet han ikke veg tilbage for at sende kong Hans bort som dommer med uforrettet sag. Hvis forf.s karakteristik af kong Hans (s. 135), hvorefter denne,

naar tiden var inde, kunne slaa til med en for moralske hensyn temmelig blottet kraft, er rigtig, maa landsdommerens optræden, tilmed siges at være udtryk for et betydeligt personligt mod.

Stig Iuul.

A History of Prices and Wages in Denmark 1660-1800. By Astrid Friis and Kristof Glamann. Vol. I. - Published for the Institute of Economics and History, Copenhagen, by Longmans, Green and Co., London 1958. XV + 350 sider.

Der ligger mange års arbejde bag det udkomne første bind af den store danske prishistorie. Man begyndte planlægningen ved Institutet for Historie og Samfundsøkonomi så tidligt som i 1939, på et tidspunkt, da der nylig var fremkommet store prishistoriske værker i udlandet, til dels fremkaldt ved det initiativ, der var taget af »den internationale videnskabelige komité for prishistorie«. Der blev indsamlet en del materiale i de følgende år, men først efter krigen kom arbejdet fuldt i gang. En række godsarkiver blev gennemgået, man skaffede oplysninger fra handelskompagniernes og kurantbankens akter, fra kirke- og kæmnerregnskaber og i høj grad fra centraladministrationens arkiver, foruden naturligvis trykt materiale. Hvor meget det drejer sig om, skønner man vel først, når man prøver at blade i de mange kartotekasser og opgørelserne over, hvad der er indsamlet og registreret¹. Og dog har forfatterne utvivlsomt erkendt, at det vanskeligste stod tilbage, da materialet skulle tilrettelægges for udgivelsen. Det var en ikke ringe byrde, professor Astrid Friis påtog sig, da hun i 1949, efter Albert Olsens død, overtog ledelsen af arbejdet med prishistorien. Professor Kristof Glamann, der har deltaget i arbejdet siden 1946, står sammen med Astrid Friis som forfatter. Ved arbejdet med det udkomne første bind har desuden i særlig grad medvirket adjunkt Elly Mogensen, lektor Erling Olsen, arkivar Edit Rasmussen, dr. Fridlev Skrubbeltrang og mag. art. Kirsten Willerslev.

Man har valgt 1660 som udgangspunkt for prishistorien. Der findes oplysninger om danske prisforhold længere tilbage, men først fra enevældens tid kan der opstilles nogenlunde sammenhængende rækker af ensartede oplysninger, gennemgående endda først fra tiden efter 1700. Fra 1500- og 1600-tallet har vi ikke et

¹ I forordet til bind I er der givet en redegørelse for indsamlingsarbejdet og en liste over de varer og lønninger, man har udvalgt. Det indsamlede materiale overgår fra juli 1960 til Det Historiske Institut.

kildestof, som blot tilnærmelsesvis kan måle sig med det, der f. eks. er fremlagt i de hollandske eller tyske prishistoriske værker; det danske prismateriale tillader ikke udforskning af de »lange bølger« gennem flere hundredår. Til gengæld har man med det usædvanlig rige og fyldige materiale fra 1700-tallet kunnet give så detaljerede oplysninger, at priserne kan følges nøje inden for det enkelte år, i mange tilfælde endda fra uge til uge. Materialet er blevet opdelt i lokale serier, hvoraf bind I indeholder de københavnske priser for de vigtigste livsfornødenheder.

I modsætning til forskellige andre prishistorier er der som en introduktion til hele værket givet en meget omfattende redegørelse dels for pengeforhold, dels for mål og vægt i tiden 1660—1800, udformet på grundlag af hele det indsamlede materiale. Ved denne introduktion, der fylder 140 sider, har værkets første bind fået sit særlige præg. Uden fuld forståelse af de her behandlede problemer er det ikke muligt at udnytte pristabellerne, og man skylder derfor tak, fordi de har pålagt sig denne meget krævende pligt. Hvad der her er fremstillet, vil være grundlæggende for enhver, der arbejder med danske pris- og finansproblemer i 1600- og 1700-tallet.

Der er for det første givet oversigter over, hvor meget der er udstedt af mønt og seddelpenge fra år til år; man har her kunnet bygge på Axel Nielsens og J. Wilckes opgørelser og opstillet en række særdeles overskuelige tabeller, opdelt efter mønternes sølvindhold (milligram fint sølv pr. skilling). Således tabellen over perioden 1671—1726, som viser en meget talende diagonalinie fra speciedalere med 263 milligram sølv pr. skilling til kronemønten med 234 milligram og videre over til kurantmønten, der fra 215 og 209 milligram skrider ned til 183 i årene efter 1714 — krigstidens masseudstedelser af ringere mønt, der må have betydet nok så meget som den ret beskedne emission af seddelpenge 1713—17. Udviklingen er velkendt fra Axel Nielsens undersøgelse i 1907, men man har næppe tidligere fået den præsenteret så anskueligt som her.

Dernæst har man søgt at bestemme omvekslingskurserne her i landet for kroner og kurantmønt, dels indbyrdes, dels i forhold til speciedalere. For nogle år har man kunnet støtte sig til Axel Nielsen, men det meste af materialet er nyt. Oplysningerne har måttet skaffes fra spredte og temmelig uensartede kilder, f. eks. asiatisk og vestindisk kompagnis journaler, Københavns civiletats kontor, slotsbygningsregnskaberne og kronprins Christians deputatpengeregnskaber fra 1720'erne; der er fremdraget en række originale priskuranter, som også giver omvekslingskurser.

Men trods alt er der en del lakuner, og forfatterne advarer mod at foretage detaljerede undersøgelser af korttidssvingninger på grundlag af dette uensartede materiale. Oplysninger om forholdet mellem speciedaler og kurantmønt spænder fra 1704 til 1770, men er unægtelig ikke meget fyldige, og om forholdet mellem speciedaler og kroner er der kun ganske få tal — der iøvrigt viser, at kroner i årene 1715—17 har været regnet noget lavere, end man kunne have ventet efter sølvindhold — hvorimod der er ikke så lidt til belysning af forholdet mellem kroner og kurant 1713—38.

Det kan undre, at man ikke her i landet synes at have udsendt regelmæssige noteringer af omvekslingskurserne, men det hænger formentlig sammen med, at man fra et tidligt tidspunkt har været vant til at holde sig til de hamburgske ansættelser og endnu gennem det meste af 1700-tallet fandt det naturligt at beregne kursen i Hamburger banco. Af de hamburgske ansættelser har udgiverne begrænset sig til at meddele, hvad der er bevaret i Danmark: omregningskurser fra 1692—98, fundet i regnskaberne fra den danske faktor i Hamburg; fra 1727 til 1781 de meget indgående oplysninger fra Kurantbankens akter og derefter kursmeddelelserne i *Altonaischer Mercurius*.

Hertil føjes så tabeller over kurserne på engelske, hollandske og hamburgske veksler i København. For tiden fra ca. 1700 til 1747 har man ligesom ved omvekslingskurserne måttet bruge et ret spredt materiale, men fra 1748 til 1789 har man kunnet udnytte aviserne og derefter Børsens noteringsprotokol, og her er stoffet fyldigt. Medens kursen for engelske veksler er angivet i danske skilling pr. £, er der givet procenttal for Amsterdam og Hamburg; kunne man ikke med fordel have givet ensartede tabeller her?

Det internationale videnskabelige udvalg for prishistorie har i sin tid anbefalet, at man ved udgivelsen af værker som det foreliggende angav femårige gennemsnitspriser, beregnet i sølvækvivalenter, således at man fik et eksakt grundlag for at sammenligne langtidspriserne i de forskellige lande. Forfatterne af den danske prishistorie har foreløbig afstået herfra i betragtning af materialets karakter og det deraf følgende ønske om især at præsentere korttidssvingninger. For den historiker, der for alvor vil have tag i problemerne omkring en prisudvikling, kan gennemsnitstal unægtelig give anledning til en del tvivl og vanskelighed; de er en faldgrube, navnlig hvis man ikke har de detaljerede oplysninger ved siden af. Men nogen interesse kan de dog vel siges at have, og det havde måske været af værdi at få gennem-

snitstal (både i danske skilling og udtrykt i sølvækvivalenter) ved siden af det fremlagte prismateriale, selv om det kun havde kunnet gøres for en ret begrænset periode.

Der er derimod givet oplysninger, der gør det muligt for læserne at overføre de priser, der her i værket er udtrykt i danske skilling, til sølvækvivalenter: dels en tabel med angivelse af, hvor mange milligram fint sølv pr. skilling der vil svare til de i det foregående meddelte procenttal for pengekursen i forhold til f. eks. hamburgsk banco; og dels — så vidt materialet tillader det — årlige tal for værdien af kronemønt, kurant og seddelpenge 1686—1800, udtrykt i milligram fint sølv pr. skilling, sammen med de hamburgske veksler og sølvpriserne.

Så vidt pengeproblemerne. En anden og lige så væsentlig forudsætning for benyttelsen af pristabellerne er givet ved en redegørelse for dansk mål og vægt: ordene er opstillet i leksikonform, og der er givet en ret omfattende indledning både for at forklare usikkerhedsmomenterne og begrænse dem så meget, som det nu engang er muligt. Det er en nyttig oversigt.

Det egentlige prismateriale fylder godt 200 af første binds 350 sider. Først får man de københavnske takster for brød, øl og kød fra 1680'erne til 1800, suppleret med ret fyldige indledninger for at klargøre, på hvilket grundlag disse takster er beregnet; da brødtaksterne ansattes på den måde, at prisen stod fast og brødets vægt øgedes eller nedsattes i forhold til synkende eller stigende kornpriser, er udgiverne i dette tilfælde gået til en omregning af tallene, således at man får priserne i skilling pr. pund brød. Og så følger til slut det, der vel kan siges at udgøre den vigtigste del af første bind, de københavnske torvepriser. For tiden indtil 1748 har man bygget på de tidligere omtalte originale priskuranter, der er fremdraget af en række forskellige aktpakker; der er isolerede priskuranter fra 1712 og 1714 og mere sammenhængende rækker efter 1723, dog med lakuner 1738—39 og 1743—47. Efter 1748 findes priserne i bladene, og herefter er materialet endda meget fyldigt.

Man får priserne for korn, gryn, malt, ærter, humle, hø og halm, fjerkræ, kød, æg, smør og ost, fisk, tranolie og grøn sæbe, tælle, salt, vin og brændevin, tørv, kul og brænde, hør og hamp, tjære og norsk stangjern. Det er ikke de oversøiske varer, man ser, men torvehandelens vigtigste artikler — kernen i denne varegruppe er bybefolkningens daglige forbrug. I modsætning til, hvad man kan finde for listerne over varer »i partier« fra 1800-tallet, er disse priskuranter tydeligt nok holdt à jour, både avismeddelelserne og de originale priskuranter, hvor priserne er

indført med håndskrift på trykte skemaer. De underskrives eller godkendes af Københavns politidirektør, hvilket vel må indebære, at man ved at udstede sådanne prislister har villet hindre prisopskruninger; derfor indeholder listerne også først og fremmest det, der kunne henregnes til »victualier og livsophold for mennesker og heste«. Man kunne frygte, at disse tal bare var mere eller mindre fiktive maksimalpriser; men det er øjensynligt, at man i samtiden har ment at kunne anvende dem som udtryk for, til hvilke priser der faktisk blev handlet, og i 1800 skriver politidirektøren, at man søger at angive priserne, »som de virkelig forholder sig i sandhed«. Formodentlig har man ikke lavet gennemsnitsberegninger, men angivet den pris, man skønnede var fremherskende. Der er også andre usikkerhedsmomenter: varernes uensartede kvalitet, spørgsmålet om, hvorvidt de er handlet i større eller mindre mængder. Men, som udgiverne skriver, de københavnske ansættelser af torvepriser er det bedste kildemateriale, der står til rådighed, hvor det gælder om at belyse sæsonsvingningerne. Man kan godt gå videre og fastslå, at det ikke blot er et særdeles værdifuldt, men fængslende og fristende materiale, der her er fremlagt.

Det gælder her som overalt i værket, at de tekster, der er givet som indledning til tabellerne, er udformet med største omhu, så at man får præcis og udtømmende besked om materialets karakter. Af hensyn til udenlandske forskere kunne det måske have været rigtigt hist og her at indflette et par mere almindelige bemærkninger; man forstår, at David Felix har fundet kommentarerne »excessively terse¹. Han synes, at forfatterne er gået til værks med *austerity*, og det er så rammende, at man gerne vil gentage det, da man trods nok så meget arbejde med ækvivalenter næppe kan finde noget dansk begreb, der helt dækker det. Efter anmelderens opfattelse er det godt, at den danske prishistorie kan karakteriseres med det ord. En bred fremstilling kan ikke siges at være på sin plads i et værk som dette. Som Pribram har skrevet i sit værk om de østrigske priser, tjener en rent beskrivende kommentar dog intet formål; og det kan ikke være forfatternes sag at give en almindelig fremstilling af dansk prishistorie i 1700-tallet med diskussion af alle de forhold, der kan have været bestemmende for svingningerne. Men det kan jo ikke nægtes, at man ved en gennemgang af tabellerne nogen gange stopper op og spørger, hvordan i alverden det hænger sammen med det udsving der. Den, der ikke er specialist i 1700-tallets økonomiske historie, må have lov at udtale det ønske, at nogle af de dygtige

¹ Journ. of Econ. Hist. XIX, 445 ff.

fagfolk, som har skabt dette værk, også ville offentliggøre et par afhandlinger med diskussion af de problemer, som prishistoriens tabeller rejser. Om muligt også redegørelser for det materiale, der ligger forud for 1660, selv om det måske ikke er noget helt tiltalende job for en prishistoriker, der helst vil følge de lange rækker princip.

Den danske prishistorie er et uvurderligt hjælpemiddel for dem, der arbejder med Danmarks økonomiske og sociale historie i 1700-tallet, og et særdeles værdigt bidrag til rækken af internationale publikationer. Man må ønske, at dette arbejde bliver fortsat og fuldendt under opretholdelse af den meget høje standard, som bind I udviser. Det ville være af stor værdi at få priserne for kolonialvarer, få mulighed for at sammenholde priserne i de forskellige dele af riget og se, hvorledes lønforholdene udviklede sig. Men det er kun rimeligt at fremhæve, at der allerede i det udkomne bind er ydet særdeles meget, både ved redegørelsen for pengeforholdene og ved offentliggørelsen af det ualmindelig fængslende og rige københavnske prismateriale, der giver værket en enestående karakter i hvert fald inden for nordeuropæisk område. Det er også den del af det indsamlede materiale, der har størst interesse for sammenlignende prishistorisk forskning på international basis.

Kjeld Winding.

Den danske Rigsdag 1849-1949. Udgivet af Statsministeriet og rigsdagens præsidium. J. H. Schultz forlag.

Bind I: Rigsdagens historie 1849-1866 (1949) 359 s. Bind II: Rigsdagens historie 1866-1949 (1951) 741 s. Bind III: Rigsdagen og folket (1950) 613 s. Bind IV: Rigsdagens arbejdsmåde (1949) 492 s. Bind V: Finansloven, administrationen, domsmagten, Det kgl. teater (1953) 689 s. Bind VI: De sønderjyske landsdele, Færøerne, Grønland, Danmark og Island, det interparlamentariske arbejde, personregister til bd. I-IV (1953) 532 s. Under redaktion af Knud Fabricius, Hartvig Frisch, formand, blev ved sin død i 1950 afløst på denne post af Julius Bomholt, Holger Hjelholt, M. Mackeprang, Andr. Møller.

Nogle kritiske betragtninger over planlæggelsen og udførelsen.

Det var daværende menige folgetingsmedlem, den nuværende socialminister *Julius Bomholt*, der i efteråret 1939 under finanslovens 1. behandling i folketinget første gang rejste spørgsmålet

om udarbejdelsen af et historisk værk i anledning af rigsdagens forestående 100 års jubilæum.

Daværende statsminister *Th. Stauning* gav udtryk for sin absolutte velvilje over for hr. Bomholts tanke. »Jeg er ganske enig med det ærede Medlem om Værdien af et saadant Værk, hvis det kan tilvejebringes, ikke mindst altsaa for Fremtiden, og jeg er derfor ogsaa enig med ham om, at Sagen bør tages op til Drøftelse med Sagkyndige. Jeg . . kan love det ærede Medlem al Interesse for om muligt at løse denne Opgave.«¹

I sin motivering for udarbejdelsen af et sådant historisk værk anførte Julius Bomholt, at der nok i årenes løb var skrevet adskilligt om vor forfatnings historie, rigsdagens arbejde, de politiske partier og de enkelte valgkredses historie, lige som der var fremkommet en del politiske biografier og erindringsværker. Med særlig taknemmelighed og respekt nævnte han *Niels Neergaards* store værk »Under Junigrundloven«. »Det forekommer mig imidlertid rimeligt«, fortsatte han, »at der forberedes et monumentalt Værk om den politiske Historie, der knytter sig til vor frie Forfatning gennem snart et Aarhundrede, saaledes at dette Værk kan udsendes i Jubilæumsåret 1949. Det ville være ønskeligt, om vi kunne faa en Fremstilling baade af den almindelige politiske Historie og af de enkelte Valgkredses Historie. Det kunde muligvis blive et af Aarhundredets største videnskabelige Publikationer og et Monument for vor frie Forfatning«².

Værkets 1. og 4. bind udkom i jubilæumsåret 1949, dets 5. og 6. bind i 1953, de øvrige bind i løbet af de mellemliggende år. I betragtning af den lange tid, der er gået siden værkets endelige afslutning og affattelsen af denne anmeldelse, finder jeg det både upåkrævet og overflødigt på dette sted at give en egentlig præsentation af værket og dets indhold i detaljer. Det hører allerede for længst til blandt arbejdende historikers redskaber og formodes så velkendt af de fleste interesserede, der beskæftiger sig med Danmarks historie i det omhandlede tidsrum, at en så stærkt forsinket præsentation uvægerligt vil få latterlighedens skær over sig.

I stedet forekommer det mig langt vigtigere på nuværende tidspunkt om muligt at få værket placeret i dansk historieskrivnings tradition. En del betragtninger over værkets planlægning og redaktionens dispositioner vil dog ikke kunne undgås.

Det er indlysende, at planlægningen af så omfattende og vigtigt et værk er forbundet med store vanskeligheder. Blot emnets

¹ Rigsdagstidende 1939-40, Ordentlig Samling, Folketinget, sp. 756 (10. nov. 1939).

² Sst. sp. 382 f. (25. okt. 1939).

afgrænsning stiller en over for en lang række spørgsmål — hvad skal man tage med — hvor skal man holde op? Rigsdagen udgør nemlig ikke et isoleret legeme i det danske statssamfund, der uden ydre påvirkninger følger sin egen udvikling. Det ville være en sørgelig rigsdag, hvis den gjorde det. En rigsdag, der er en sand folkerepræsentation, må genspejle alle de spegede tråde af politiske, økonomiske og sociale interesser, der brydes ude i befolkningen. Ved en skildring af dens historie forfalder man derfor let til at skrive en almindelig historisk oversigt over landets historie — og en sådan haves jo i andre værker — eller, hvis man anlægger et alt for snævert synspunkt, til at give en beskrivelse af institutionen, der, løsrevet fra sin sammenhæng med det øvrige samfund, giver et fortegnet og stærkt forenklet billede af rigsdagens historie. Drager man endvidere forfatningens historie ind i billedet, bliver spørgsmålene ikke færre, idet en forfatnings tilblivelse og videre udformning ikke alene er afhængig af de strømninger, der rører sig på rigsdagen, men i lige så høj grad af de ideer og den opfattelse af forfatningen, der findes i befolkningen uden for rigsdagen.

Man får indtryk af, at redaktionen i sine forudgående overvejelser også har gjort sig disse problemer klart. Man har tilsyneladende fundet frem til en løsning, der både skulle give den almindelige politiske historie og et indtryk af rigsdagen som institution.

Værkets 2 første bind indeholder hovedsagelig en rent kronologisk opbygget historisk skildring af rigsdagens historie fra 1849 til 1949. Skildringen er opdelt på forskellige forfattere, der redeligt og nøgternt fører læseren fra rigsdagssamling til rigsdagssamling. Livet uden for rigsdagens sale får kun i ringe grad lov til at virke forstyrrende på fremstillingen — til gengæld redegøres der i detaljer for livet inden for murene.

Som indgangsportal til det store jubilæumsværk har man valgt at lade *Povl Engelstoft* skildre den grundlovgivende forsamling. Når redaktionen har fundet det nødvendigt på denne måde at indføre læseren i rigsdagens forudsætninger, ville det forekomme mere rimeligt og mere givende for dansk historieforskning, om man havde ladet en historiker skildre forudsætningerne ude i befolkningen, de tanker, der rørte sig blandt datidens politikere om en folkerepræsentation, og de foreløbere for en sådan, som vi også kender herhjemme. Emnet trænger i høj grad til at blive behandlet, for ganske vist har *Hans Jensen* i sine 2 bind om stænderforsamlingernes historie givet en grundig fremstilling af, hvad der foregik på disse, men i hovedsagen ud fra et institutionelt synspunkt, således at mange af de bevægelser, der rørte sig i be-

folkningen uden at komme til udtryk på stænderforsamlingerne, lades uomtalt. Savnet af en sådan indledende »åndelig tilstandsbeskrivelse« mærkes endnu tydeligere, når man kommer til *Jens Møllers* afsnit om forarbejderne til junigrundloven. Forfatteren har her — efter sine egne opgivelser — især holdt sig til udkastet til junigrundloven, aktstykker i tilknytning hertil samt statsrådsprotokollen. Afsnittet er en fortjenstfuld og utvivlsomt værdifuld aktmæssig redegørelse for udkastets vej til endelig lov. Men efter læsningen føler man, at skønt det er en interessant detaljeundersøgelse, gør den ikke een meget klogere med hensyn til forudsætningerne for junigrundloven. Der var dog på den tid, da man planlagde værket, fremkommet så vægtigt et bidrag til datidens idéhistorie og politiske tænkning som *Povl Bagges* disputats om D. G. Monrads statstanker. Havde det ikke været naturligt som optakt til rigsdagsværket — som forklaring på vor forfatnings forudsætninger — at iværksætte en undersøgelse af andre ledende politikeres statstanker og disse tankers indflydelse eller manglende indflydelse på landets første grundlov?

Nu er det ikke min hensigt i detaljer at gennemgå hver enkelt afhandling i det historiske afsnit. Jeg skal i stedet holde mig til mere almene betragtninger. Ser man på det anvendte kilde-materiale, der ifølge forfatterens egne opgivelser ligger til grund for fremstillingerne, undres man over, i hvor ringe grad det har været muligt for forfatterne at fremdrage nyt stof. Man kan dårligt forestille sig, at det skulle have skortet på lyst hos de anvendte historikere til at fordybe sig yderligere i deres periode. Måske har tiden været for knap — men muligvis har forståelsen af en sådan grundig opdyrkning af nyt land heller ikke været til stede hos de bevilgende myndigheder. Det siger sig selv, at den ville være blevet kostbar. Nu har man fået samlet en række af-handlinger fra fremragende historikere, der er absolut værdifulde — eftersom det altid er værdifuldt at se en periode bedømt af en kyndig historiker —, men som ret beset ikke indeholder væsentligt nyt eller mere, end man kan finde i tidligere fremstillinger om samme periode. Litteraturen om den omhandlede periode er endnu sparsom — først for ganske nylig har vi f. ex. fået en virkelig grundig undersøgelse af Venstres stilling til forsvarssagen — og det skal indrømmes, at det ville have været et meget stort og tidskrævende arbejde at foretage selvstændige undersøgelser i det meget omfattende utrykte og trykte materiale.

Af ulidelig tyngde for fremstillingen er ikke mindst de stadig gentagne opremsninger af vedtagne og ikke-vedtagne lovforslag — samling efter samling, regeringens og de menige medlemmers, i

folketing og landsting. Har redaktionen virkelig anset disse lovtidender *en miniature* for nødvendige? Er de beregnet for faghistorikerne, der dog må antages at kende og kunne bruge både lovtidende og rigsdagstidende — eller har man ment, at den alment dannede og interesserede læser kunne afvinde disse lister nogen interesse? Konsekvensen drages i Povl Engelstofts skildring »Under junigrundloven af 1866«, Bind II, hvor disse opremsninger ved deres typografiske opsætning tydeligt adskiller sig fra den øvrige text. Vi ved alle fra vor skoletid, at stykker med petit behøver man ikke læse.

En i mine øjne alvorlig fejl-disposition fra redaktionens side er det krampagtige forsøg på at udelade *rigsrådet* af skildringen. Man kan naturligvis med fuld ret hævde, at rigsråd og rigsdag var to vidt forskellige ting — og at opgaven lød på at skrive rigsdagens historie. Men opgaven var også at skildre væsentlige sider af vor forfatnings udvikling. Og kan man egentlig forstå forfatningsudviklingen fra 1855 til den reviderede grundlov af 1866 uden at kende noget til rigsrådet og dets virksomhed? Rigsrådet overtog behandlingen af en lang række sager, der fik altafgørende betydning for landets udvikling både forfatningsmæssigt, politisk og økonomisk. Når *Holger Hjelholt* må skrive, at »både formelt og reelt var rigsdagen afskåret fra at drøfte monarkiets forfatningsforhold og den udenrigspolitiske stilling« (Bind I, s. 274), burde det netop have overbevist redaktionen om det uholdbare i, ud fra en rent formalistisk betragtning, at ville holde rigsrådet udenfor. Det lader sig nemlig alligevel ikke gøre — for den ukyndige læser må det virke overraskende i samme skildring s. 314 at få at vide, at i rigsrådet, »hvor Holsten jo ikke længere var repræsenteret, forelagde regeringen flere forslag til udvikling og befæstelse af det dansk-slesvigske fællesskab«. Det lille »jo« forudsætter jo, at det omtalte er læseren bekendt — hvad det ikke er, hvis han ikke har andre værker ved hånden. På samme måde savner man en omtale af den slesvigske stænderforsamling — også den spillede sin meget vigtige rolle i Danmarks forfatningsudvikling. Hele forståelsen af landets historie og de brydninger, der efter 1866 gør sig gældende på rigsdagen, bliver mangelfuld, hvis man — som redaktionen forsøger — overdriver rigsdagens betydning på tidspunkter, hvor dens indflydelse har været væsentligt forringet. Det hører dog også med i en skildring af rigsdagens historie at fastslå, at den ikke uafbrudt i 100 år har været respekteret og regnet for landets eneste og vigtigste folkerepresentation af alle politiske grupper. Ret beset var intet vel mere tiltrængt end netop en redegørelse for rigsrådets og den slesvigske stænderfor-

samlings betydning i tiden forud for 1864 og den rækkevidde disse repræsentationers indsats fik for tiden efter 1866 i hele vort politiske liv. For en sådan redegørelse havde jeg gerne undværet flere siders referat af folketingets forhandlinger om juridiske embedsmænds og præsters aflønningsformer.

Også udenrigspolitikken er højst stedmoderligt behandlet. Og netop for Danmark må udenrigske forhold spille en meget stor rolle også i vor indenrigspolitik. Nu ved jeg meget vel, at regeringen op til 1. verdenskrig i det store hele anså udenrigspolitik for noget rigsdagen uvedkommende, som de kunne føre på egen hånd på kongens vegne. Her har redaktionen åbenbart igen valgt en alt for snæver definition af den stillede opgave og ikke villet åbne vinduerne til rigsdagens sale og derved sætte den i et virkelighedsnært forhold til de begivenheder, der dog måtte give døninger inde i kamrene. Om mineudlægningsforhandlingerne i august 1914 hedder det således, at »disse forhandlinger tilhører ikke direkte rigsdagens historie« (Bind II, s. 273). Direkte eller indirekte — de hører dog med til en forsvarlig skildring af vort forfatningsliv og blev senere genstand for heftig ordvexling mellem regering og opposition om ansvaret for Danmarks udenrigspolitik. I et særligt afsnit i 4. bind behandler *P. Munch* det udenrigspolitiske nævn. Men — som det er naturligt på det sted — giver han kun en skildring af nævnets ydre rammer og arbejdsform. Løsrevet fra sin sammenhæng i fremstillingen af rigsdagens almindelige udvikling kan dette afsnit på ingen måde erstatte en fyldig redegørelse for udenrigspolitikens betydning for begivenhederne på rigsdagen eller landets almindelige politiske forhold.

Sammenfattende kan det siges om den historiske afdeling af værket, at den i høj grad præges af en trang til at ville medtage og berette om alt, hvad der er foregået på rigsdagen. Stort eller småt — næsten alt anføres, og man kunne få det indtryk efter læsningen, at drøftelser om havneanlæg eller afvandingsprojekter havde haft lige så stor betydning for landets politiske og forfatningsmæssige udvikling som principielle debatter om folketingets stilling over for landstinget og kongens ret til at udnævne sine ministre uden hensyntagen til folketingets flertal. I mine øjne ville meget have været vundet, om man havde ladet forfatterne fordybe sig mere i enkelte, afgørende punkter i rigsdagens udvikling. Om man på disse punkter havde formået at kaste nyt lys over deltagerens indstilling og motiver — og så iøvrigt tydeligere havde bestræbt sig på at oprække de lange linier i den danske forfatningsudvikling.

Redaktionen har formentlig også selv følt, at rigsdagen og for-

fatningen ikke lod sig skildre udelukkende set fra de skiftende rigsdagsbygninger. Værkets 3. bind bærer som undertitel »Rigsdagen og folket«, og ifølge forordet til dette er det på initiativ af professor *Knud Fabricius*, at man i 1944 vedtog at indføje dette bind i værket. Bindets første afsnit om rigsdagen og vælgerne indeholder stof af afgørende betydning til forståelsen af forholdet mellem vælger og rigsdagsmand. Det viser sig, at en sådan speciel afhandling om et mere afgrænset emne reelt giver læseren mere end den roligt fremadskridende skildring. Men i dette afsnits afhandling om valg handlinger og valg møder savner man fuldstændig en vurdering af de moderne meddelelsesmidlers indflydelse på valg handlingerne. Det var dog vist nok så tidligt som 1929, at *Victor Pürschel* gik til mikrofonen for at opflamme vælgerne til at stemme konservativt. Og alle der har oplevet 30'ernes valgkamp med festligt smykkede radiovogne, der kørte rundt i gaderne og spillede partiernes slagsange på de populæreste døgnmelodier, vil savne en vurdering af denne form for valgpropaganda. Hvorfor har partierne forladt den igen? Skyldes det en mere civiliseret indstilling blandt vælgerne — eller er det simpelthen udtryk for voxende sløvhed og uopfindsomhed i de politiske partier? Men bortset fra disse afhandlinger giver bind III ikke væsentlige bidrag til forståelsen af rigsdagens historie. De enkelte partiers historie er forfattet af partitro pennførere og afslører intet. Afhandlingen om rigsdagen og erhvervslivet er hovedsageligt refererende uden mange forsøg på en vurdering af erhvervsorganisationernes indflydelse på rigsdagens arbejde.

Også i de resterende tre bind gør man den erfaring, at guld-kornene i dette værk skal hentes i enkelte specialafhandlinger. Jeg føler grund til særligt at fremhæve *Svend Clausens* allerede yndede afsnit om Talernes Præg (Bind IV) og *Albert Olsens* og *C. V. Bramsnæs'* afhandlinger om de finansielle forhold (her afsløres igen, hvor håbløst det er at ville holde rigsrådet ude af værket).

Til gengæld undrer man sig noget over, med hvilken begrundelse redaktionen har valgt at ofre et særligt afsnit på forholdet mellem rigsdagen og Det kgl. teater. Hvorfor så ikke en afhandling om forholdet til universitetet — eller enhver anden omdebateret statsinstitution? En samlet vurdering af rigsdagens forhold til kulturlivet ville have været af langt større værdi.

Afsnittene om rigsdagen og de sønderjyske landsdele, Færøerne, Grønland og Island falder i nogen grad uden for værkets naturlige rammer, men lader sig formentlig begrunde med rigsdagens særlige forhold til disse områder.

Endelig afsluttes værket med et register for alle 6 bind. Re-

daktionen har desværre anset det for tilstrækkeligt med et personregister. Stednavnene drukner ganske — og hvad værre er, sagområderne er besværlige at oplede. Det burde efter min mening være forbudt — gerne ved lov — at udsende et værk som dette uden sageregister.

Inden jeg forsøger at placere værket i dansk historieskrivning, har jeg nogle bemærkninger til sproget og illustrationerne.

Sproget er naturligvis meget forskelligt, eftersom der er anvendt adskillige forfattere. Men alt for mange afsnit skæmmes af overdreven brug af unødvendige fremmedord og uklare konstruktioner. Er det virkelig nødvendigt at betegne grundlovsudkastet som en »novitet« (Bind I, s. 33) eller at fortælle, »at man ikke burde denunciere de nationalt uangribelige« (Bind II, s. 673) eller, at »Social-Demokraten« kunne ikke expatrieres« (Bind III, s. 409), eller betegne et udvalg som »paritetisk sammensat« (sst., s. 424)? Ligger der bag denne anvendelse af »daniseret latin« en tro på, at afhandlingen derved skulle blive mere videnskabelig? Men, »Daniseret latin gør ikke en fremstilling mere videnskabelig, når den samme tanke kan udtrykkes med samme klarhed på almindeligt dansk«¹. Andre steder møder man den overhåndtagende anglo-amerikanske indflydelse. Vil man endelig gå til udlandet for at hente udtryk til at beskrive Konservativ Ungdoms indsats i 30'erne, falder »Kampfgeist« lige som lidt naturligere end »fighting spirit« (Bind III, s. 298).

Illustrationerne til værket gør et meget højtideligt og ærværdigt indtryk — men illustrerer ofte ikke så meget, som man kunne ønske. Vi kender disse billeder af den grundlovgivende forsamling, kongen til hest over grænsen og næsten »ovale« portrætter af fremtrædende politikere fra utallige andre fremstillinger. Vi har i de danske vittighedsblade et illustrerende stof af stor betydning — hvorfor har man ikke udnyttet det? Det giver i få men iøjnefaldende streger fortrinlige karakteristikker af såvel personer som situationer, der langt overgår det anvendte billedmateriale. Det ville have livet svært op på det i forvejen meget tunge og næsten lidt for højtidelige værk. Vel var det et stort og ærværdigt jubilæum — men rigsdagens værdighed havde ikke lidt noget skår ved at blive mindet om tegningerne i »Punch«, Alfred Schmidts streg eller Jensenius' evne til at ramme i plet.

Skal man endelig forsøge at placere det foreliggende værk i dansk historieskrivnings tradition, må man først gøre sig klart, om værket er ment som et videnskabeligt eller populært værk. Begge hensigter lader sig i den foreliggende situation udmærket

¹ Poul Meyer: Politik (1959), 34.

forsvare, idet det også må høre til historikernes pligt at delagtiggøre andre end deres fagfæller i de nyeste resultater inden for forskningen af vort lands historie. Og anledningen — rigsdagens 100 års jubilæum — kunne i lige høj grad indbyde til en lettilgængelig fremstilling, der med udbytte kunne læses af enhver, som til en mere videnskabeligt betonet behandling af rigsdagens og forfatningens historie. Man må dog under alle omstændigheder træffe et valg. Som anført ventede man fra visse sider, at dette kunne blive et af århundredets største videnskabelige publikationer. At det ikke er lykkedes — og vist ikke engang tilsigtet af redaktionen — fremgår formodentlig af det foregående. Redaktionen har åbenbart i højere grad tilsigtet en fremstilling, der skulle kunne blive hver mands eje — en bog, der skulle blive læst med interesse af bonden, arbejderen, højskoleeleven og den historiestuderende. Jeg kan vanskeligt tro, at dette er blevet tilfældet. Værkets højtidelige statelighed og den ikke altid lige letflydende fremstilling gør det ikke til folkeej.

Havde redaktionen i højere grad gjort sig klart, om værket skulle være populært eller videnskabeligt, ville dets betydning formentlig have været større. Nu fristes man til at mene, at redaktionen har sat sig mellem de berømte to stole. Og man fristes samtidig til at henvise til det næsten samtidige værk om den svenske rigsdags historie, der udkom i årene 1931—37¹. Det bør retfærdigvis nævnes, at man i Sverige havde langt flere forudgående afhandlinger at bygge på, og at det spænder over et betydeligt større åremål. Men sammenligner man de to værker for perioderne henholdsvis i Danmark 1849—1949 og i Sverige 1866—1935, bliver man slået af den langt fastere opbygning der præger det svenske værk. Svenskerne har valgt at give en rent videnskabelig fremstilling, hvis værdi for fremtidens historikere er uomtvistelig. Der er i Sverige skabt et værk om rigsdagen og forfatningen, som vi endnu må savne her i landet.

Værket rejser så godt som ingen problemer — peger ikke på uløste opgaver eller stiller spørgsmålstejn ved godtagne opfattelser af vort forfatningsliv. Godtages denne fremstilling af senere historikere, vil de få det indtryk, at i 1848 indførtes demokratiet i Danmark og siden er det gået i ubrudt linie fremad — måske med undtagelse af den triste periode under Estrup og så altså det kedelige mellem spil med rigsrådet, som nu slet ikke kommer forfatningen ved. Det er et forenklet og urigtigt billede af forfatningsudviklingen i Danmark. Var der i hele perioden almindelig enighed om demokratiet i den form, vi kender det i dag? Var

¹ Sveriges Riksdag 1435—1935, Bind I—XVII, Stockholm 1931—37.

der ikke så sent som i 30'erne stærke tendenser herhjemme, der gik imod det parlamentariske demokrati og benægtede dets fordele? Var alle i 1949 så rørende enige om, at vort demokrati er eet af de bedste i verden? Spørgsmål som disse kunne med udbytte være rejst i værket og ville i høj grad have forøget dets værdi for eftertiden. I sin omtalte tale i folketinget afsluttede *Julius Bomholt* med at sige, at »et saadant Arbejde vil faa varig national Betydning, og bidrage til, at Aaret 1949 kan fejres i Former, der svarer til Styrken i vort Demokrati og til vor Forfatnings Betydning i et Aarhundredes danske Historie¹.« Men man viser ikke vor forfatnings styrke ved at lade kritik og tvivl være uomtalt. At den har overlevet denne kritik og opretholdes trods tvivl er for mig mere tegn på dens styrke end det, at man ved festlige lejligheder forsøger at udglatte modsætningerne og tilsløre de meningsbrydninger, der er forudsætning for liv.

Værket om den danske rigsdags første 100 år er i flere henseender enestående. Men mest bemærkelsesværdigt set i sammenhæng med dansk historieskrivning er det, at det mig bekendt er første og hidtil eneste gang i Danmarks historie efter indførelsen af den frie forfatning, at den nye statsforms »magthavere«, den folkevalgte repræsentation, har henvendt sig til danske historikere med så stor en opgave. Der blev stillet midler til rådighed, og man bad historikerne om at skildre rigsdagens og forfatningens historie i det forløbne hundredeår.

Man kan hos *Ellen Jørgensen* læse om, hvordan de unge monarkier i det 16. århundrede »tog Historien i Tjeneste, skaffede sig gode Penne, lagde Arbejdet til rette og bekostede større Værkers Udgivelse².« Også enevælden forstod meget vel værdien af gode penne til at skrive monarkens og rigets historie.

Med det foreliggende værk har man lejlighed til at erfare, hvordan historikerne arbejder, når de tages i folkestyrets tjeneste.

Nu skal det retfærdigvis indrømmes, at arbejdsvilkårene ikke var de bedste. 2. verdenskrig var udbrudt, inden man fik begyndt på arbejdet, og på grund af besættelsen blev den egentlige påbegyndelse af arbejdet udskudt til 1944. Mange af forfatterne var i krigens år ude af stand til systematisk arbejde -- vore arkiver evakuerede de værdifuldeste arkivalier, der på den måde blev utilgængelige for forskningen. Rent psykisk indbød tiden vel heller ikke til stille syslen med fortidens problemer.

Det bratte skifte i redaktionen i løbet af 1944—45 har for-

¹ Se note 1, s. 2.

² Ellen Jørgensen: *Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800* (1931), 85.

mentlig heller ikke lettet arbejdet med planlægningen af værket. Det fremgår af forordet til 1. bind, at opgaven oprindeligt var overdraget Institutet for Historie og Samfundsøkonomi, hvis formand var daværende udenrigsminister, dr. phil. *P. Munch*. I august 1944 nedsatte rigsdagens præsidium et udvalg bestående af fire historikere til på deres vegne at føre yderligere forhandlinger og træffe afgørelse om den endelige plan. I 1945 overtog dette firemandsudvalg sammen med to repræsentanter for statsministeriet fuldstændig redaktionen af værket. Institutet forsvandt således helt ud af billedet, for i sin indtræden i den nye redaktion understregede *P. Munch*, at det ikke var som Institutets formand, men som statsministeriets ene repræsentant, at han deltog. Man må gå ud fra, at mange dispositioner, der allerede var truffet af Institutet, og forarbejder, der var gjort af de medarbejdere, som Institutet havde indgået aftale med, er gået tabt. Motiveringen for dette skifte i redaktionen kan man kun gisne om, men det er indlysende, at de bevilgende myndigheder gennem skiftet har skaffet sig mere hånd i hanke med værkets udformning.

Dette giver en det indtryk, at det man ønskede, hverken var et af vort århundredes største videnskabelige publikationer eller et monument for vor frie forfatning, men simpelthen et festskrift på bestilling på samme måde, som ethvert større firma med respekt for sig selv lader udarbejde skrifter i anledning af runde jubilæer.

Om man så føler at have fået, hvad man ønskede, skal jeg ikke kunne udtale mig om. Men dansk historieskrivning har — trods alle gode oplysninger og værdifulde betragtninger — ikke fået det værk om rigsdagen og vor forfatning, som man i så høj grad savner, og som der syntes at være en sjælden lejlighed til at få.

Ole Karup Pedersen.

Volker Weimar: Der Malmöer Waffenstillstand von 1848 (= Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Bd. 40. 1959. Karl Wachholtz Verlag Neumünster. 336 s.).

Ovenstående arbejde, for hvilket *Volker Weimar* i 1953 erhvervede doktorgraden ved Kiel universitet, omhandler dels afslutningen af våbenstilstanden i Malmø 26. august 1848 og dens modtagelse i hertugdømmerne og Tyskland, dels indsættelsen af fællesregeringen af 22. okt. 1848 og dennes styre indtil våbenstil-

standens ophør 3. april 1849. Ved disputatsen i 1953 forelå Weimars arbejde i maskinskreven tilstand, men er nu omkring årsskiftet 1959—60 udsendt som trykt bog; forordet er dateret oktober 1959.

Som det vil ses, falder emnet for en ikke ringe del sammen med det, som jeg har behandlet i 1. del af min her i tidsskriftet (11. rk. VI. 1960) anmeldte bog og min smst. offentliggjorte afhandling om fællesregeringens tilblivelse. Da min bog først udkom 1. sept. 1959, er der for så vidt intet at sige til, at Weimar ikke citerer den i sit værk. Man kunde måske snarere bebrejde mig, at jeg i min afhandling ikke har citeret Weimar, da Historisk Tidsskrifts pågældende hefte først udsendtes i begyndelsen af juni d. å. Den var dog både skrevet og sat, før Weimars bog forelå. Havde jeg kendt denne før, havde jeg nok citeret den enkelte steder og måske også suppleret min afhandling med få bemærkninger.

Forf. nævner i sit forord intet om, hvorvidt den foreliggende trykte bog er helt identisk med den maskinskrevne disputats fra 1953. Et enkelt sted har han dog citeret litteratur senere end dette år. Påfaldende er det imidlertid, når han s. 101, anm. 138 bemærker: »Eine Einsicht in die Staatsratsprotokolle war in Kopenhagen leider nicht möglich«. Da »Statsrådets Forhandlinger« I. 24. jan.—15. nov. 1848 og II. 16. nov. 1848—30. aug. 1850 foreligger trykt henholdsvis i årene 1954 og 1956 og også er blevet anmeldte i Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte, kunde man have ventet dem brugt i et arbejde, der er trykt mange år senere.

Idet jeg vil betragte denne undladelse som en lapsus, vil jeg gerne betone de store fortjenester, som Weimars arbejde har ved hans brug af et righoldigt trykt og utrykt materiale. Navnlig er der grund til at fremhæve hans benyttelse af utrykt kildestof i det danske rigsarkiv og af det såkaldte Primkenauarkiv, der nu befinder sig i Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek. Ligeledes er Bundesarchiv, Frankfurt a. M., og flere slesvig-holstenske privatarkiver benyttede. Så vidt skønnes, er hans studier her fyldestgørende og hans gengivelse af kildematerialet stort set korrekt. Yderligere er der al grund til at påskønne forf.s i indledningen nævnte oprigtige agt at gå til skildringen »sine ira et studio«.

Det vilde være underligt, om der ikke i et så stort arbejde af en ung historiker var indløbet en del unøjagtigheder eller urigtigheder, hvoraf nogle vel også kan skyldes sætteren. Adskillige navneformer er således ukorrekte: Westmoreland for Westmorland, Calliesen for Callisen, Warmstedt for Warnstedt, Hennings

for Henningsen, etc. Den danske gesandt i London Frederik (Friedrich) Ditlev Reventlow kaldes konsekvent for Fritz Reventlow (s. 258, 284), og provst Matzen i Tørninglen optræder vistnok med undtagelse af eet sted (s. 224) som provst Madsen. I denne forbindelse må det i øvrigt beklages, at bogen savner et navne-register.

Af urigtigheder skal jeg omtale nogle, men gør ikke krav på at have fået alle med. S. 82 hedder det om amtmanden over Haderslev amt, Fr. Johannsen: »Vor den deutschen Truppen floh Johannsen nach Sonderburg . . .«. Dette er urigtigt, idet Johannsen ikke flygtede og i hvert fald forblev nogen tid i Haderslev, efter at den provisoriske regering havde afsat ham (se min bog s. 115). S. 100 anføres de af Reedtz angivne grunde til, at han gik med til protokollen i Berlin 27. sept. vedr. fællesregeringen (sml. H.T. 11. rk. VI s. 49). Som nr. 3 af disse grunde siges, at forslaget (Dönhoffs) af lord Westmorland ansås som »ein bedeutendes Zugeständnis von Dänemark«. Der er tale om lige det modsatte. Udtalelsen s. 103, at »In Kopenhagen fand die in den Herzogtümern getroffene Auswahl aus den zehn Designierten volle Zustimmung«, er urigtig såvel som bemærkningen s. 141 »die von Dänemark ausgewählten Kandidaten« (1). S. 169 ff. omtales en petition [af 30/11] fra tysksindede borgere i Sønderborg til »den slesvig-holstenske landsforsamling«, men den er stilet til fællesregeringen, og landsforsamlingen var heller ikke inde på det tidspunkt, da den indsendtes, begyndelsen af dec. Efter at den, men naturligvis uden underskrifter, var publiceret i den slesvig-holstenske presse, indledtes der politiuundersøgelse i Sønderborg. S. 171 siges, at »Trotz dieser Sonderburger Vorgänge« indgaves der endnu to petitioner, nl. fra Nordborg og Augustenborg, til fællesregeringen. Da disse petitioner er tidligere end den sønderborgske, kan den senere politiuundersøgelse ikke så godt have påvirket underskriverne hverken til at vise deres mod eller skræmme dem. Det s. 275 omtalte »danske« fredsforslag er — meget ukritisk, synes jeg — hentet fra en fremstilling i Primkenau-arkivet (EE. 28): »Abriss der Geschichte der Friedensverhandlungen . . .«, men eksisterer selvsagt ikke i den form. At Danmark skulde foreslå kongeloven — der menes vel den kvindelige arvefølge — udstrakt til Slesvig, er urimeligt, da man fra dansk side anså den for længst indført her. S. 281 anm. 109 nævnes som en petition fra Holsten en petition fra Dänischwold godsdistrikt, men dette ligger i Slesvig.

Skønt der vil kunne anføres mange og gode eksempler på forf.s bestræbelse for at give en upartisk fremstilling (se f. eks. hans

omtale af helstatsmænd som Fr. Johannsen, Carl Moltke og Jørgen Hansen eller hans skildring af sammenstødet ved Brøns), kan der desværre også nævnes nogle på, at det ikke alle steder er lykkedes. Ufatteligt er det således, at vi stadig præsenteres for den horrible påstand, at det var det af Orla Lehmann forfattede svar til den slesvig-holstenske deputation om eftermiddagen den 24. marts, der var årsag til det slesvig-holstenske oprør, der udbrød natten mellem den 23. og 24., og hvis revolutionære krav allerede den 18. ved mødet i Rendsborg var formulerede. Men ifølge Weimar, s. 329, skal allerede dette møde være afholdt for at protestere »gegen die Inkorporation Schleswigs in Dänemark«, og s. 48 hedder det, at man fra tysk side ønskede den 17. marts i st. f. den 24. sat som den dato, fra hvilken de henholdsvis af kongen og den provisoriske regering udstedte love skulde ophøre at gælde, medmindre de sattes i kraft igen, »weil damit auch die dänische Inkorporationserklärung, die unmittelbare Ursache der schleswig-holsteinischen Erhebung, aufgehoben war«. Hvilken regeringserklæring sigter forf. til? Lehmanns af 24.? Da Weimar et par steder karakteriserer den østrigske gesandt i København, Vrints, som den upartiske iagttaget, skulde han have lagt mærke til dennes udtalelse i depeche 31. marts 1848: »Graf Knuth widerlegte, der historischen Wahrheit gemäss, die Angabe . . . dass die Kopenhagener Vorfälle jene in Holstein hervorgerufen hätten . . . jede Demonstration in den Herzogtümern ward hier mit einer Gegendemonstration beantwortet, bis der Bruch daraus entstand« (J. A. v. Rantzau: Europäische Quellen zur Schleswig-Holsteinischen Geschichte im 19. Jahrhundert. I (1934), 59 f.).

S. 38 taler forf. om Danmarks »hochgespannte Forderungen« under våbenstilstandsforhandlingerne. Det kan umuligt være fra et ejderdansk synspunkt, at denne karakteristik gives, ej heller fra et helstatssynspunkt, men ud fra det daværende slesvig-holstenske eller tyske. S. 325 læser vi, at Bunsen afviste »jedes Eingehen auf die unverschämten dänischen Forderungen«. Hører sådanne ukvemsord som »uforskammet« hjemme i en upartisk historiskrivning? S. 53 citeres åbenbart med tilslutning Rud. Schleidens udtalelse om, at i Malmø afgjordes vilkårligt »eine rein deutsche Angelegenheit«. Men kan Tysklands forsøg på at erobre en del af en fremmed stats område kaldes et rent tysk anliggende? S. 199 udtales, at »Die Schleswig-Holsteiner hatten wie kaum jemand unter dem Verbot der freien Meinungsäusserung gelitten«. Ja, slesvig-holstenerne har altid været sande martyrer — denne kommentar får være nok. S. 167 hævdes, at pastor Petersen i Notmark på Als blev fordrevet og »mishandlet«. Rigtigt er, at han af det

alsiske landeværn blev transporteret over til fastlandet, men foreligger der noget om, at han blev »mishandlet«? Forf. anfører som kilde herfor kun sin hypotese: »Sanft wird man mit ihm dabei nicht verfahren sein! S. 217 hører vi om de danske præsters »unselige Einmischung . . . in die nationale Auseinandersetzung«, men hvad med de slesvig-holstenske? Og s. 227 henvises der angående Nordslesvigs modstand mod fællesregeringen til, at her på landet var »die politische Bildung meist gering«.

Som forf. i de anførte eksempler godtager slesvig-holstensk terminologi fra treårskrigen, er det samme tilfældet med bedømmelsen af den preussiske politik og med vurderingen af den preussiske gesandt i London, Bunsens virksomhed her. Trods Bunsens utrættelige iver og begejstring for den slesvig-holstenske sag fremtræder han i advokat Samwers beretninger i et lidet flatterende lys for slesvig-holstenerne, og i dette ser forf. ham åbenbart. Han nævner, s. 261, at Samwers beretninger fra London på et tidspunkt, »wo die preussischen Akten und damit Bunsens Berichte nicht zugänglich sind«, er af stor kildeværdi. Ja, til belysning af Samwers opfattelse, men man kan ikke skrive London-forhandlingernes historie på basis af disse; det pågældende afsnit burde hellere være udeladt.

Som det fremgår af ovenstående har dr. Weimars bog fortrin som fejl, og ønskeligt havde det været, om i hvert fald en del af de sidste var blevet rettede inden trykningen. Til fortrinene må endvidere regnes, at fremstillingen er god og let læselig. Skønt blomsterelsker kan jeg dog ikke goutere sådanne retoriske pryd-blomster som »Gespannt blickte Europa nach Malmö« (s. 36) eller »ganz Europa drohte ihm« (d. v. s. Preussen. S. 54). »Europa« havde i revolutionsåret 1848 talrige andre spørgsmål at interessere sig for end det slesvig-holstenske. Men en væsentlig betydning havde dette — og har det vel fremdeles — for »roen i Norden«, for forholdet mellem Skandinavien og Tyskland.

Holger Hjelholt.

Nyt fra historisk Videnskab.

Den 9. juni 1960 døde museumsinspektør *Victor Hermansen*, 65 år gammel. Efter sin magisterconferens 1920 blev han knyttet til Nationalmuseets anden afdeling, fra 1928 som medredaktør af det dengang påbegyndte store inventarværk »Danmarks Kirker« og fra 1938 som inspektør. I kirkeværket har han udarbejdet bindene om Præstø amt (1933—35, sammen med sin læremester Chr. Axel Jensen), Sorø amt (1936—40, sammen med Poul Nørlund og Erik Moltke) og København I (1945—58, sammen med Aage Roussell og Jan Steenberg). I disse vægtige bind samt i sin bog om Københavns gamle Kirker (1932) og i mangfoldige mindre specialafhandlinger har han udmøntet sin store viden om dansk kirkelig arkæologi. — Endvidere har han udgivet en række topografiske og byhistoriske arbejder: Hillerød Bys Historie (1925, 2. udg. 1948), Roskilde Landevej (1927, sammen med J. T. Lundby), Ribe Bys Historie 1660—1730 (1929, sammen med Hugo Matthiessen og Otto Smith) og 1730—1820 II (Ribes Bispekrønike 1730—1820, 1946), Holbergtidens København (1932, sammen med Christian Elling), Køge Bys Historie (1932, sammen med Povl Engelstoft) samt mange mindre afhandlinger til belysning af topografiske og personalhistoriske forhold i København, Roskilde, Køge, Ribe m. m.

Det centrale i hans forfatterskab er dog lærdoms- og museums-historie. Ingen anden museumsmand var som han fortrolig med Nationalmuseets vækst fra kunstkammertiden til vore dage. Mange problemer vedrørende oldforskningens ældste tid og Nationalmuseets grundlæggelse har han klarlagt i en række større og mindre afhandlinger i Aarb. f. nord. Oldk., Fra Nationalmuseets Arbejdsmark, Hist. Medd. om København og flere steder. Hovedpersonen, den mand, som alt samlede sig om, var Christian Jürgensen Thomsen, som han havde planlagt at vie et større arbejde i forbindelse med en udgave af hans store brevveksling. Som en slags forarbejder til dette desværre ufuldendte værk kan man på en

måde betragte hans udgave af J. J. A. Worsaaes Erindringer (1935) og Breve (1938), hans afhandlinger om Frederik Münter og den danske Oldgranskning (Mindeskrift 1949), Johan Bülow som Samler (Kulturminster 1957), Rektor Peder Schade og hans Raritets-Kammer (Fra Københavns Amt 1935) m. m. »Gamle Thomsen« var for Hermansen sacrosanct, og bitre ord om ham og hans sparsommelighed var for Hermansen udtryk for en slet karakter.

Nationalmuseet har i Hermansen mistet en forsker, hvis plads det i en lang årrække fremover vil blive svært at få udfyldt. — Han var stiftende medlem af Selskabet for dansk Kulturhistorie (1936), bestyrelsesmedlem (siden 1935) af Selskabet for Københavns Historie og Topografi og medlem af Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie (1953).

Georg Galster.

Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie har udsendt 1. bind af en udgave af det kongelige rettertings bevarede arkivalier med titlen *Det kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid*, I. (1959, XII + 940 sider). Udgiver er arkivar ved Rigsarkivet, cand. mag. Troels Dahlerup, og professorerne dr. phil. Astrid Friis og dr. jur. Stig Iuul har ført tilsyn med udgaven.

Det er fortjenstfuldt, at en udgivelse af dette materiale nu er kommet i gang. Dets betydning for retshistorien, den økonomiske historie, kulturhistorien og endnu flere historiske discipliner er stor, og arbejdet bliver ikke mindre fortjenstfuldt ved, at opgaven hører til de sværere. Først og fremmest er selve materialets store omfang en vanskelighed, men hertil kommer yderligere, at en del af dommene er udaterede, og at forfølgingsbøgernes indhold i stor udstrækning er vanskeligt at datere — i al fald helt præcist.

Dateringsvanskelighederne har været i væsentlig grad medbestemmende ved materialets arrangering, idet man har valgt at aftrykke dommene i samme orden som de findes i protokollerne. Det bøder på den manglende kronologiske rækkefølge og er i det hele nyttigt, at udgiveren har foretaget henvisninger og jævnførrelser mellem domme, der har forbindelse med hinanden, mellem domme og forfølgninger etc. Da udgiveren til en vis grad har haft manuskript klar til næste bind, har han været i stand til også at kunne vise frem til det stof, som vil blive fremlagt i dette bind. Disse henvisninger såvelsom henvisninger til andet relevant arkivmateriale, kancelliregistranter o. lign. er megel værdifulde.

Det foreliggende bind rummer indholdet af herredagsdombøgerne nr. 1 og 2—3 (eet bind) på nær enkelte domme fra 1543, samt den første af forfølgingsbøgerne. Dommene er stort set fra årene 1537—40, idet der dog blandt de udaterede er nogle få stykker, der lader sig bestemme til 1541. Forfølgingsbogen, der, som nævnt, er særlig mangelfuld m. h. t. dateringer, spænder over et lidt større åremål, idet den bl. a. rummer stadfæstelsesbreve frem til 1544. Konsekvent udskydning af aktstykker yngre end 1540 har imidlertid været umulig, og forfølgingsbogen er derfor aftrykt i den skikkelse hvori den foreligger.

Dommene er forsynet med korte treleddede regester, der oplyser sagens parter, sagforholdet og afgørelsen. De fleste af dem er forbilledlig knapt og præcist affattet. Til forfølgingsbogens akter er der ikke regester. De små slægtstavler, der ledsager domme, hvor kendskab til parternes slægtsforhold er nødvendigt for forståelsen, er en nyttig hjælp.

Teksten gengives efter en afskrift af originalen, hvis pålidelighed der ikke synes grund til at anfægte. Adskillige stikprøver har kun afsløret småunøjagtigheder, som f. eks. Faberg ertz for Faberg artz (s. 15, l. 15. Samme side l. 8 er navnet rigtigt læst ertz), Beritte for Biritte (s. 160, l. 16), kiøb for kjøp (s. 211, l. 20) og Kuntzkone for Knutzkone (s. 378, l. 15). Sandsynligvis er der i de fleste tilfælde tale om trykfejl. Dem er der i det hele taget en del af.

Når forholdene har umuliggjort en klar kronologisk fremlægning og en præcis tidsmæssig afgrænsning af aktmaterialet, bliver registrene af ganske særlig betydning for udgavens anvendelighed, og den er da også velforsynet i så henseende. Der findes foruden personregister og stedregister et juridisk sagregister, et lovregister og en fortegnelse over rigsrådets medlemmer 1536—40.

Tilstedeværelsen af et sagregister må hilses med særlig glæde, selv om det kun dækker det rent juridiske. Den meget kortfattede introduktion til dette register nævner intet om, efter hvilke principper det er afgrænset, bortset fra at det kun går på dombøgerne og ikke på forfølgingsbøgerne. Grænserne synes imidlertid at være trukket ret stramt.

Stedregistret giver anledning til nogle bemærkninger: Aagel- uich, som udgiveren med megen betænkelighed tolker som Ager- vig, Næsbjerg s., må være Uglvig, Jærne s., Skast hd. (1566: Ogeluigh). Braband skal være Brabrand; fejlen optræder også i personregistret s. 885. Burigbøg mølle, der kun henføres til l'yn uden nærmere angivelse, er nok Borreby mølle, Bellinge s.,

Odense hd. (Landehjælp fra Fyn ca. 1510, fol. 4^b: borybøgh, hvor det anføres under Verninge s.). Hockballe, der med forbehold tolkes som Højballe, Hansted s., Vor hd., er Hopballe, Jelling s., Tørrild hd. (Jfr. Danmarks Stednavne, Vejle Amt (1944) s. 104). Ved Løjtved mangler en henvisning til s. 771. Wonse og Woyens, der henlægges til Nim hd. uden nærmere placering, er formentlig identiske med landsbyen Oens i Ølsted s., Hatting hd. (1492: Vodens, 1578: Vodens, 1581: Onse).

Rigsdomstolens akter er en af de vigtigste kilder til belysning af jordbesiddelsesforholdene i landet i det 16. årh. Bl. a. i den forbindelse er tolkningen af stednavnene, der nævnes deri, af meget stor betydning; derfor disse mere indgående bemærkninger på dette punkt. De bør imidlertid ikke overskygge den kendsgerning, at vi her er ved af få en ny solid og samvittighedsfuldt udarbejdet kildeudgave.

Sigurd Jensen.

Museumsdirektør Otto Andrup nåede ikke at få afsluttet sine undersøgelser over portrætterne i det adelige jomfrukloster i Odense. Efter direktør Andrups død blev det overdraget museumsinspektør *H. D. Schepelern* at fortsætte og fuldføre arbejdet, og i 1959 forelå det færdige resultat i form af en lille bog, *Portrætsamlingen i Odense adelige jomfrukloster*, udgivet af *Det nationalhistoriske Museum paa Frederiksborg*, 1959, (142 sider, forsynet med 53 illustrationer og 1 farveplanche, den samme som også smykker bogens omslag).

Klostret i Odense blev stiftet i 1716 af den store bogsamlerske *Karen Brahe* (1657—1736), som her især i bibliotekssalen lod ophænge en række malerier, fortrinsvis familieportrætter af afdøde og samtidige slægtninge. Hertil føjedes enkelte billeder med religiøse og åndelige motiver. Det ældste inventarium er fra 1738, og det er dette, som danner grundlaget for *H. D. Schepelerns* grundige undersøgelse og identification af portrætterne. Malerisamlingen har idag omtrent samme karakter og omfang som i 1738. Kun få billeder er senere kommet til, og endnu færre er fjernet. Dog, de formodentlig 3 værdifuldeste portrætter i samlingen af *Tycho Brahe*, den lærde *Holger Rosenkrantz* og hans hustru *Sophie Brahe* mangler. De sendtes nemlig efter kunsthistorikeren *N. L. Høyens* ønske til *Frederiksborg* i 1835, idet man mente, at opbevaringsforholdene var bedre der end i Odense. Som erstatning lod man 3 kopier, malt af *C. A. Jensen*, ophænge i klostret. Ved slotsbranden i 1859 gik originalerne tabt, og idag eksisterer kun

C. A. Jensens kopier i Odense. I 1738 synes der ikke at have hersket tvivl om, hvem alle portrætterne forestillede; men denne viden er beklageligvis gået i glemme i de følgende århundreder, hvor inventarierne kun navngiver enkelte portrætter og ellers blot oplyser f. eks. »Tyve og to Portraiter i Ramme, smaa og store« (1793-inventariet). Det er dog lykkedes Schepelern at identificere 13 af 14 mandsporætter og 10 af 25 kvindeportætter.

Schepelerns bog falder klart i 2 dele. I den første, *indledning*, skildrer han klostrets historie og opridser baggrunden og traditionen for de protestantiske jomfruklostre i Danmark. Måske er hans fremstilling lidt for unuanceret, men det er sikkert rigtigt at trække en af linjerne tilbage til Leonora Christina, hvis beskedne hofholdning i Maribo peger frem mod de senere frøkenklostre. Endelig redegør forfatteren særligt for omstændighederne vedrørende afleveringerne til Frederiksborg i slutningen af 1830-erne. I den anden del, *kataloget*, fremlægger han sine egentlige undersøgelser af og kommentarer til hvert enkelt maleri. Beskrivelserne og analyserne er skoleeksempler på den metode, som anvendes på Frederiksborgmuseet, og følger nøje det skema, som Otto Andrup har opstillet.¹

Portrætterne er karakteristiske for dansk portrætmaleri fra slutningen af 1500-tallet til begyndelsen af 1700-tallet, og de er »målt med en hjemlig målestok . . . i det hele (af) en ret god kvalitet« (s. 49). Det bedste af de bevarede billeder er uden tvivl portrættet af klostrets stifterinde Karen Brahe. Med god grund er det da også dette maleri, som bringes på bogomslaget. »Portrætsamlingen i Odense adelige Jomfrukloster« slutter værdigt op i rækken af undersøgelser af portrætsamlinger på danske herregårde og klostre — jeg tænker her først og fremmest på Otto Andrups kataloger over malerierne på Gaunø, Vemmetofte og Gisselfeldt. Man må håbe, at Frederiksborgmuseet fortsat inspirerer medarbejdernes ikonografiske studier. Både Povl Ellers »Adam Oehlschläger portrætter« fra 1958 og nu Schepelerns bog giver gode løfter for fremtidige publikationer af lignende karakter.

Kirsten-Elizabeth Jessen.

Systematiserende, ræsonnerende og udvælgende bibliografier er et kærkomment hjælpemiddel for historikerne. Ogsaa andre end tyske historikere bør da være *Günther Franz* tak skyldige for at

¹ O. Andrup, bl. a. »Über die Arbeit der ikonographischen Kommission«, 1932, og »La Terminologie de l'étendue du portrait adoptée par le VIIe congrès international des sciences historiques à Varsovie 1933«.

han har ladet sin i 1951 udsendte *Deutsche Bücherkunde* efterfølge af en *Bücherkunde zur Weltgeschichte vom Untergang des römischen Weltreiches bis zur Gegenwart* (1956). Begge er udkommet paa det højt ansete R. Oldenbourg Verlag. Det sidste værk er tilegnet forlagets nuværende leder Wilhelm Oldenbourg i anledning af hans 80 aars fødselsdag i 1955. Günther Franz har til det først nævnte værk overført den i Dahlmann-Waitz »Quellenkunde der deutsche Geschichte« anvendte systematik. Han har i det omfang, det var praktisk muligt, ogsaa bragt denne i anvendelse i »Bücherkunde zur Weltgeschichte«. Ikke færre end 20 tyske historikere har medvirket ved dette sidste værk. Blandt disse maa særlig nævnes den ene af redaktørerne af *Historische Zeitschrift*, Walther Kienast, der paa forbilledlig vis har udarbejdet afsnittet om engelsk middelalderhistorie. Saa langt medarbejdernes indsigt har rakt, og hvor det drejer sig om særlig betydningsfulde værker, er tilføjet en kort orientering. Enkelte helt moderne værker er ogsaa saaledes markerede og placerede. Det gælder bl. a. Fernand Braudels store værk »La méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II« (1949). En følge af, at Tysklands historie allerede var dækket af »Deutsche Bücherkunde« er at afsnittet herom her er holdt i knap form. Det forudsætter, som forf. selv gør opmærksom paa i sit forord, at man benytter dette. Om end »Bücherkunde zur Weltgeschichte« ogsaa er beregnet til brug for andre historikere end tyske, er der dog et punkt, hvor det tyske element synes mig vel fremherskende. Det drejer sig om det efter stor maalestok medtagne udvalg af tyske samlingsværker. Man kan let faa indtryk af, at man fra tysk side her har ydet det overordentlige. Dette er næppe tilfældet, hvis man sammenligner med, hvad der er fremkommet fra fransk og engelsk side. Endelig har Günther Franz gjort en heroisk anstrengelse for ogsaa at medtage historisk litteratur, der behandler andre verdensdele end den europæiske. Af bogens i alt 480 sider er 304 viet Europa. Af de resterende optager U.S.A. og Canada 36 sider. Dette maa vel siges at være en knap tilmaalt plads. Et forfatterregister og et kort »Lande, Städte und Völkerregister, bidrager til at gøre denne fortræffelige haandbog let haandlerlig.

Astrid Friis.

I 1959 var der gået 100 år, siden det af Heinrich von Sybel grundlagte »Historische Zeitschrift« begyndte at udkomme. Naturligt nok har forlaget, R. Oldenbourg, villet markere begivenheden. Det er sket ved et af den nuværende redaktør *Theodor Schieder*,

professor i Köln, udgivet omfattende jubilæumsværk: *Hundert Jahre Historische Zeitschrift. 1859—1959. Beiträge zur Geschichte der Historiographie in den deutschsprachigen Ländern* (Verlag von R. Oldenbourg. München 1959. 518 s.).

Med størst interesse læser man af disse bidrag det første, Theodor Schieders »Die deutsche Geschichtswissenschaft im Spiegel der Historischen Zeitschrift« (s. 1—72), hvortil er føjet en række interessante »Anlagen« til belysning af tidsskriftets opståen og historie. Denne domineres næsten helt af to udgivere: grundlæggeren Heinrich von Sybel (d. 1895) og Friedrich Meinecke, der var redaktør i et endnu længere spand af tid, nemlig fra 1896 til 1935, da nazisterne tvang ham bort fra ledelsen. Meinecke var, som bekendt, helt afvisende over for den nazistiske bevægelse. Da Walter Frank, præsident for rigsinstittet for »det nye Tysklands historie«, i okt. 1935 ved Meineckes afgang ønskede at fastslå, at denne var sket »ohne Zwang, aus der Erkenntnis heraus, dass eine neue Zeit neue Menschen fordere«, afviste Meinecke i sit svar (bilag 29) denne betragtning: »Doch will ich auf meine Motive, die Sie nicht wissen können, jetzt nicht eingehen«. M. havde ønsket, at »Historische Zeitschrift« skulde være faldet med ære (s. 35). Men redaktionen overtoges af Karl Alexander von Müller, der som de fleste andre tyske historikere var villige til at indgå på kompromisser eller tilpasse sig »den nye tid«, slå bro mellem gammelt og nyt. Som M. imidlertid skriver i et brev fra nov. 1945 til Müller (s. 69, anm. 1): kløften mellem gammelt og nyt kunde der ikke slås bro over. »Deri var vi uenige. Jeg har i Hitler fra først af set Satan — og desværre fået ret«.

En fængslende skildring, understøttet af tilhørende aktstykker, giver Schieder af den kendte kulturhistoriker Karl Lamprechts forsøg på efter Sybels død at blive redaktør af »Historische Zeitschrift«, hvorved dettes karakter i hvert fald vilde være blevet stærkt ændret. Forsøget mislykkedes, og i stedet overtog efter Meineckes forslag Heinrich von Treitschke hvervet. Han døde allerede året efter, men havde da i tidsskriftet publiceret sin sidste afhandling »Das Gefecht von Eckernförde 1849«, bygget på optegnelser af faderen, der som sachsisk officer deltog i kampen.

Vilde Lamprechts eventuelle overtagelse af tidsskriftet have ændret dettes karakter, må det siges, at det ikke mindre blev tilfældet med Meinecke som redaktør på grund af M.s egen udvikling og hans stedse stærkere interesse for ånds- og idéhistorie. Dette er så velkendt, at jeg ikke skal komme ind derpå. Ligeledes lader jeg uomtalt de mange andre interessante bemærkninger,

der i Schieders afhandling findes om »Historische Zeitschrift« behandling af tyske historiske problemer, samtids som fortids.

Schieders afhandling efterfølges af to hidtil ikke i »Zeitschrift« offentliggjorte afhandlinger. Den første er Heinrich von Sybels om »Carl Ludwig von Hinckeldey 1852—1856«, der i november 1848 var blevet udnævnt til politipræsident i Berlin. At afhandlingen ikke tidligere blev trykt, skyldes formentlig dens benyttelse af indenrigsministeriets akter. Den anden afhandling er Hermann Onckens »Wandlungen des Geschichtsbildes in revolutionären Epochen« med dens kritik af nazistisk historieopfattelse. Den holdtes først som tale i »Preussische Akademie der Wissenschaften« (dec. 1934), blev siden trykt og fremkaldte Walter Franks angreb på Oncken og dennes suspension fra hans stilling ved Berlin universitet. Meinecke havde villet publicere afhandlingen i »Zeitschrift« for at vise sin tilslutning til Oncken. Formelt tog Oncken ganske vist afhandlingen tilbage, men sagen medvirkede til Meineckes afgang.

Jubilæumsværkets øvrige bidrag er, bortset fra slutningsartiklen, Werner Näfs »Schweizerische Ausblicke auf die allgemeine Geschichte«, så stofmættede, overfyldte med navne og noter, at det er en tung læsning. Jeg henviser bl. a. til anførelsen s. 437 af de mænd, der har dyrket østrigsk hjemstavns historie. Siden er stort set navne, ca. 80, uden al karakterisering. At afhandlingerne rummer megen viden og også oaser i form af åndrige bemærkninger hist og her, skal dog ikke benægtes. Jeg nævner bidragene: Hermann Heimpele: »Über Organisationsformen Historischer Forschung in Deutschland« (s. 139—222); Josef Engel: »Die deutschen Universitäten und die Geschichtswissenschaft« (s. 223—378); Alphons Lhotsky: »Geschichtsforschung und Geschichtsschreibung in Österreich« (s. 379—448); Eduard K. Fueter: »Geschichte der gesamtschweizerischen historischen Organisation« (s. 449—505). Denne sidste synes mig læseligere. Af interesse for danske, der har med internationalt historisk samarbejde at gøre, er også oplysningerne (s. 495 ff.) om Schweiz' vigtige bidrag til dette. Man møder her en række kendte navne fra dette.

I værket findes vist kun to danske historikere nævnt. Aage Friis' bidrag i 1922 til »Historische Zeitschrift« med en artikel om ophævelsen af § 5, og et andet sted møder vi navnet Erslev (s. 412), skønt uden angivelse af hvem han er. Sammenhængen viser dog formentlig, at navnet må sættes i forbindelse med den tyske udgave (fra 1928) af hans »Historisk Teknik«.

Holger Hjelholt.

Selvom der fra det forløbne tiår foreligger i hvert fald tre store værker om Tacitus, må udsendelsen af *sir Ronald Syme's* tobindsmonografi *Tacitus, I—II*. ((Oxford 1958), xii + 856 sider) med sine indgående analyser modtages med største opmærksomhed. Med få undtagelser har sammenhængen mellem Tacitus' politiske og historiografiske virke ikke tidligere været så stærkt betonet, som tilfældet er her. Allerede bogens disposition røber, hvor magtpåliggende det har været forfatteren at dokumentere denne sammenhæng. De litterære og filologiske aspekter træder noget i baggrunden, og intet af Tacitus' tidligere arbejder, *Agri-cola*, *Dialogus* eller *Germania* får tilnærmelsesvis samme placering som hans *Annales* og *Historiae*. Begge disse værker dateres til et ret sent tidspunkt — *Annales* således måske lidt dristigt til begyndelsen af 120'erne — og begge opfattes som udtryk for, at Tacitus ikke har kunnet argumentere politisk frit overfor kejsermagten; kun gennem den indirekte form, hans historieskrivning bød ham, fik han og de senatskredse, han repræsenterede, mulighed for at komme til orde. Det didaktiske element i Tacitus' historieskrivning er jo imidlertid ikke noget nyt; nyt er det derimod, at hans mål præciseres langt mere indgående end det tidligere er sket.

Allerede i sit første, store værk »*The Roman Revolution*« fra 1939 fremhævede Ronald Syme, at det augustæiske principat ikke repræsenterede den retablering af det republikanske styre, som det i den officielle terminologi gjorde krav på, men et personligt — eller i hvert fald oligarkisk — styre ikklædt legale bemyndigelser, der stillede kejsermagten særdeles frit. Og samtidig påviste forfatteren, hvorledes Augustus og hans nærmeste kreds formåede at forme en enstemmig opinion til gunst for kejsermagten. Den vurdering, han her gjorde sig til talsmand for, brød på mange måder med den traditionelle tolkning af principatet, således som den f. eks. kom til udtryk i den særdeles velvillige fremstilling i *The Cambridge Ancient History*. At Ronald Symes omvurdering lod sig gennemføre i det store hele på overbevisende måde hænger vel blandt andet sammen med forfatterens personlige skepsis, og måske også med, at vor egen tids erfaringer tillod et langt mere nøgternt syn på principatet. Men det skyldes også den betydning, Ronald Syme tillægger de altfor ofte oversete understrømninger i datidens politiske liv: Personlige ambitioner, klike-dannelser og de toneangivende slægters særegne struktur.

Både forfatterens skepsis og hans eminente kombinationsevne præger med usvækket styrke Tacitus-monografien. Disse egenskaber er nemlig forudsætningen for hans forsøg på at kæde de

politiske og historiografiske aspekter af Tacitus' livsværk sammen i en enhed. Hvor man hidtil ofte har været tilbøjelig til at opfatte denne som antimonarkisk og hans værk som produkt af det gamle aristokratis galde mod den usurperede kejsermagt, opnår Ronald Syme en langt mere plausibel tolkning og langt større nuancering. Det er utvivlsomt velmotiveret at betone, at Tacitus næppe har næret nogle illusioner om den tabte, politiske frihed (jfr. iøvrigt *The Roman Revolution* s. 512 ff.), og at han har været fuldt på det rene med senrepublikkens korrupsion. Selv tilhørte han den realistiske og stoisk influerede senatskreds, der kom til magten med Nerva efter Domitians despoti, og for denne kreds udfyldte principatet en nødvendig funktion, når det betryggede den personlige retssikkerhed og en stabil samfundsorden. At Tacitus' arbejde ikke først og fremmest tager sigte på at reproducere fortiden så loyalt som muligt, er næppe nogen nyhed. Det værdifulde i Symes' analyse er snarest den stærke betoning af, at Tacitus' arbejde ikke var udtryk for principløs bitterhed mod kejsermagten, men at hans hensigt var at give en psykologisk og analytisk begrundet vurdering. Hans målestok var naturligvis det kejsrideal, hans milieu gjorde sig til talsmand for, og hans mål didaktisk.

Det er indlysende, at dommen over en række af det første århundredes herskere under Tacitus' elegante pen måtte falde meget negativ ud, ganske simpelt fordi de ikke opfyldte de krav, han stillede til dem. Og ligeså indlysende er det, at Ronald Symes' historiografiske undersøgelser nødvendigvis også kan give anledning til at tage mange sider af den ældre kejsertids historie op til fornyet drøftelse.

Det er muligt, at en del forskere på grund af vurderingens personlige præg vil føle sig mere eller mindre bundet af det traditionelle Tacitus-billede, men som helhed virker hovedresultatet ganske overbevisende og er gennemført med en styrke og konsekvens, der vil gøre bogen til et hovedværk i Tacitus-forskningen.

E. Ladewig Petersen.

Hovedvanskeligheden ved at tolke og tidsfæste overgangen fra oldtid til middelalder består i at bestemme de kriterier, der afgør og karakteriserer denne perodisering. Til den allerede svulmende litteratur om dette emne foreligger et nyt bidrag fra amerikansk side i *Wm. C. Bark: Origins of the Medieval World. (Stanford Studies in History, Economics and Political Science XIV, Stanford University Press 1958, xi + 162 sider).*

Allerede indledningsvis fastslår forfatteren, at han har valgt den noget ubestemte titel, fordi hans mål er analytisk og ikke deskriptivt. Det gør naturligvis ikke bogen mindre pretentiøs, og selvom den får sin berettigelse netop af denne grund, opfylder den næppe forventningerne. Det skyldes blandt andet, at dens kritik og dens fortolkning trods hensigten ikke danner nogen organisk helhed. Diskussionen af forgængernes opfattelser fylder urimeligt og foregår for ofte på andres autoritet. Særligt forstemmende virker forfatterens opgør post festum med Henri Pirenne¹.

Wm. Barks egen fortolkning nærmer sig selv det uhistoriske ved sin personligt prægede betoning af det nybrud, folkevandringsfolkenes teknologiske standard fører med sig efter kejsertidens stagnation. Dette aspekt, som iøvrigt f. eks. også Lynn White har beskæftiget sig med², er vel korrekt, men næppe tilstrækkeligt sikkert placeret i sin tidsmæssige sammenhæng. Den tidligste middelalders tekniske udfoldelse har jo først og fremmest sin betydning i den store rydningsproces og i skabelsen af de militære elementer af det feudale samfund. Hvad der derimod straks har mindre interesse, er forfatterens — sikkert stærkt tidsbetonede — overbevisning om, at den klassiske oldtids forfald følgelig ikke er noget beklagelsesværdigt fænomen.

E. Ladewig Petersen.

Skønt T. F. Touts gamle fremstilling af Englands historie i perioden 1216—1377 (i W. Hunt and R. L. Poole: *A Political History of England*, vol. III, London 1903) i kraft af sin forfatters autoritet endnu i mange henseender er overordentlig brugbar, repræsenterer *M. McKisacks* behandling af det 14. århundrede (*The Fourteenth Century, 1307—1399. (The Oxford History of England, ed. by sir George Clark, vol. VI, Oxford 1959), xix + 598 sider*) en meget velkommen fornyelse bl. a. fordi dens horisont efter sagens natur er bredere. Yderligere fremtræder dette bind i højere grad end F. M. Powicke's fornemme syntese af det 13. århundredes historie som en systematik af de sidste generationers forskningsarbejde. Det giver den det standardformat, som Oxfordserien forudsætter, ved sin grundighed, sin redelighed og sin

¹ Er det iøvrigt helt berettiget at hævde (s. 4), at forskere som Marc Bloch, Alfons Dopsch, Gunnar Mickwitz, Michael Rostovtzeff og Henri Pirenne, der stærkest har taget til orde mod det traditionelle syn, fortrinsvis har virket nedbrydende uden at opbygge nogen ny løsning?

² Lynn White: *Technology and Invention. (Speculum XV (Cambr., Mass. 1940))*, som Bark iøvrigt ikke citerer, men hvis grundsyn kan minde om hans.

klarhed. Der kan måske være grund til her at fremhæve forf.s velafbalancerede fremstilling af Edward II.s forhold til de engelske baroner og af de vigtige *Ordinances* fra 1311 (s. 12 ff.); hans redogørelse for den omstridte *Modus tenendi Parliamentum*, hvis engelske version — som det oftest sker — får prioriteten, og som dateres til ca. 1316—24, men H. G. Richardsons og G. O. Sayles afvigende datering og vurdering citeres loyalt (s. 183 f.); og endelig kan man fremdrage den velafbalancerede skildring af »det gode Parlament« i 1376 og revolten i 1381 (s. 384 ff.).

Medens forfatterens bedømmelse af Edward II — udover naturligvis T. F. Touts grundlæggende monografi — overvejende støtter sig til det materiale, den anonyme, men absolut samtidige *Vita Edwardi Secundi* fremlægger, savner man en tilsvarende vejledning for sønnen. Ikke destomindre hører vurderingen af Edward III til bogens mest originale islæt, en vurdering som allerede på grund af Oxfordseriens autoritet sikkert vil komme til at øve betydelig indflydelse.¹ Og hvor samtidens reaktioner ganske klart afspejler den engelske overklassens forargelse over Edward II.s eccentricke hobbies og over favoriseringen af personer som Peter Gaveston og the Despencers, sporer vi ingen spændingsmomenter af denne art under sønnens regering; hvor Edward II.s adfærd havde krænket det engelske aristokratis elementæreste sociale og politiske begreber, deler Edward III dem uden forbehold. Det portræt, McKisack tegner af denne konge, beror fortrinsvis på en kasuistisk undersøgelse, og resultatet er en skikkelse, der i alle henseender opfylder senmiddelalderens ridderideal, således som vi kender det fra Johan Huizingas og Sidney Painters analyser.

Edward III.s forhold til den engelske højadel formede sig tilsyneladende ret gnidningsfrit, sikkert netop fordi han delte dens fordomme. Det er utvivlsomt dette fænomen, der forklarer både samtidens lovprisning af kongen og William Stubbs negative dom over ham. Forsåvidt som Edward III opfylder sin samtids kongeideal, er McKisacks nyvurdering en sund reaktion. Den rent historiske vurdering må naturligvis også inddrage andre momenter. Det er således indlysende rigtigt, at Edward III.s finans- og handelspolitik ikke, som man undertiden tidligere har været tilbøjelig til at mene, afspejler nogen landsfaderlig beskyttelsesidé, men at uldhandelens organisation og den spirende klædeindustri blandt andet er produkter af en politik, der tjente helt andre formål. Dette komplicerede samspil kommer på grund af bogens dispo-

¹ Forf. har siden motiveret sin opfattelse nærmere i sin James Bryce Memorial Lecture: Edward III and the Historians (History, Journal of the Historical Association, vol. XLIII (London 1960), 1-15).

sition iøvrigt næppe helt til sin ret. På tilsvarende måde er forfatterens velvillige bedømmelse af Edward III.s taktiske begavelse naturlig på baggrund af den omvurdering, han foretager. Det forekommer mig dog unødvendigt at fremhæve muligheden af, at kongen kan have taget ved lære af sin faders skæbnesvangre fejltagelser.

Det nye billede af Edward III fører til den i og for sig ikke uberettigede konsekvens, at hans kongemagt på mange måder repræsenterer et antiklimaks til Henrik III.s sejge kamp mod det engelske aristokrati og Edward I.s håndfaste styrkelse af sin magt. Edward III accepterer stort set de vilkår, de engelske baroner havde forlangt af faderen i en form for samarbejde. McKisack fremhæver med rette, at det sikkert har været denne omstændighed, der forklarer, at kongen kunde samle det engelske folk om sig i et nationalt samarbejde mod Frankrig, og at det engelske samfund i modsætning til det franske kunde gå med til at stille sine ressourcer til rådighed for kampen mod Frankrig. Selvom man således kan diskutere enkeltheder i McKisacks nyvurdering af Edward III, må hans rekonstruktion som helhed karakteriseres som overbevisende, og hans fremstilling må modtages med taknemmelighed som et up to date standardværk.

E. Ladewig Petersen.

Den amerikanske historiker professor *W. K. Jordans* bog *Philanthropy in England 1480—1660* (Allen a. Unwin, 1959, 410 sider) er et pionerarbejde, som paakalder betydelig interesse. Mig bekendt har ingen hidtil forsøgt at foretage en kombineret tvær- og længdesnits undersøgelse og analyse af denne art. Formålet fremgaar klart af undertitlen *A Study of the Changing Pattern of English Social Aspirations*. Professor Jordan har valgt at søge et tidsrum belyst, i hvilket det var venteligt, at donationer ville faa et andet mønster, idet den første periode, han vælger at belyse, er senkatolicismens — dog ført helt frem til 1540. Han slutter med perioden 1640—1660, om hvilken det kunne ventes, at revolution, borgerkrig, puritanisme og Cromwellianisme satte sit særlige præg.

Det af ham nyttede kildemateriale er stort, men maa vel dog betegnes som ensidigt. De endnu intakte arkivfonds fra the »pre-rogative courts« i Canterbury og York er blevet eksploiterede. Af alle testamenter, hvis gyldighed her er blevet prøvede, er alle bestemmelser om donationer blevne ekstraherede for ialt 10 grevskaber, dækkende ca. en trediedel af England. Vigtigt og afgørende

er at London er indbefattet, derimod kun een større engelsk provinsby, Bristol. Valget af de grevskaber, der er inddraget i undersøgelsen, kan maaske omtvistes. Gærne havde man set forholdene i Wiltshire, Gloucestershire og Suffolk belyst. Vigtigt er at Yorkshire og Lancashire er blandt de i undersøgelsen medindbefattede grevskaber. Det kan ikke undre, at donationer til kirkelige formaal efter 1540 er stærkt dalende. Og naar det allerede for de følgende aartier kan noteres, at donationer med formaal at støtte de fattigste er stigende, betyder det dog ikke andet, end at dette ikke længere betragtedes som en særlig kirkelig opgave.

Forfatteren har foretaget en grupeinddeling af donatorerne. Vi faar besked om højadelens, gentryens (opdelte i to grupper), the yeomens og endda the husbandmens donationer. Særligt kan her bemærkes, hvor lidt der er ydet fra højadelen. Forfatterens bemærkning om, at højadelen havde for mange andre forpligtelser til ogsaa at kunne vise godgørenhed, er næppe helt relevant. Meget vel kan den daglige byrde dog have været stor. Et fingerpeg herom kan være, at højadelens donationer først og fremmest tog sigte paa at afhjælpe akut nød. Illustrerende er den hyldest, som jarlen af Huntingdon, Henry Hastings, blev til del efter sin død i 1595 i »The Crie of the Poor«, hvori det siges: »To poor and to needy, to high and to low, Lord Hastings was friendly, all people doth know. His gates were still open the stranger to feed and comfort the succourless always in need. . . He built up no palace, nor purchased no town, but gave it to scholars to get him renown. . . No groves he enclosed nor felled no wood, no pastures he paled to do himself good; to commons and country he lived a good friend, and gave to the needy what God did him send« (citeret efter Neale: *The Elizabethan House of Commons*, s. 39). Anm. skal tilføje, at han var gift med en Dudley og saaledes svoger til jarlen af Leicester og at han havde sine godser i Leicestershire. Om hans fremtrædende position er det tilstrækkeligt at nævne, at han fra 1572 var Lord President of the Council of the North. Hvad der giver ham en særstilling er dog, at han var puritaner. — Baade om høj- og lavegejstligheden noteres, at for begge gejstlige klasser var interessen for at sikre uddannelse ved universiteter som skoler fremherskende. 63,5% af højgejstlighedens donationer havde saadant formaal, 44% af lavegejstlighedens. Medens denne sidste gruppe reserverede 26% af deres donationer til poor relief, havde kun 10% af højgejstlighedens donationer dette formaal.

Bybefolkningen er delt op i »merchants«, handlende, haandværkere, en gruppe bestaaende af embedsmænd og »common-lawyers«. »The merchants« stjæler unægtelig billedet. Af samtlige

donationer inden for hele det behandlede tidsrum tegner disse sig for 43%. En analyse af disses donationer har da særlig interesse. Som for de øvrige samfundsklasser gælder det, at omtrent halvdelen af donationer i tiden 1480—1540 havde kirkeligt formaal. I samme tidsrum havde 23% af donationerne til formaal at afhjælpe fattigdom. Allerede i tiden 1541—60 havde billedet skiftet. 8,4% af donationerne gik til kirkelige formaal, 43% til fattigforsorg. 21% doneredes til uddannelse mod 9% i den foregaaende periode. En gruppe, som forfatteren kalder »social rehabilitation«, tegner sig for 16% af donationerne mod 7% i den første periode. I den elizabethanske tidsalder er der en variation i mønstret, idet fattigforsorg og uddannelse begge doneres med 32% og »social rehabilitation« med 24,5% af samtlige donationer, men atter i tiden 1601—40 dominerer donationer, der har afhjælpning af fattigdom til formaal, med 45% af samtlige donationer, medens 26% testamenteredes til uddannelse. 12% doneredes til kirkelige formaal. Variationerne for tiden 1641—60 er ikke store. Det fremhæves af forfatteren, at denne vigtige samfundsklasses donationer i reglen var store. Tanken melder sig, at donatorerne har ønsket deres navn bevaret for eftertiden takket være en stor og samfundsnyttig donation. Heri er der da et fremtidsperspektiv.

Forfatteren har indføjet lidt materiale over bidrag og gaver givet i levende live bl. a. til reparation eller bygning paa kirker m. m. Dette er dog sikkert kun en ringe brøkdelen af saadanne gaver. Næppe er det muligt at finde frem til en maaling af godgørenhed, øvet til stadighed af de bemidlede klasser til afhjælpning af fattigdom. Indtil sidste verdenskrig var saadan godgørenhed særligt karakteriserende for England.

Forfatteren har fortjeneste af at have fremhævet den lovgivning i slutningen af Elizabeths regeringstid, der sikrede, at donationer blev anvendte efter det af testator udtrykte ønske. Svagheder er der ogsaa i professor Jordans arbejde. Ved sammenligningen af de forskellige tidsrum lader han bevidst den stærke prisstigning, der inden for tidsrummet han har behandlet fandt sted, ude af betragtning. Man maa derfor læse hans betragtninger med meget forbehold og helst selv studere hans rige tabellariske materiale. Af dette kan klart udlæses, at donationerne, ikke mindst købmandsklassens, var særligt store i tidsrummet 1601—40. I dette tidsrum udgjorde de 48% af samtlige donationer. Det undrer næppe, at donationerne ogsaa fra denne rige samfundsklasse faldt noget i tidsrummet 1641—60. Dog synes den at have klaret sig bedre end andre samfundsklasser. Dens donationer udgjorde for dette tidsrum 53% af den samlede donationsmasse.

Historisk Tidsskrift udgives med 2 hefter årlig. Den danske historiske Forenings medlemmer og faste abonnenter betaler årlig 12 kroner. Anmeldelser om indtrædelse modtages hos foreningens formand, overarkivar dr. phil. HOLGER HJELHOLT, Markvej 15, Kbh. F. eller kasserer, prof. dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN, Blytsvej 8, Kbh. F., mens abonnement på Historisk Tidsskrift kan tegnes hos Dansk Videnskabs Forlag A/S, Torvegade 21, Kbh. K., og hos samtlige boghandlere. Meddelelser om bopælsforandring samt klager over mangler ved tidsskriftets tilsendelse bedes sendt til kassereren eller forlaget. Bidrag til optagelse i tidsskriftet bedes sendt til professor, dr. phil. ASTRID FRIIS, Kr. Zahrtmanns plads 83, Kbh. F. Bøger til anmeldelse bedes sendt til redaktionen, Institutet for Historie og Samfundsøkonomi, Skt. Peders Stræde 5, Kbh. K.

Foreningens medlemmer kan, for så vidt forråd haves, få ethvert bind af 1—9. række af Historisk Tidsskrift mod at betale 4 kr. For 10. række betales 8 kr. pr. bind og 11. række bd. I—V 15 kr. pr. bind. Registret til 3die række leveres, når ønskes, gratis sammen med rækkens 6te bind; ellers betales det med 50 øre.

For følgende bøger gælder en prisnedsættelse:

GARDE: Den dansk-norske Sømagts Historie 1535—1700. 50 ø. (Udsolgt).

RØRDAM: Københavns Universitets Historie 1537—1621. 1—3. D., samt Aktstykker. (Enkelte bind eller Aktstykker. 50 ø.) (Udsolgt).

A. D. Jørgensens Breve udg. af Harald Jørgensen (1939). 6 kr.

Johs. Steenstrup, Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer (1934). 2 kr.

Den svenske og norske historiske Forening har overfor Den danske historiske Forening ophævet den gensidige overenskomst om medlemskab til nedsat kontingent.

Fremtidig må norske og svenske medlemmer følgelig betale ordinært kontingent (12 da. kr.). Historisk Tidsskrift vil kunne fås enten ved direkte medlemskab (ved anmeldelse til foreningens formand eller kasserer, se ovenfor) eller ved at tegne abonnement gennem forlaget eller egen boghandler.

INDHOLD

	Side
Krisen på Slesvig Domkapitels jordegods 1352-1437. Mag. art. C.A. Christensen	161
Zusammenfassung	242
Kr. Erslevs Tolkning af den saak. Constitutio Valdemariana. Af professor dr. phil. Knud Fabricius	245
Zusammenfassung	267
Kommissionerne i rådstuen for slottet 1690-1705. Af stadsarkivar cand. mag. J. Boisen Schmidt	269
Zusammenfassung	310
Den Rige hjælpe den Fattige. En undersøgelse af skattemandtallet fra Næsbyhoved len 1511. Af Adjunkt cand. mag. Håkon Bennike Madsen	313
Zusammenfassung	354

Småstykker.

Tordenskjolds død – ærlig eller uærlig duel? Af stadsarkivar cand. mag. J. Boisen Schmidt	358

Anmeldelser.

Henry Bruun: Poul Laxmand og Birger Gunnersen. Studier over dansk politik i årene omkring 1500. Af Aksel E. Christensen	362
Nogle bemærkninger om dommen over Poul Laxmand. Af Stig Juul ..	382
A History of Prices and Wages in Denmark 1660-1800. By Astrid Friis and Kristof Glammann vol. I. Af Kjeld Winding	392
Den danske Rigsdag 1849-1949. I-VI. Af Ole Karup Pedersen	397
Volker Weimar: Der Malmöer Waffenstillstand von 1848. Af Holger Hjelholt	407

Nyt fra historisk Videnskab.

Nekrolog: Victor Hermansen. Af Georg Galster. – Det kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid, I (Sigurd Jensen). – H. D. Schepeleren: Portrætsamlingen i Odense adelige Jomfrukloster (Kirsten-Elizabeth Jessen). – Günther Franz: Bücherkunde zur Weltgeschichte (Astrid Friis). – Hundert Jahre Historische Zeitschrift. 1859-1959. (Holger Hjelholt). – Ronald Syme: Tacitus (E. Ladewig Petersen). – Wm. C. Bark: Origins of the Medieval World (E. Ladewig Petersen). – M. McKisack: The Fourteenth Century, Oxford History of England vol. VI (E. Ladewig Petersen). – W.K. Jordan: Philanthropy in England 1480-1660 (Astrid Friis). 412	